

Έρ ε ι σ μ α / Ereisma

*Ακαδημαϊκό Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Academic Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 1 / **Issue 1**

Ιούνιος 2020 / **June 2020**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Κυβέλη Ζαχαρίου** | Cover photo © **Kiveli Zachariou**

ΕΡΕΙΣΜΑ/ΕΡΕΙΣΜΑ Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρρα, Γιώργος Τσιγάρρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου, Κωνσταντίνα Τορτομάνη, Βασιλική Φίλιου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/ΕΡΕΙΣΜΑ Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the History and Ethnology Department, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Vassiliki Filiou, Athena Syriatou, Konstantina Tortomani • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • ISSN: 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Έρεισμα*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδασκτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδασκτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athena Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ, Για μια ιστορία της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής σε τοπικό επίπεδο: Ζητήματα μεθοδολογίας με βάση το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης	5
ΕΛΕΝΗ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)	15
ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΜΑΡΚΟΥ, Η έννοια του λαϊκισμού και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς	24
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Η ιδεολογική λειτουργία του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας των μαθητών στο Ελληνικό Κράτος	43
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, «Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: η οριενταλιστική εικόνα της Αυστροουγγαρίας μέσα από την Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19ου αιώνα	55
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΦΙΛΙΟΥ, Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών	72
ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΦΩΤΕΙΑΔΟΥ, Ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και ιδεολογικοπολιτικοί κλυδωνισμοί στην Ελλάδα (1876-1878)	84
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ/APPENDIX	114

**Για μια ιστορία της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής σε τοπικό επίπεδο.
Ζητήματα μεθοδολογίας με βάση το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης**

Δημήτρης Καλογιαννίδης
Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Για όσους ασχολούνται με την επιστήμη της ιστορίας κοινό τόπο αποτελεί η παραδοχή της αρχειακής έρευνας ως απαραίτητης επιστημολογικής προϋπόθεσης για μία όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη και επιστημονικά τεκμηριωμένη απόπειρα προσέγγισης του παρελθόντος. Με ποιο τρόπο όμως θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε το υλικό ενός αρχείου, ώστε να αντλήσουμε εμπειρικό υλικό το οποίο θα μας επιτρέψει να εφαρμόσουμε νέες ερμηνευτικές οπτικές στη διερεύνηση του παρελθόντος; Στο παραπάνω ερώτημα θα επιχειρήσει να απαντήσει το παρόν άρθρο χρησιμοποιώντας δύο παραδείγματα από ένα “ιδιαιτερό” αρχείο,¹ το αρχείο υποθέσεων του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων του Πρωτοδικείου Ξάνθης το οποίο φυλάσσεται στα τοπικά Γ.Α.Κ..

Επανεξετάζοντας την «έννοια» του αρχείου

Για να μπορέσω να σκιαγραφήσω μια επαρκώς τεκμηριωμένη απάντηση στο ερώτημα που έθεσα στην αρχή του κειμένου οφείλω καταρχάς να προβώ σε μια επανεξέταση της έννοιας του αρχείου πέρα από το πλαίσιο που θέτει ο θετικισμός και πιο συγκεκριμένα ο ιστορικισμός που αποτελεί την εκδοχή του παραπάνω φιλοσοφικού ρεύματος στην επιστήμη της ιστορίας.² Σε θεωρητικό επίπεδο για μια τέτοια απόπειρα, ιδιαίτερα σημαντική αποδεικνύεται η σκέψη του Μισέλ Φουκώ, όπως αυτή διατυπώθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 στο έργο του «Η αρχαιολογία της γνώσης».³ Σύμφωνα με αυτή το αρχείο διαμορφώνεται και συγκροτείται στη βάση λόγων οι

¹ Η «ιδιαιτερότητά» του έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αυτό παράχθηκε και κατ' επέκταση στην ίδια τη φύση του αρχείου. Πιο συγκεκριμένα είναι ένα αρχείο το οποίο παράχθηκε μέσα στο πλαίσιο του δικαστικού – αστυνομικού συστήματος της μετακατοχικής περιόδου, αναφέρεται όμως σε περιστατικά και πράξεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Επομένως λόγω της “ιδιαιτερας” του φύσης ως δικαστικό αρχείο δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να προσεγγίσουν την κοινωνική τοπογραφία της κατοχικής Ξάνθης μέσα από τις συγκρούσεις, τους ανταγωνισμούς και τις κοινωνικές διαφορές της περιόδου.

² Ο ιστορικισμός εμφανίστηκε στα γερμανικά πανεπιστήμια στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και συνδέθηκε με την ανάδειξη της ιστορίας σε επαγγελματικό γνωστικό κλάδο. Θεμελιωτής του υπήρξε ο Γερμανός ιστορικός Λέοπολντ φον Ράνκε. Σύμφωνα με αυτό το ρεύμα της ιστορικής επιστήμης, η ιστορική έρευνα έπρεπε να αποσκοπεί σε μια πιστή ανάπλαση του παρελθόντος η οποία θα γίνεται με βάση τις πρωτογενείς πηγές, τα αρχεία. Με βάση τα παραπάνω η ιστορική γραφή έπρεπε να είναι αντικειμενική και αμερόληπτη, να «δείχνει το πώς έγιναν πράγματι τα γεγονότα» απορρίπτοντας κάθε απόπειρα αξιολογικής κριτικής και ερμηνείας. Γκέοργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα*, μτφ. Παρασκευάς Ματάλας, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 39-49.

³ Μισέλ Φουκώ, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Πλέθρον, Αθήνα 2017.

οποίοι αποτυπώνονται σε μια δεδομένη χρονική στιγμή.⁴ Οι λόγοι αυτοί αποτελούν συμβάντα αλλά και τα ίδια τα ιστορικά συμβάντα υπάρχουν από τη στιγμή που ειπώθηκαν διαμέσου του λόγου και στη συνέχεια αρχειοθετήθηκαν, διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό το αρχείο.⁵ Το αρχείο αυτό διαμορφώνεται και συγκροτείται στο πλαίσιο μιας εξουσιαστικής κοινωνικής δομής, αποτελεί οργανικό τμήμα και λειτουργική της έννοια και εμπεριέχει συγκεκριμένες ιεραρχήσεις με βάση τις οποίες πραγματοποιείται η ταξινόμηση, η κατανομή και η αρχειοθέτηση του υλικού.⁶

Το δικαστικό αρχείο εν προκειμένω, από την ίδια του τη φύση είναι στενά συνδεδεμένο με την παραπάνω λογική, καθώς παράγεται σε ένα αυστηρά ιεραρχημένο περιβάλλον, μέσα στο πλαίσιο μιας βαθιά εξουσιαστικής διαδικασίας, όπως είναι η δικαστική. Αποτελεί δηλαδή προϊόν της εξουσίας που του δίνει ζωή.⁷ Οι λόγοι των ανθρώπων αρθρώνονται με βάση τις προδιαγραφές που θέτει η δικαστική – ανακριτική διαδικασία. Σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό δύο είναι οι βασικοί παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του δικαστικού λόγου· αφενός οι νόρμες της δικαστικής – ανακριτικής διαδικασίας οι οποίες επιβάλλουν ένα κανονιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αρθρώνεται ο λόγος και αφετέρου η συλλογιστική των μαρτύρων, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο οι μάρτυρες οργανώνουν την κατάθεσή τους εμπρόθετα, με σκοπό να πείσουν.⁸

Ένα επιπλέον στοιχείο, απαραίτητο για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνεται ο λόγος είναι να λάβουμε σοβαρά υπόψη το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι δίκες. Τα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων συγκροτήθηκαν λίγους μήνες μετά το τέλος της Κατοχής με βάση τον Αναγκαστικό Νόμο 533/1945⁹. Οι υποθέσεις αφορούν συμβάντα, αδικήματα και πράξεις της κατοχικής περιόδου, εκδικάστηκαν όμως μέσα στο φορτισμένο κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά κλίμα της μετακατοχικής περιόδου και του Εμφυλίου Πολέμου. Άρα βασική προϋπόθεση για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε με επάρκεια το υλικό των υποθέσεων είναι να έχουμε κατά νου ένα συσχετισμό δικαστικής διαδικασίας και κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, καθώς οι κοινωνικοπολιτικές διεργασίες αυτής της ταραγμένης περιόδου

⁴ Φουκώ, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, σ. 39.

⁵ *Ο.π.*, σ. 47-49.

⁶ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 29· Αρλέτ Φαρς, *Η γέυση του αρχείου*, μτφ. Ρίκα Μπενβενίστε, Νεφέλη, Αθήνα 2004, σ. 14.

⁷ *Ο.π.*, σ. 14.

⁸ *Ο.π.*, σ. 45-47, 95.

⁹ Ο νόμος αυτός ψηφίστηκε την 1^η Σεπτεμβρίου 1945. Για την έναρξη της δικαστικής διαδικασίας είχαν προηγηθεί δύο συντακτικές πράξεις (6/1945 και 12/1945). («Αναγκαστικός νόμος υπ' αριθ. 533. Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως της υπ. αριθ. 6/1945 συντακτικής πράξεως περί επιβολής κυρώσεων κλπ. ως έχει τροποποιηθεί», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Σεπτέμβριος 3, 1945).

διαμόρφωσαν τις συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε η δικαστική διαδικασία, γεγονός που επηρέασε τη στάση των δικαστικών αρχών, την αντιμετώπιση των υποθέσεων, τους λόγους και τις τακτικές των μαρτύρων, διαμορφώνοντας εν τέλει το υλικό του αρχείου.

Ένας ακόμα ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας, ειδικά για τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να προσεγγίσουμε το υλικό του αρχείου του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης, είναι το γεγονός ότι παρά τη γραπτή του μορφή είναι ένα αρχείο που διαθέτει έντονο το στοιχείο της προφορικότητας. Οι δικαστές, οι μάρτυρες υπεράσπισης και κατηγορίας αλλά και οι κατηγορούμενοι αρθρώνουν λόγους οι οποίοι καταγράφονται και στη συνέχεια αρχειοθετούνται. Ακριβώς για αυτό το λόγο πρόκειται για ένα αρχείο, το οποίο μας προκαλεί να το προσεγγίσουμε διεπιστημονικά, μέσα από μια δημιουργική συνάρθρωση μεθοδολογικών εργαλείων από τις επιστήμες της ιστορίας και της ανθρωπολογίας, στο πλαίσιο της ανθρωπολογικής ιστορίας.¹⁰

Συνεπώς μια τέτοια απόπειρα προσέγγισης του συγκεκριμένου αρχείου μπορεί να αποτελέσει ένα δόκιμο εγχείρημα αρχειακής εθνογραφίας.¹¹ Αυτό μπορεί να συμβεί και για έναν επιπλέον λόγο. Πρόκειται για ένα αρχείο το οποίο μας παρέχει ένα ευρύτατο πλήθος πληροφοριών για το κατοχικό κοινωνικό και πολιτισμικό γίνεσθαι στην πόλη της Ξάνθης. Σύμφωνα με τον Βασίλη Δαλκαβούκη, «οι πληροφορίες αυτές αποτελούν πολλαπλές φωνές, ίχνη της πολυπλοκότητας της κοινωνικής ζωής, των πολιτισμικών προτεραιοτήτων και ανταγωνισμών μιας κοινωνίας, των περιφερειακών ή και περιθωριακών εκείνων κοινωνικών υποκειμένων, που συνειδητά ή ασυνείδητα μιλούν παράλληλα με τα κυρίαρχα».¹² Ανάλογα με την εξοικείωση που έχουμε με το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της περιόδου και με βάση τα κατάλληλα ερωτήματα που θα θέσουμε στο αρχειακό υλικό μπορούμε να διερευνήσουμε αυτά τα «ίχνη», να «ακούσουμε» τις πολλαπλές φωνές και να αντλήσουμε το εμπειρικό υλικό που θα μας επιτρέψει να προβούμε σε μια ανασύσταση όψεων της κατοχικής καθημερινότητας στην πόλη της Ξάνθης. Προσεγγίζοντας την κατοχική καθημερινότητα μέσα από τις αναπαραστάσεις που έχουμε γι' αυτή στους λόγους των καταθέσεων μπορούμε να επεκτείνουμε την έρευνά μας στους τρόπους σκέψης, νοηματοδότησης,

¹⁰ Σχετικά με τον όρο ανθρωπολογική ιστορία βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην Ιστορία και τη Λαογραφία» στο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (19 – 21 Απριλίου 2002)*, Ίδρυμα Μωραΐτη, Αθήνα 2003, σ. 65-75.

¹¹ Ο όρος αρχειακή εθνογραφία αναφέρεται στην προσέγγιση του αρχειακού υλικού από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας με βάση τις θεωρητικές αφετηρίες και τις μεθοδολογικές αρχές της συγκεκριμένης επιστήμης. Για μια αναλυτικότερη προσέγγιση του παραπάνω όρου βλ. Β. Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα*, σ. 27-55· Penelope Papailias, *Gentres of Recollection. Archival poetics and Modern Greece*, Palgrave Macmillan, New York 2005.

¹² Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, σ. 33.

καθώς και στις νοοτροπίες που προκύπτουν μέσα από το βίωμα αυτής. Σε αυτό ακριβώς έγκειται ο πλούτος και η αξία του δικαστικού αρχείου σύμφωνα με την Αρλέτ Φαρζ, καθώς τέτοιου είδους αρχεία μας προτρέπουν «να μην παραμείνουμε στην περιγραφή του κοινωνικού», αλλά να «κατανοήσουμε πως ένας πληθυσμός σκέφτεται τον εαυτό του και καθώς αναζητεί ένα νόημα που το ανακαλύπτει και το επινοεί σιγά-σιγά, ανάλογα με τις περιστάσεις που βιώνει, παράγει διαρκώς νοημοσύνη και τρόπους κατανόησης».¹³

Το παράδειγμα δύο υποθέσεων από το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό και μέσα από τη μελέτη δύο υποθέσεων του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω μια εθνογραφική οπτική στην προσέγγιση του συγκεκριμένου αρχείου. Η πρώτη υπόθεση αφορά μια γυναίκα αρμένικης καταγωγής, η οποία κατά τη διάρκεια της Κατοχής εργάστηκε αρχικά ως διερμηνέας στο Γερμανικό Φρουραρχείο, ενώ κατόπιν φαίνεται ότι απασχολήθηκε ως υπαλληλικό προσωπικό στη βουλγαρική διοίκηση της πόλης. Προπολεμικά στο σπίτι της γυναίκας αυτής λειτούργησε η Γερμανική Ακαδημία, ένα κέντρο εκμάθησης της γερμανικής γλώσσας, η οποία φαίνεται ότι ιδρύθηκε αρχικά από μια γυναίκα γερμανικής καταγωγής, ενώ στη συνέχεια σε αυτή δίδαξε ένας Γερμανός καθηγητής. Από τις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας φαίνεται ότι ο Γερμανός καθηγητής, στο σύντομο διάστημα της παραμονής του στην Ξάνθη πριν από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, συνδέθηκε στενά με την κατηγορούμενη και ανέπτυξε κάποιου είδους δραστηριότητα υπέρ των δυνάμεων του Άξονα μέσω της διανομής προπαγανδιστικού έντυπου υλικού.¹⁴

Η σύνδεση αυτής της γυναίκας με τον Γερμανό καθηγητή, η δραστηριότητά τους στην πόλη την περίοδο πριν από την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, σε συνδυασμό με την άμεση πρόσληψή της στο Γερμανικό Φρουραρχείο αμέσως μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην πόλη κυριαρχεί στις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας. Η εικόνα της κατηγορούμενης να κυκλοφορεί με το γερμανικό αυτοκίνητο από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, προκάλεσε αλγεινή εντύπωση στους κατοίκους της Ξάνθης, οι οποίοι παρακολουθούσαν με αμηχανία τις

¹³ Φαρζ, *Η γέννηση του αρχείου*, σ. 116.

¹⁴ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, Αρχείο Πρωτοδικείου Ν. Ξάνθης, Φάκελος δίκης Ειδικού Δικαστηρίου – Δοσίλογοι, Α.Β.Ε. 155, Υπόθεση αρ. Β.Μ. 229/46, Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 22/6/1945, Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 21/6/1945

πρώτες κινήσεις των Γερμανών στρατιωτών στην πόλη.¹⁵ Η συνεργασία με τις γερμανικές αρχές Κατοχής παρουσιάζεται στο μετακατοχικό πλαίσιο της δικαστικής διαδικασίας στενά συνδεδεμένη με την εθνοτική της ταυτότητα, τροφοδοτώντας την τελευταία με αρνητικές συνδηλώσεις, όπως χαρακτηριστικά παρατηρούμε στην κατάθεσή ενός μάρτυρα: «[...] η Αρμένιος αυτή ως στερούμενη παντελώς ελληνικής συνειδήσεως [...]»,¹⁶ ενώ σε μια σειρά από άλλες καταθέσεις αυτή παρουσιάζεται «[...] ως άτομο που δεν τρέφει κανένα ελληνικό αίσθημα [...]», «[...] παραβλέπουσα την φιλοξενία την οποίαν της προσέφερεν η Ελλάς εικοσιτόσα έτη [...]».¹⁷ Η καταγωγή της κατηγορούμενης επανέρχεται εμφαντικά στις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας και για έναν επιπλέον λόγο· για να τονίσει την υποστήριξη που παρείχε λόγω της θέσης της στους ομοεθνείς της, «[...] πάντως οι Αρμένιοι της πόλεως Ξάνθης μέγιστην υποστήριξιν είχαν χάρις εις την προστάτιδά των αρμένιδα [...]», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην κατάθεσή του ένας μάρτυρας.¹⁸ Φαίνεται ότι οι νέες συνθήκες που επιβάλλει η Κατοχή στο κοινωνικό τοπίο της καθημερινότητας διαμορφώνουν συμπεριφορές και στάσεις οι οποίες με τη σειρά τους διαταράσσουν τις εθνοτικές σχέσεις και ισορροπίες στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας. Αυτό φαίνεται με πιο έκδηλο τρόπο στην κατάθεση ενός άλλου μάρτυρα ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] υποστήριξε δε το αρμένικον στοιχείον εν αντιθέσει προς το ελληνικόν τοιούτον δια το οποίον τελείως αδιαφόρισεν δείξασα ούτω απέναντί του διαγωγήν αισχράν [...]».¹⁹ Τέτοιου τύπου υποθέσεις αποτελούν μια πάρα πολύ καλή περίπτωση για να προσεγγίσουμε το πραγματολογικό υλικό με βάση

¹⁵ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 19/6/1945.

¹⁶ Γ.Α.Κ. Ξάνθης ο.π., Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 21/6/1945. Στα παραπάνω λόγια μπορούμε να διακρίνουμε μια θεμελιώδη αντίφαση, καθώς προπολεμικά οι Αρμένιοι δεν είχαν ελληνική υπηκοότητα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Κατερίνα Τσέκου σε αρκετές περιπτώσεις στα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων Δράμας και Καβάλας οι κατηγορούμενοι αρμένικης καταγωγής κατηγορήθηκαν όχι με όρους «εθνικής αναξιοσύνης» αλλά με την κατηγορία ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής «[...] κατ' εξακολούθησιν εγένοντο συνειδητά όργανα του εχθρού προς διάδοσιν της προπαγάνδας του, εξαίροντας το έργο των κατακτητών και προκαλώντας την ηττοπάθειαν παρά τω ελληνικώ λαώ, με την περιφρόνησιν του εθνικού και συμμαχικού αγώνος [...]». (Κατερίνα Τσέκου, «Αρμένικες κοινότητες στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Μια πρώτη προσέγγιση» στο *“Εχθρός” εντός των τειχών. Όψεις του δοσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Χάγκεν Φλάισερ (επιμέλεια), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σ. 292. Πάντως σε έγγραφο της Ασφάλειας Ξάνθης που περιλαμβάνεται στη δικογραφία της κατηγορούμενης αναφέρεται ότι προπολεμικά αυτή είχε την ελληνική υπηκοότητα, ενώ κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής Κατοχής πήρε τη βουλγαρική. (Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή, Τμήμα Ασφαλείας Ξάνθης προς τον Ειδικόν Επίτροπον Δοσιλόγων 23/5/1946). Σε άλλο σημείο του φακέλου της υπόθεσης, στην έκθεση εξέτασεως κατηγορούμενης, δηλώνεται ως Αρμένισσα. (Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Έκθεση εξέτασεως κατηγορούμενης [...] 20/6/1945). Από την ταυτότητα που διατηρούσε η κατηγορούμενη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής Κατοχής, η οποία περιλαμβάνεται στο φάκελο της υπόθεσης, εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η ίδια σε αυτή την περίοδο είχε την αρμένικη εθνικότητα και δε φαίνεται να πήρε τη βουλγαρική. (Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Προσωρινή ταυτότητα [...] Ν. 1777).

¹⁷ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 19/6/1945, Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 22/6/1945.

¹⁸ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 21/6/1945.

¹⁹ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 22/6/1945.

το οποίο συγκροτήθηκε η συλλογική μνήμη σχετικά με τους Αρμένιους, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις επιβιώνει μέχρι σήμερα και αναφέρεται στη συνεργασία που ανέπτυξε αυτή η εθνοτική ομάδα με τις βουλγαρικές αρχές Κατοχής και στην ευνοϊκή μεταχείριση που απολάμβαναν τα μέλη της χάριν αυτής.

Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει μέσα από την εξέταση αυτής της υπόθεσης είναι η ανάδυση φαινομένων και πρακτικών που λαμβάνουν χώρα στην κατοχική Ξάνθη. Από τις καταθέσεις ορισμένων μαρτύρων και από την απολογία της κατηγορούμενης προκύπτει ότι καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής πραγματοποιούνται αγοραπωλησίες, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις γίνονται κάτω από την πίεση μιας αδήριτης ανάγκης. Εξάλλου η καταγγελία εναντίον της κατηγορούμενης πραγματοποιήθηκε με αφορμή την αγοραπωλησία ενός πιάνου. Πιο συγκεκριμένα η μητέρα μιας οικογένειας που κατά τη διάρκεια της Κατοχής είχε καταφύγει στη Θεσσαλονίκη αναγκάστηκε να πουλήσει το οικογενειακό πιάνο σε έναν Αρμένιο, ο οποίος κατόπιν πούλησε αυτό το πιάνο στην κατηγορούμενη. Η άρνηση της τελευταίας να επιστρέψει το πιάνο στον αρχικό ιδιοκτήτη μετά την Απελευθέρωση αποτέλεσε την αφορμή για την καταγγελία που πραγματοποίησε αυτός εναντίον της.²⁰ Από αυτό το περιστατικό και από άλλα ανάλογα που υπάρχουν στην υπόθεση φαίνεται ότι η Κατοχή διαμορφώνει ένα ευνοϊκό περιβάλλον για τέτοιου είδους αγοραπωλησίες. Άνθρωποι αναγκάζονται να πουλήσουν είτε γιατί εγκαταλείπουν την περιοχή, είτε γιατί αυτή η αγοραπωλησία αποτελεί προϊόν εκβιασμών, πιέσεων και υποσχέσεων για μια ευνοϊκότερη μεταχείριση μιας υπόθεσής τους. Στη συνείδησή τους τέτοιου είδους συναλλαγές στερούνται ηθικής νομιμοποίησης, καθώς πραγματοποιούνται μέσα στο έκνομο καθεστώς της Κατοχής, όπου ανατρέπονται οι καθιερωμένες αξίες και βεβαιότητες. Για αυτό το λόγο και επιχειρούν την αναίρεσή τους στο μετακατοχικό πλαίσιο.

Στη δεύτερη υπόθεση κατηγορούμενοι είναι ένας ιδιοκτήτης βαφείου - καθαριστηρίου και οι δύο γιοι του. Η καταγγελία εναντίον τους πραγματοποιήθηκε από ένα συνάδελφο του πρώτου κατηγορούμενου. Η κοινή επαγγελματική ιδιότητα του μηνυτή με το μηνυόμενο γεννά την υποψία ότι πρόκειται για μια περίπτωση επαγγελματικού ανταγωνισμού, ο οποίος εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στην κατάθεσή του ο μηνυτής αναφέρει ότι ο μηνυόμενος κατά τη διάρκεια της Κατοχής τον κατήγγειλε σε αρκετές περιπτώσεις στις βουλγαρικές αρχές με απώτερο σκοπό

²⁰ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π. Απολογία κατηγορούμενης [...] 4/7/1945.

να παρεμποδίσει την άσκηση της επαγγελματικής του δραστηριότητας.²¹ Ιδιαίτερα σημαντική για να ξετυλίξουμε το κουβάρι της υπόθεσης είναι η κατάθεση ενός μάρτυρα ο οποίος κατά την περίοδο της εαμικής αυτοδιοίκησης διετέλεσε επίτροπος του λαϊκού δικαστηρίου στην πόλη της Ξάνθης. Αυτός αναφέρει ότι εκείνη την περίοδο ο μηνυτής κατήγγειλε τον μηνυόμενο ως παλιό τσαρικό ο οποίος ήταν αντίθετος στην κομμουνιστική ιδεολογία και αντιδρούσε στο έργο της λαϊκής αυτοδιοίκησης.²² Σε αυτή την καταγγελία ο μηνυτής δεν αναφέρθηκε καθόλου στη συνεργασία του μηνυόμενου με τις βουλγαρικές αρχές, κάτι που χρησιμοποίησε ως κατηγορία στη μήνυση που πραγματοποίησε εναντίον του τον Απρίλιο του 1945.²³ Από τα παραπάνω μπορούμε με σχετική ασφάλεια να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι ο μηνυτής προσπάθησε επανειλημμένα μέσα στη ρευστή κοινωνικοπολιτική κατάσταση που διαδέχθηκε την Κατοχή να στοιχειοθετήσει ένα πειστικό κατηγορητήριο εναντίον του μηνυόμενου.

Αυτό που γίνεται σταδιακά ορατό μέσα από την αναδίφηση αυτής της υπόθεσης είναι το γεγονός ότι μέσα στο γενικότερο πλαίσιο όξυνσης των κοινωνικών συνθηκών που διαμορφώνει η Κατοχή, εντείνονται και οι επαγγελματικοί ανταγωνισμοί, οι οποίοι είναι πολύ πιθανό να είχαν τις ρίζες τους στην προπολεμική περίοδο. Στην περίπτωση μας η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο μηνυτής έκανε τα πρώτα του επαγγελματικά βήματα ως υπάλληλος στο κατάστημα του μηνυόμενου. Από τη μελέτη της παραπάνω υπόθεσης διαφαίνεται σταδιακά, ότι οι επαγγελματικοί ανταγωνισμοί οξύνονται και από τις επιλογές που πραγματοποιούν οι άνθρωποι ως δρώντα υποκείμενα μέσα στο κατοχικό γίνεσθαι. Από ένα έγγραφο της κατοχικής Δημοτικής Διοίκησης Ξάνθης προς τον κατηγορούμενο, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο φάκελο της υπόθεσής του ως αποδεικτικό τεκμήριο αθωότητας, πληροφορούμαστε την απόφαση μιας επιτροπής, η οποία είχε συσταθεί βάσει ενός νόμου για το διακανονισμό του εσωτερικού εμπορίου, σύμφωνα με την οποία ο κατηγορούμενος καλούνταν μέσα σε διάστημα 15 ημερών να διακόψει την άσκηση

²¹ Αρχικά ο μηνυτής αναφέρει ότι κλήθηκε από τις βουλγαρικές αρχές λόγω μιας καταγγελίας που έγινε προς το πρόσωπό του η οποία αφορούσε την κατοχή ενός περιστρόφου με 40 σφαίρες. Κατόπιν το καλοκαίρι του 1943 επιστρατεύτηκε για καταναγκαστική εργασία στη Βουλγαρία, όπου παρέμεινε για ένα εξάμηνο, ενώ όταν επέστρεψε στην Ξάνθη κλήθηκε να καταβάλει ένα μεγάλο χρηματικό πρόστιμο, περίπου 10.000 λέβα όπως αναφέρει, γιατί δε διέθετε άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, η οποία θεωρούνταν απαραίτητη για τη λειτουργία του καταστήματός του. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ο μηνυτής θεωρούσε ως υπαίτιους τους κατηγορούμενους. (Γ.Α.Κ. Ξάνθης, Αρχείο Πρωτοδικείου Ν. Ξάνθης, Φάκελος δίκης Ειδικού Δικαστηρίου – Δοσίλογοι, Α.Β.Ε. 155, Υπόθεση αρ. Β.Μ. 223/46, Ένορκος κατάθεσις μάρτυρος [...] 7/7/1945).

²² Γ.Α.Κ. Ξάνθης ο.π. Ένορκος κατάθεσις μάρτυρος [...] 9/8/1945. Ο κατηγορούμενος ήταν Ρώσος εμγκρές ο οποίος το 1920 εγκατέλειψε την πατρίδα του ως λευκός και μετά από μια μικρή περιπλάνηση στην Τουρκία και τη Γαλλία εγκαταστάθηκε το 1924 στην Ξάνθη. (Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Απολογία κατηγορούμενου [...] 3/8/1945).

²³ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Έκθεσις προφορικής μηνύσεως 21/4/1945.

της εμπορικής του δραστηριότητας.²⁴ Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι ανησύχησε ιδιαίτερα τον κατηγορούμενο, καθώς όπως προκύπτει από την κατάθεση του γιου του αποτέλεσε την αφορμή για να στείλει λίγο καιρό αργότερα αυτόν και το μικρότερο αδερφό του στο βουλγαρικό σχολείο: «Στο βουλγαρικό σχολείο εφοίτησα από τον Νοέμβριον 1941 μέχρι τον Ιούλιον 1943 και τούτο διότι ο γνωστός εξωμότης [...], μέλος της Επιτροπής Διωγμού των Ελλήνων, επίεξε τον πατέρα μου λέγων ότι η γυναίκα του είναι Ελληνίς και πρέπει να φύγωμε για τη Θεσ/νίκη, ενέγραψε και εμέ και τον αδελφόν μου εις το βουλγαρικόν σχολείον, φοβηθείς προσέτι διότι κατά Σ/μβριον 1941 αι βουλγαρικάί αρχαί μας διέταζαν εντός 15 ημερών να αφήσωμε το μαγαζί μας».²⁵

Με βάση τα παραπάνω μας γεννιέται η υποψία ότι ο κατηγορούμενος μαζί με την οικογένειά του αναγκάστηκαν να πάρουν τη βουλγαρική υπηκοότητα υπό το φόβο της διακοπής της επαγγελματικής του δραστηριότητας. Οι υποψίες αυτές ενισχύονται από τις καταθέσεις ορισμένων μαρτύρων οι οποίοι αναφέρουν ότι οι δύο γιοι του υπήρξαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής και μέλη της τοπικής βουλγαρικής νεολαίας.²⁶ Η επιλογή αυτή του κατηγορούμενου η οποία πραγματοποιήθηκε μέσα στις πιεστικές συνθήκες της βουλγαρικής Κατοχής τον βοήθησε να διατηρήσει το κατάστημά του ανοιχτό και να συνεχίσει την εμπορική του δραστηριότητα μονοπωλώντας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην απολογία του, «όλη την πελατεία της πόλης», σε αντίθεση με τον μηνυτή ο οποίος από ότι φαίνεται συνάντησε αρκετά προσκόμματα και τελικά αναγκάστηκε να αναστείλει τη λειτουργία του καταστήματός του λόγω των περιοριστικών μέτρων που επέβαλαν οι βουλγαρικές αρχές σε όσους είχαν την ελληνική υπηκοότητα.²⁷ Η παραπάνω υπόθεση αποτελεί μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για να προσεγγίσουμε τις διαιρέσεις που επιφέρει η Κατοχή στο σώμα της τοπικής κοινωνίας και πιο συγκεκριμένα την πιο σημαντική από αυτές, μεταξύ βουλγαρογραμμένων και μη, η οποία κατά τη διάρκεια της Κατοχής δημιούργησε πολίτες δύο ταχυτήτων και από ότι φαίνεται παρέμενε βασική διαιρετική τομή στο κοινωνικό σώμα και μετά το τέλος αυτής.

²⁴ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Δημοτική Διοίκηση Ξάνθης προς τον [...] 9/9/1941.

²⁵ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π., Απολογία κατηγορουμένου [...] 3/8/1945.

²⁶ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, Ένορκος κατάθεσις μάρτυρος [...] 7/7/1945, Ένορκος εξέτασις μάρτυρος [...] 21/4/1945, Ένορκος κατάθεσις μάρτυρος [...] 9/8/1945.

²⁷ Γ.Α.Κ. Ξάνθης, ο.π. Απολογία κατηγορουμένου [...] 3/8/1945, Ένορκος κατάθεσις μάρτυρος [...] 7/7/1945.

Αντί επιλόγου: οι “δυνατότητες” του συγκεκριμένου αρχείου

Συνοψίζοντας το δικαστικό αρχείο μπορεί να αποτελέσει μια αρκετά χρήσιμη πηγή για την προσέγγιση της ιστορίας της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής στη μικροκλίμακα του τοπικού. Ιχνηλατώντας τους ανταγωνισμούς και τις διαφορές της κατοχικής περιόδου μέσα από τους λόγους των υποκειμένων, στο πλαίσιο και τις συνθήκες που όρισε η ανακριτική – δικαστική διαδικασία, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε το κοινωνικό τοπίο και τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της καθημερινότητας, να κατανοήσουμε φαινόμενα που προκύπτουν ως απόρροια των συνθηκών που επιβάλλει η Κατοχή στο κοινωνικό σώμα και να παρακολουθήσουμε προσωπικές διαδρομές, ατομικές επιλογές, συμπεριφορές και πρακτικές. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρούμε από το παράδειγμα τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης υπόθεσης το συγκεκριμένο αρχείο αποτελεί μια πάρα πολύ καλή πηγή για να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται οι αλλαγές της κατοχικής περιόδου από τα ίδια τα υποκείμενα, γεγονός απαραίτητο για να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε, να περιγράψουμε και να ερμηνεύσουμε τους τρόπους δράσης και τις συμπεριφορές που υιοθετήθηκαν μέσα στις συνθήκες εκείνης της περιόδου. Με βάση αυτό το σκεπτικό, στην πρώτη υπόθεση που εξετάσαμε, βλέπουμε ότι με αφορμή ένα τυχαίο περιστατικό, όπως είναι η αγοραπωλησία ενός πιάνου, πραγματοποιείται μια δικαστική διαμάχη από το υλικό της οποίας μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με προσωπικές επιλογές και διαδρομές οι οποίες πραγματοποιούνται μέσα στις κατοχικές συνθήκες, όπως η εργασία που ανέλαβε η συγκεκριμένη γυναίκα για λογαριασμό των αρχών Κατοχής, και να αναζητήσουμε την απήχηση που είχε αυτή η πράξη στην τοπική κοινωνία, καθώς και τις νοηματοδοτήσεις που εξέλαβε μέσα στις συνθήκες της μετακατοχικής περιόδου. Στο πλαίσιο αυτό βέβαια, αρχικά το επίκεντρο του ενδιαφέροντος μετατοπίζεται στη μελέτη ατομικών συμπεριφορών και πρακτικών, οι οποίες στη συνέχεια μπορούν να ομαδοποιηθούν και να αποτελέσουν το εμπειρικό υλικό για να επιχειρήσουμε πιθανές ερμηνείες συλλογικών στάσεων και συμπεριφορών.

Το συγκεκριμένο αρχείο αποτελεί μια πάρα πολύ ενδιαφέρουσα πηγή και για έναν επιπλέον λόγο. Σε ορισμένες περιπτώσεις δίνει στον ερευνητή τη δυνατότητα να προσεγγίσει δύσκολα ζητήματα, όπως αυτό των «βουλγαρογραμμένων» το οποίο όπως είδαμε στο παράδειγμα της δεύτερης υπόθεσης αναδύεται μέσα από μια περίπτωση επαγγελματικού ανταγωνισμού. Με τον τρόπο αυτό οι λόγοι και οι αναπαραστάσεις των υποκειμένων που περιλαμβάνονται στο αρχείο μπορούν σε συνδυασμό με τα κατάλληλα ερωτήματα που θα θέσουμε να διαμορφώσουν τον

«τόπο» από τον οποίο θα αντλήσουμε το εμπειρικό υλικό για να προσεγγίσουμε τέτοιου τύπου αποσιωπημένα ζητήματα, καθώς σε αυτές τις περιπτώσεις οι άνθρωποι σε κάποια χρονική στιγμή αναγκάστηκαν να μιλήσουν για αυτά, χωρίς πολλές φορές οι ίδιοι να το έχουν επιλέξει, και οργάνωσαν τη συλλογιστική τους μέσα στο πλαίσιο και τις συνθήκες που όρισε η εξουσία. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως για να κατανοήσουμε καλύτερα και να προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε νέες προσεγγίσεις στα φαινόμενα της κατοχικής περιόδου στο τοπικό επίπεδο είναι η ανασύσταση των κοινωνικο-πολιτισμικών προτεραιοτήτων και οριοθετήσεων της κατοχικής Ξάνθης, δηλαδή των κοινωνικών και πολιτισμικών πλαισίων μέσα στα οποία αποκτούν σημασία οι πληροφορίες που αντλούμε από το αρχείο,²⁸ και σε μια τέτοια προσπάθεια ιδιαίτερα σημαντική μπορεί να αποδειχθεί η συμβολή της εθνογραφικής οπτικής.

²⁸ Δαλκαβούκης, *Γράφοντας ανάμεσα. Εθνογραφικές δοκιμές με αφορμή το Ζαγόρι*, σ. 33.

Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)

Ελένη Κωστοπούλου
Εκπαιδευτικός, απόφοιτος ΠΜΣ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Το κείμενο αυτό εστιάζει στο ζήτημα του επισιτισμού της Θεσσαλονίκης στην περίοδο της Κατοχής. Το αρχειακό υλικό στο οποίο στηρίχθηκε προέρχεται από το αρχείο της ΑΥΕΜ. Τα αρχικά σημαίνουν «Αυτόνομος Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας» και το έργο της ήταν ο επισιτισμός της πόλης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής που ενέπιπτε στα διοικητικά όρια της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (ΓΔΜ). Η ΑΥΕΜ ιδρύθηκε στα τέλη Μαΐου του 1942 και λειτούργησε μέχρι το καλοκαίρι του 1945. Δεν ήταν η μοναδική υπηρεσία που ασχολήθηκε με το θέμα του επισιτισμού. Είχε προηγηθεί, ως πρόδρομη κατάσταση της ΑΥΕΜ, η Γενική Διεύθυνση Επισιτιστικών και Οικονομικών Αναγκών (ΓΔΕΟΑ) η οποία λειτούργησε μέχρι τις αρχές του 1942.

Ο σκοπός αυτού του κειμένου είναι να περιγράψει τη διάρθρωση της επισιτιστικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στη Θεσσαλονίκη από την ΑΥΕΜ. Σε άλλες ερευνητικές προσπάθειες, που στηρίχθηκαν στα ίδια αρχειακά δεδομένα, έχει υποστηριχθεί ότι, παρά τις δυσλειτουργίες και τα προβλήματα, η ΑΥΕΜ συνεισέφερε πολλά στο να κερδηθεί η «μάχη των τροφίμων» στη Θεσσαλονίκη και να σωθούν πολλοί άνθρωποι από βέβαιο θάνατο.²⁹ Στη μελέτη αυτή προτείνεται μια διαφορετική προσέγγιση. Η βραδύτητα στη λήψη των αποφάσεων, η αμφισημία και η ασυνέπεια των αποφάσεων, οι γραφειοκρατικές εμπλοκές, η έλλειψη κάθε ελέγχου στη διακίνηση των τροφίμων και στην απόδοση των λογαριασμών και ο ασυντόνιστος χαρακτήρας των ενεργειών της σε σχέση με την πειθαρχημένη δράση του Ερυθρού Σταυρού αποτελούν ενδείξεις που επιτρέπουν τη λογική ερευνητική υπόθεση ότι η σίτιση των κατοίκων της πόλης ήταν εφικτό να στηριχθεί αμεσότερα και αποτελεσματικότερα από την ΑΥΕΜ.

²⁹ Άλλες μελέτες που έχουν στηριχθεί στο ίδιο αρχείο είναι οι εξής: Κ. Παπαδοπούλου, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της Κατοχής», στον τόμο: *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 157-168. Επίσης, Ν. Χατζοπούλου, *Ο επισιτισμός της Θεσσαλονίκης κατά της διάρκεια της Κατοχής*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2018. Αναφορές στο αρχείο αυτό, χωρίς όμως να χρησιμοποιείται συστηματικά, γίνονται και από την Μ. Καβάλα, *Η Θεσσαλονίκη στη Γερμανική Κατοχή (1941-1944): Κοινωνία, Οικονομία, διωγμός Εβραίων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο 2009.

Λίγα λόγια για την ιστορία του αρχείου της ΑΥΕΜ. Μέχρι το 1967 φυλασσόταν από την Υπηρεσία Εμπορίου Θεσσαλονίκης. Εκείνη τη χρονιά παραδόθηκε στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας και παρέμεινε αταξινόμητο μέχρι το 1991. Σήμερα αποτελείται από 222 φακέλους που αναφέρονται σε πολλές πτυχές της κοινωνικής ζωής στην πόλη.³⁰ Περίπου το μισό έχει ψηφιοποιηθεί και ένα μέρος αυτού έχει αναρτηθεί στο σύστημα διαχείρισης αρχειακών δεδομένων *Αρχειομνήμων*.³¹

Το ιστορικό πλαίσιο ίδρυσης της ΑΥΕΜ

Αυτό που έκανε αναγκαία την ύπαρξη μιας υπηρεσίας επισιτισμού στη Θεσσαλονίκη ήταν βέβαια ο λιμός που εξαπλώθηκε στην πόλη στα τέλη του 1941.³² Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο αριθμός των θανάτων σε αυτή την περίοδο. Οι έρευνες που έχουν γίνει βασίζονται στις καταγραφές θανάτων στα ληξιαρχεία.³³ Υπολογίζεται ότι σε όλη την περίοδο της Κατοχής οι θάνατοι που συνέβησαν στο ευρύτερο αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης και οφείλονταν στην πείνα ή σε αρρώστιες που αναπτύσσονταν σε ένα υπόστρωμα ασιτίας έφτασαν περίπου τους 5.000.³⁴ Το διάγραμμα 1 δείχνει τη μηνιαία κατανομή τους. Η κόκκινη γραμμή υποδηλώνει το μέσο όρο της περιόδου. Υπάρχουν δυο κορυφώσεις σε αυτό το διάγραμμα. Η πρώτη εκτείνεται από το Δεκέμβριο του 1941 ως το Μάιο του 1942, οφειλόμενη κυρίως σε ελλείψεις τροφίμων στην αγορά της

³⁰ Κ. Παπαδοπούλου – Γ. Καλαντζής, «Τα αρχεία της Αυτόνομης Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας (ΑΥΕΜ)», *Μνήμων*, τ. 13(1991), σ. 330-334.

³¹ <http://arxeiomnimon.gak.gr/index.html>. Εμείς, για τις ανάγκες αυτής της μελέτης, χρησιμοποιήσαμε το αρχείο τόσο στην ψηφιακή όσο και στην έντυπη μορφή του. Σε κάθε περίπτωση ακολουθείται το σύστημα ταξινόμησης του φορέα. Για την έντυπη μορφή, αναφέρονται ο αριθμός φακέλου, υποφακέλου, ο αριθμός πρωτοκόλλου του εγγράφου και η ημερομηνία του. Τα ψηφιοποιημένα έγγραφα του αρχείου της ΑΥΕΜ βρίσκονται κάτω από το γενικό κωδικό του Αρχειομνήμονα GRGSA-IAM_ADM003. Ακολουθούν ο αριθμός φακέλου, ο αριθμός υποφακέλου και ο αριθμός λήψης του εγγράφου. Η παραπομπή ολοκληρώνεται με αναφορά της ημερομηνίας του εγγράφου.

³² Ο συνήθης ορισμός του λιμού εστιάζει στην παρατεταμένη έλλειψη τροφής, βλ. Εμμ. Κριαράς, *Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995, σ. 807. Για τις ανάγκες όμως αυτής της μελέτης, ακολουθώ τον ορισμό της Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, ελλ. μτφ., Εστία, Αθήνα 2011, σ. 20, υποσ. 6 (πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα το 2006): «λιμός είναι μια διατροφική κρίση η οποία οδηγεί σε σοβαρή αύξηση της θνησιμότητας».

³³ Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», στον τόμο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 135-152. Επίσης, Μ. Καβάλα, «Η Θεσσαλονίκη», σ. 183-191.

³⁴ Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις».

πόλης, και η δεύτερη από τον Αύγουστο του 1942 μέχρι το Φεβρουάριο του 1943, οφειλόμενη κυρίως στην ελονοσία.³⁵

Πού οφειλόταν αυτή η έξαρση των θανάτων; Το αίτιο δεν είναι ένα αλλά πολλά: οι επιτάξεις, η αγροτική παραγωγή, ο ναυτικός αποκλεισμός. Θεωρώ ωστόσο ότι το κρίσιμο αίτιο ήταν η αποτυχία της ΓΔΜ να συγκεντρώσει τα σιτηρά.³⁶ Σε αυτή την περίοδο (καλοκαίρι του 1941) δεν υπήρχε στην πόλη κάποια υπηρεσία που να είναι εξουσιοδοτημένη με το θέμα της διαχείρισης του επισιτισμού της πόλης. Αρμόδια ήταν η ΓΔΜ, η οποία εξακολουθούσε να εφαρμόζει τις τακτικές με τις οποίες συγκέντρωνε τα σιτηρά πριν από τον πόλεμο: αφενός τα αγόραζε σε πολύ χαμηλές τιμές, αφετέρου επέβαλλε βαριά φορολογία στους αγρότες, τη δεκάτη και το παρακράτημα. Η τακτική αυτή καθιστούσε τους αγρότες απρόθυμους να παραδώσουν τη σοδειά τους. Προτιμούσαν να τη διακινούν στη μαύρη αγορά.³⁷

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Πηγή: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Έρευνα και καταγραφή», στον τόμο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2001, σσ. 135-152 (δική μου επεξεργασία).

³⁵ Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος*, σ. 192-194. Κ. Δημήσσης, «Περί της εκτάσεως και εντάσεως της επιδημικότητας της ελονοσίας κατά την θερινοφθινοπωρινήν περίοδον, 1942», *Πρακτικά Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα, 5 Δεκεμβρίου 1942, σ. 505-522.

³⁶ Βλ. και τις απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με αυτό το θέμα στην *Ελευθερία*, φ. 4/11.5.1942.

³⁷ IAM, AYEM, φ.78/2/9223/19.8.1942. IAM, AYEM, φ.199/1/131/10.8.1944. GRGSA-IAM_ADM003_003_001_137/4.8.1944. Το σύννηθες ύψος του παρακρατήματος ήταν 8%, στο κρέας όμως μπορούσε να φτάσει και στο 15%, βλ. GRGSA-IAM_ADM003_004_001_017/18.2.1943.

Από τη ΓΔΕΟΑ στην ΑΥΕΜ

Οι Αρχές Κατοχής ανησύχησαν για την εξέλιξη που πήραν τα πράγματα. Δεν ήθελαν έναν δυσαρεστημένο πληθυσμό εξαιτίας της έλλειψης τροφίμων.³⁸ Έτσι, προχώρησαν σε δυο ενέργειες. Πρώτον, αντικατέστησαν τον ΓΔΜ Νικόλαο Ρίζο Ραγκαβή με το Βασίλειο Σιμωνίδη το Νοέμβριο του 1941.³⁹ Ο πρώτος είχε επιλεγεί, διότι ήταν στρατιωτικός και έδινε την αίσθηση της συνέχειας του κράτους στην κατεχόμενη πόλη. Ύστερα όμως από τα προβλήματα που εμφανίστηκαν, χρειαζόταν κάποιος με οικονομικές γνώσεις.⁴⁰ Ο Σιμωνίδης είχε χρηματίσει μέλος του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού και του Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου. Την εποχή εκείνη ήταν οικονομικός διευθυντής της ΓΔΜ.⁴¹ Δεύτερον, απαίτησαν από την ελληνική κυβέρνηση την ίδρυση μιας υπηρεσίας η οποία θα ασχολείτο αποκλειστικά με το θέμα του επισιτισμού. Αυτή ήταν η ΓΔΕΟΑ. Ιδρύθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1941 και εστίασε ειδικά στην αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος.⁴² Τότε υιοθετήθηκε η μέθοδος των ανταλλαγών τροφίμων με άλλες περιοχές (Λέσβος, Χίος).⁴³ Η δομή της νέας υπηρεσίας ήταν σχετικά απλή, ενώ πρόεδρός της ανακηρύχθηκε ο μέχρι τότε πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Νικόλαος Χερτούρας.⁴⁴

Τα αποτελέσματα από τη δράση της ΓΔΕΟΑ ήταν πενιχρά και σίγουρα όχι αυτά που ανέμεναν οι Γερμανοί. Δεν βελτιώθηκε η διαδικασία συγκέντρωσης του σίτου.⁴⁵ Διανομή ψωμιού δεν γινόταν κάθε μέρα, αλλά μέρα παρά μέρα ή κάθε τρεις μέρες. Τα συσσίτια δεν μπόρεσαν να αρχίσουν πριν τις αρχές του 1942.⁴⁶ Τα κυριότερα προβλήματα όμως ανέκυψαν στο ζήτημα του επισιτισμού των προσφύγων. Υπολογίζεται ότι μέχρι το τέλος Αυγούστου 1941 έφτασαν στη Θεσσαλονίκη περίπου 25.000 ως 30.000 πρόσφυγες από την Αν. Μακεδονία και Θράκη που

³⁸ Ν. Δορδανάς, «Γερμανικές Αρχές Κατοχής και Ελληνική Διοίκηση», στο: Β. Γούναρης – Π. Παπαπολυβίου (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία, Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 91-121.

³⁹ *Νέα Ευρώπη*, 28.11.1941.

⁴⁰ Ν. Δορδανάς, ό.π.

⁴¹ Σπ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, τ. 1, Σιδέρης, Αθήνα 1998, σ. 212-213.

⁴² GRGSA-IAM_ADM003_010_003_001-2/1.12.1941.

⁴³ GRGSA-IAM_ADM003_001_003_001-185. GRGSA-IAM_ADM003_001_003_016/9.8.1943, GRGSA-IAM_ADM003_001_003_045-051/4.9.1943. Τα έγγραφα αναφέρονται σε έλεγχο συμβάσεων που χρονολογούνται από το Νοέμβριο 1941 μέχρι το Μάρτιο 1942.

⁴⁴ GRGSA-IAM_ADM003_010_003_001-2/1.12.1941.

⁴⁵ *Νέα Ευρώπη*, 29.1.1942: «Ο απολογισμός ενός επισιτιστικού διμήνου».

⁴⁶ *Ο.π.*

βρίσκονταν υπό βουλγαρική κατοχή.⁴⁷ Η ΓΔΕΟΑ δεν μπόρεσε να οργανώσει κάποιου είδους επιμελητεία για την παροχή τροφίμων σε αυτούς τους ανθρώπους.⁴⁸

Οι Γερμανοί απέδωσαν την αναποτελεσματικότητα της ΓΔΕΟΑ στο γεγονός ότι για τη λειτουργία της ανέμενε οδηγίες από το Υπουργείο Επισιτισμού στην Αθήνα. Έτσι, απαίτησαν την ίδρυση μιας νέας υπηρεσίας, της ΑΥΕΜ.⁴⁹ Αυτή αποτέλεσε συνέχεια της ΓΔΕΟΑ. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι υπάλληλοι και ο πρόεδρος της ΓΔΕΟΑ μεταφέρθηκαν στη νέα υπηρεσία.⁵⁰ Το καινούργιο στοιχείο ήταν η αυτονομία της ΑΥΕΜ από το Υπουργείο Επισιτισμού της Αθήνας. Οι Γερμανοί πίστεψαν ότι έτσι θα μπορούσαν να ξεπεραστούν τα προβλήματα.⁵¹ Με το πέραςμα του καιρού, η ΑΥΕΜ διογκώθηκε σε αριθμό υπαλλήλων, σε τέτοιο βαθμό ώστε ο Γενικός Διευθυντής της να μην μπορεί να γνωρίζει με ακρίβεια πόσους υπαλλήλους είχε η υπηρεσία.⁵² Ενώ ο ιδρυτικός νόμος 1395/1942 προέβλεπε έναν πιο ευέλικτο οργανισμό,⁵³ αυτή τελικά απόκτησε 41 διοικητικά τμήματα και 54 γραφεία με περισσότερους από 1500 υπαλλήλους (το 1944).⁵⁴

Το επισιτιστικό έργο της ΑΥΕΜ και οι δυσχέρειές του

Οι διανομές τροφίμων της ΑΥΕΜ ήταν αυστηρά ιεραρχημένες.⁵⁵ Οι Αρχές Κατοχής ήταν η πρώτη προτεραιότητά της, ιδίως οι Έλληνες που εργάζονταν στα έργα που ενδιέφεραν τους Γερμανούς.⁵⁶ Για τα συσσίτια στηριζόταν και στην ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁷ Η ΑΥΕΜ διένειμε επίσης τρόφιμα και στους δημοσίους υπαλλήλους. Σε πολλές περιπτώσεις, μέρος του μισθού τους (ή και ολόκληρος) καταβαλλόταν με την μορφή τροφίμων. Οι δικοί της όμως υπάλληλοι έπαιρναν περισσότερα τρόφιμα, καθώς η υπηρεσία έκανε ειδικές παροχές στους εργαζομένους της.⁵⁸

⁴⁷ Ξ. Κοτζαγεώργη, «Εξοδος Ελλήνων και εποικισμός Βουλγάρων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής (1941-1944)», στον τόμο: *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή – Αντίσταση – Απελευθέρωση*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 75-104.

⁴⁸ *Νέα Ευρώπη*, ό.π.

⁴⁹ *Νέα Ευρώπη*, 20.6.1942.

⁵⁰ GRGSA-IAM_ADM003_008_001_075/14.4.1942.

⁵¹ *Νέα Ευρώπη*, ό.π.

⁵² GRGSA-IAM_ADM003_010_001_025/7.1.1943

⁵³ ΦΕΚ 143/5.6.1942.

⁵⁴ GRGSA-IAM_ADM003_002_002_010-11/1.12.1944.

⁵⁵ GRGSA-IAM_ADM003_001_001_015/4.11.1942.

⁵⁶ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 187/2/χ.α.π./21.2.1944.

⁵⁷ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 137/4/321/9.5.1944. *Νέα Ευρώπη*, 3.11.1943.

⁵⁸ IAM, ΑΥΕΜ, φ. 120/2/χ.α.π./

Παρά τις ελπίδες που είχαν εναποτεθεί στη δράση της ΑΥΕΜ τόσο από τη Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση όσο και από τη ΓΔΜ, ο επισιτισμός της πόλης παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα. Το σοβαρότερο ήταν η διόγκωση της μαύρης αγοράς. Πολλοί παρατηρητές της εποχής απέδωσαν το γεγονός αυτό στο ότι η ΑΥΕΜ δεν ασκούσε κανενός είδους έλεγχο στη διακίνηση των προϊόντων που είχε στη δικαιοδοσία της.⁵⁹ Δεν ήλεγχε ούτε πόσα σακιά αλεύρι παρασκευάζονταν στους μύλους ούτε πόσα χρησιμοποιούνταν στα αρτοποιεία,⁶⁰ καθώς η μεταφορά των αλεύρων γινόταν με ευθύνη των αρτοποιών.⁶¹ Δεν γνώριζε επίσης ούτε πόσοι κάτοικοι της πόλης αρτοδοτούνταν από τα αρτοποιεία, διότι η διανομή ψωμιού γινόταν με καταστάσεις ονομάτων που συνέτασσαν οι αρτοποιοί στα αρτοποιεία τους και όχι με δελτία που εξέδιδε η υπηρεσία.⁶² Γενικά η ΑΥΕΜ απέφευγε να χρησιμοποιεί τα δελτία τροφίμων. Είναι δύσκολο να εξηγηθούν αυτές οι δυσλειτουργίες. Το πιθανότερο είναι ότι οφείλονταν στη δαιδαλώδη γραφειοκρατική της οργάνωση, γεγονός που δεν της επέτρεπε να λαμβάνει γρήγορες και αποτελεσματικές αποφάσεις.

Οι σχέσεις της ΑΥΕΜ με τον Ερυθρό Σταυρό

Η αναποτελεσματικότητα των υπηρεσιών της ΑΥΕΜ φάνηκε ανάγλυφα, όταν αυτές χρειάστηκε να συγκριθούν με τις υπηρεσίες που προσέφερε στην πόλη ο Ερυθρός Σταυρός. Για το λόγο αυτό, οι σχέσεις των δυο υπηρεσιών χαρακτηρίστηκαν από αντιπαράθεση και ανταγωνισμό για όσο καιρό χρειάστηκε να συνυπάρξουν στη Θεσσαλονίκη.

Γενικά, η παρουσία του Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη (και σε όλη την Ελλάδα) μπορούμε να πούμε ότι πέρασε από τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση, από τον Οκτώβριο του 1941 ως τον Αύγουστο του 1942, ο Ερυθρός Σταυρός διέθετε μια Επιτροπή Διαχείρισης στην Ελλάδα η οποία απαρτιζόταν από επιφανείς Έλληνες και είχε πρόεδρο έναν Ελβετό. Η επιτροπή αυτή βασικά διαχειριζόταν τα φορτία αλεύρων που έφταναν κατά κύριο λόγο από την Τουρκία.⁶³ Όταν όμως το Φεβρουάριο του 1942 οι Βρετανοί συμφώνησαν να άρουν τον ναυτικό αποκλεισμό που είχαν επιβάλλει στην Ελλάδα από το 1941, απαίτησαν να γίνουν αλλαγές στον τρόπο διανομής

⁵⁹ GRGSA-IAM_ADM003_003_001_043-49/9.4.1943.

⁶⁰ Ο.π.

⁶¹ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_018/10.9.1943.

⁶² GRGSA-IAM_ADM003_001_002_020-24/20.11.1943.

⁶³ E. Sandström, «Η βοήθεια προς την Ελλάδα», στο Α. Σ. Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017, σ. 19.

των τροφίμων στους κατοίκους. Ζητούσαν στη διαχείριση των τροφίμων να εμπλέκονται μέλη του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού. Οι Ιταλοί, από την άλλη, προτιμούσαν τη συνεργασία με τους Ελβετούς και απαιτούσαν η διαχείριση των τροφίμων να γίνεται αποκλειστικά από αυτούς. Οι Γερμανοί δήλωσαν ότι θα συνεργάζονταν τόσο με τους Σουηδούς, όσο και με τους Ελβετούς. Τελικά, η λύση που δόθηκε ήταν συμβιβαστική: το οργανωτικό σχήμα που θα διαχειριζόταν τα φορτία τροφίμων θα αποτελείτο πρωτίστως από Σουηδούς και δευτερευόντως από Ελβετούς υπό την αιγίδα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού. Οι Έλληνες αποκλείστηκαν τελείως. Το νέο σχήμα ονομάστηκε Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, αλλά στην Ελλάδα ήταν περισσότερο γνωστό ως Διεθνές Κομιτάτο του Ερυθρού Σταυρού (ΔΚΕΣ), και ανέλαβε τα επισιτιστικά του καθήκοντα το Σεπτέμβριο του 1942.⁶⁴ Το ΔΚΕΣ ανέλαβε καθήκοντα στη Θεσσαλονίκη στις 16 Δεκεμβρίου 1942.⁶⁵

Όμως η συνεργασία Σουηδών και Ελβετών δεν εξελίχθηκε αρμονικά. Οι τριβές για θέματα αρμοδιότητας ήταν έντονες.⁶⁶ Οι αντίπαλες δυνάμεις του πολέμου χρειάστηκε να συζητήσουν το θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας άλλη μια φορά. Οι συζητήσεις τους κατέληξαν σε συμφωνία το Μάρτιο του 1943 με το λεγόμενο Πρωτόκολλο της Ρώμης. Το κείμενο αυτό επέφερε τρεις βασικές αλλαγές στον τρόπο που λειτουργούσε η διαχείριση της βοήθειας προς την Ελλάδα. Η πρώτη ήταν ότι οι Ελβετοί αποχωρούσαν τελείως από την επιτροπή διαχείρισης της βοήθειας, η ευθύνη λειτουργίας της οποίας έμενε αποκλειστικά στους Σουηδούς. Μολονότι ο Ερυθρός Σταυρός αποχώρησε, η νέα επιτροπή θα εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί το έμβλημά του. Η δεύτερη αλλαγή αφορούσε στο όνομα. Η νέα οργάνωση θα λεγόταν Επιτροπή Διαχείρισης των Βοηθημάτων στην Ελλάδα (ΕΔΒΕ). Και η τρίτη αλλαγή αφορούσε στους όρους λειτουργίας του νέου οργανωτικού σχήματος εντός της χώρας: Βρετανοί, Ιταλοί και Γερμανοί συμφώνησαν η ΕΔΒΕ να είναι εντελώς ανεξάρτητη, τόσο από την ελληνική κυβέρνηση όσο και από τις Αρχές Κατοχής.⁶⁷

Σε σχέση με την ΑΥΕΜ, ο Ερυθρός Σταυρός, είτε ως ΔΚΕΣ είτε ως ΕΔΒΕ, είχε μια εντελώς διαφορετική φιλοσοφία στο θέμα του επισιτισμού της πόλης. Αυτή θα μπορούσε να συνοψιστεί κάπως έτσι: αυστηρός έλεγχος των διαδικασιών. Η νέα αντίληψη στη διανομή τροφίμων

⁶⁴ Α. Σ. Βαλντέν, *Από τη Λαπωνία στην Ακρόπολη. Η ευρωπαϊκή διαδρομή ενός Σουηδού στον 20^ο αιώνα*, ελλ. μτφ., Πόλις, Αθήνα 2017, σ. 386-387 (πρώτη έκδοση στην αγγλική γλώσσα, 2016).

⁶⁵ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_142/χ.χ.

⁶⁶ Α. Σ. Βαλντέν, «Ευαίσθητα ζητήματα στην αποστολή του Σουηδικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, 1942-1945», στο: Α. Σ. Βαλντέν (επιμ.), *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού, 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα 2017, σ. 59-156.

⁶⁷ E. Sandström, «Η βοήθεια προς την Ελλάδα».

φάνηκε μέσα από τρεις δράσεις του Ερυθρού Σταυρού. Αρχικά, περιόρισε πολύ τον αριθμό των συσσιτίων που λειτουργούσαν στην πόλη. Η ΑΥΕΜ ευνοούσε πολύ αυτό τον τρόπο διανομής των τροφίμων, το ΔΚΕΣ όμως εναντιωνόταν, διότι θεωρούσε ότι με τα συσσίτια τα τρόφιμα δεν κατέληγαν πάντα σε αυτούς που τα είχαν πραγματικά ανάγκη. Αντίθετα, ευνοούσε τη διανομή τροφίμων με δελτίο, διότι με αυτό τον τρόπο μπορούσε να υπάρχει έλεγχος των διακινούμενων ποσοτήτων τροφίμων.⁶⁸ Δεύτερον επόπτευε συστηματικά τη διαδικασία αλευροποίησης των σιτηρών και τρίτον, ασκούσε ασφυκτικό έλεγχο στους αρτοποιούς σχετικά με τη χρήση των σάκων αλεύρου που τους παραχωρούσε.⁶⁹

Για κάποιο διάστημα, στο τέλος του 1942 και στις αρχές του 1943, οι δυο υπηρεσίες (ΑΥΕΜ και ΔΚΕΣ) συνυπήρχαν. Υπογράφηκε μάλιστα ειδικό πρωτόκολλο το Δεκέμβριο του 1942 που καθόριζε τις αρμοδιότητές τους. Το ΔΚΕΣ θα διακινούσε τα φορτία τροφίμων που έρχονταν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και η ΑΥΕΜ τα εγχώρια τρόφιμα που κατόρθωνε να μαζέψει από τη διαδικασία συγκέντρωσης της αγροτικής παραγωγής.⁷⁰ Ωστόσο η προφανής αδυναμία της ΑΥΕΜ να ασκήσει έναν έστω στοιχειώδη έλεγχο στα διακινούμενα από αυτή σιτηρά, οδήγησε το ΔΚΕΣ να ζητήσει εκ νέου καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1943 αποφασίστηκε το ΔΚΕΣ να είναι αποκλειστικά υπεύθυνο για τη διακίνηση των σιτηρών, εισαγομένων και εγχωρίων, ενώ η ΑΥΕΜ περιορίστηκε στον καθορισμό της δυναμικότητας των αρτοποιείων (δηλαδή πόσους κατοίκους εξυπηρετούσε κάθε αρτοποιείο) και στην έκδοση των δελτίων τροφίμων.⁷¹ Τον Ιούνιο του 1943, μετά την ίδρυση της ΕΔΒΕ και σε εφαρμογή της αρχής της ανεξάρτητης δράσης της στην Ελλάδα, η ΕΔΒΕ ζήτησε την πλήρη απορρόφηση των αρμοδιοτήτων του ψωμιού από την ΑΥΕΜ. Η ΓΔΜ δεν το δέχτηκε και αντιπρότεινε τη δημιουργία της Επιτροπής Εναρμονισμού. Στην Επιτροπή αυτή θα συμμετείχαν μέλη της ΕΔΒΕ, της ΑΥΕΜ και της ΓΔΜ και, θεωρητικά, θα συναποφάσιζαν για τα θέματα επισιτισμού της πόλης. Η επιτροπή αυτή ιδρύθηκε, στην πράξη όμως δεν μπορούσε παρά να γίνεται αυτό που επιθυμούσε ο Ερυθρός Σταυρός.⁷²

⁶⁸ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_020-024/20.11.1943.

⁶⁹ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_048-053/10.6.1944.

⁷⁰ GRGSA-IAM_ADM003_001_002_142/χ.χ.

⁷¹ GRGSA-IAM_ADM003_004_002_001. Το έγγραφο είναι αχρονολόγητο, αλλά μπορεί με ασφάλεια να τοποθετηθεί το Φεβρουάριο του 1943.

⁷² GRGSA-IAM_ADM003_001_002_049/10.6.1944.

Επίλογος.

Στην Κατοχή, ο λιμός σε ολόκληρη τη χώρα είχε περισσότερα θύματα απ' όσα προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί, ο ανταρτοπόλεμος ή, ακόμη, και τα αντίποινα των κατακτητών. Ιδιαίτερα τα όσα συνέβησαν το χειμώνα του 1941-1942 πέρασαν στη συλλογική μνήμη ως η περίοδος του «μεγάλου λιμού» και επηρέασαν τη νοοτροπία των ανθρώπων για τις επόμενες δεκαετίες.⁷³ Ο αριθμός των θανάτων σε όλη τη χώρα δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια. Κάποιοι κάνουν λόγο για 300.000 νεκρούς από την πείνα και την εξάντληση.⁷⁴ Άλλοι θεωρούν υπερβολικό αυτόν τον αριθμό⁷⁵ ενώ άλλοι εκτιμούν ότι ίσως να είναι και μικρότερος από τον πραγματικό, με δεδομένο ότι πολλοί θάνατοι δεν αναφέρθηκαν στις Αρχές προκειμένου οι συγγενείς τους να κρατήσουν τα δελτία τροφίμων των νεκρών.⁷⁶ Άλλοι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι, ενδεχομένως, τα θύματα του λιμού να μην ξεπέρασαν τις 100.000.⁷⁷ Αναμφίβολα όμως η σοβαρότητα του προβλήματος επέβαλλε την άμεση αντίδραση του κρατικού μηχανισμού. Στο πλαίσιο της αναχαίτισης του λιμού στη Μακεδονία, ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 1942 η ΑΥΕΜ. Η νέα υπηρεσία ωστόσο δεν μπόρεσε τελικά να ανταποκριθεί στην καταστατικά διακηρυγμένη αποστολή της.

Η γραφειοκρατική δυσλειτουργία της ΑΥΕΜ συμβάδιζε με την έλλειψη οποιουδήποτε ελέγχου σε όλο το κύκλωμα συγκέντρωσης, δέσμευσης, διακίνησης και διανομής των τροφίμων. Αυτή η τακτική δεν επέτρεψε στην υπηρεσία επισιτισμού να αναχαιτίσει τη διατροφική κρίση που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη από το χειμώνα του 1941 ως την άνοιξη του 1943 και να περιορίσει τον αριθμό των θανάτων από ασιτία στην πόλη. Ο έλεγχος αποτελούσε την ειδοποιό διαφορά των επισιτιστικών υπηρεσιών που προσέφεραν στη Θεσσαλονίκη οι οργανώσεις που σχετίζονταν με τον Ερυθρό Σταυρό, το ΔΚΕΣ και η ΕΔΒΕ, και καθόρισε το πλαίσιο αντιπαράθεσης της ΑΥΕΜ με αυτές τις οργανώσεις. Με άλλα λόγια, η ΑΥΕΜ θα μπορούσε στηρίξει με πιο αποτελεσματικό τρόπο τον επισιτισμό της πόλης, όμως δεν το έκανε.

⁷³ Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα 1991 (πρώτη έκδοση 1947).

⁷⁴ Κ. Α. Doxiades, *The Sacrifices of Greece in the Second World War*, Athens, Publication Series of the Undersecretariat of Reconstruction, no. 9 (1946), σ. 7 και 13.

⁷⁵ Π. Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή, 1941-1944*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 45.

⁷⁶ Π. Ρούσσο, *Η μεγάλη τετραετία. Το Ξεκίνημα. Αναμνηστικά σημειώματα για την εθνική αντίσταση και το ρόλο του ΚΚΕ*, ΠΛΕ, Αθήνα 1966, σ. 121-122.

⁷⁷ Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1986, σ. 195-196.

Η έννοια του λαϊκισμού και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς⁷⁸

Γρηγόρης Μάρκου

Διδάκτωρ Τμήματος Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ.⁷⁹

Εισαγωγή

Η έκρηξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, η εμβάθυνση του νεοφιλελευθερισμού και η παγίωση μιας «μεταδημοκρατικής» συνθήκης διεθνώς παρείχε την ευκαιρία στις λαϊκιστικές δυνάμεις να επιστρέψουν δυναμικά στο πολιτικό παιχνίδι και να πρωταγωνιστήσουν στην πολιτική σκηνή πολλών χωρών. Η αυξημένη δυσπιστία και η οργή των λαϊκών τάξεων απέναντι στους υπερεθνικούς οργανισμούς και θεσμούς, απέναντι στην τραπεζοκρατία, στους τεχνοκράτες και στους «διεφθαρμένους» πολιτικούς, βρήκε στέγη σε πολιτικά κόμματα και ηγέτες που παρουσιάστηκαν ότι μιλούν «εξ ονόματος του λαού» και οι οποίοι εξαπέλυσαν σκληρή επίθεση ενάντια στην ισχυρή ηγεμονία των οικονομικών και πολιτικών ελίτ. Από τις ΗΠΑ και τη Λατινική Αμερική μέχρι την Ευρώπη και την Ασία εμφανίστηκαν λαϊκιστικές κινητοποιήσεις, ηγέτες και κόμματα τόσο στα δεξιά όσο και στα αριστερά του πολιτικού φάσματος.⁸⁰ Στην Ελλάδα, μια χώρα με ισχυρή λαϊκιστική παράδοση⁸¹, η οικονομική κρίση και η επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας από τα κόμματα του δικομματισμού (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) έδωσαν ώθηση στην άνοδο του λαϊκισμού και στη διαμόρφωση μιας διαμάχης μεταξύ των λαϊκιστικών και αντι-λαϊκιστικών δυνάμεων.⁸² Η είσοδος της χώρας στην «εποχή των Μνημονίων» έφερε στην εξουσία τη ριζοσπαστική αριστερά (ΣΥΡΙΖΑ: 2015-2019) μέσα από έναν λαϊκιστικό λόγο, ο οποίος εναντιώθηκε στον νεοφιλελευθερισμό, τις πολιτικές λιτότητας, τα Μνημόνια, τον φασισμό και την τεχνοκρατική δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁸³ Εντούτοις, η επιστροφή του αριστερού λαϊκισμού στην εξουσία δεν φαίνεται να εκπλήρωσε πλήρως τα λαϊκά αιτήματα.

⁷⁸ Το κείμενο παρουσιάστηκε στην 1η Ημερίδα Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκτόρων, του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, του Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας (ΔΠΘ) στις 17 Μαΐου 2019, με τίτλο: «Λαϊκιστική επιτέλεση και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς».

⁷⁹ Η διδακτορική έρευνα του Γρηγόρη Μάρκου χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΤ και το ΕΛΙΔΕΚ (κωδ. 391).

⁸⁰ Έχουν γίνει προσπάθειες συγκέντρωσης διαφορετικών λαϊκιστικών περιπτώσεων από όλο τον κόσμο σε επιστημονικούς τόμους. Μια από αυτές τις προσπάθειες είναι και η παρακάτω: Cas Mudde και Cristóbal Rovira Kaltwasser (επιμ.), *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική: Απειλή ή Διόρθωση για τη Δημοκρατία;*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013α.

⁸¹ Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός: Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, ΕΑΠ, Αθήνα 2019, σ. 53.

⁸² Yannis Stavrakakis, "Populism in power: Syriza's challenge to Europe," *Juncture* 21, no. 4 (2015), σ. 275.

⁸³ Περισσότερα έχω γράψει εδώ: Grigoris Markou, "The Rise of Inclusionary Populism in Europe: The Case of SYRIZA," *Contemporary Southeastern Europe* 4, no. 1 (2017).

Η δυναμική επανεμφάνιση του λαϊκισμού διεθνώς κινητοποίησε το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη μελέτη του φαινομένου. Τα τελευταία δέκα χρόνια παρατηρήθηκε ένας καταϊγισμός επιστημονικών δημοσιεύσεων και συνεδρίων που επιχείρησαν την αποκωδικοποίησή του.⁸⁴ Ωστόσο, ένα σημαντικό μέρος των σύγχρονων μελετών ακολούθησε μια «αντι-λαϊκιστική» κατεύθυνση, η οποία εκπορεύεται από μια «ψυχροπολεμική» λογική που περιγράφει τον λαϊκισμό ως ένα αποκλειστικά αρνητικό φαινόμενο και ως μια παθολογία της πολιτικής, ως μια ιδεολογία που αποτελεί τον μέγιστο κίνδυνο για τη (φιλελεύθερη) δημοκρατία.⁸⁵ Η εδραίωση, όμως, μιας στρεβλής και στερεοτυπικής ανάγνωσης του φαινομένου, τόσο στον δημόσιο όσο και στον ακαδημαϊκό χώρο, έχει προκαλέσει μεγάλα προβλήματα στην προσπάθεια ανάγνωσης, ερμηνείας και εννοιολόγησης του.

Σ' αυτό το άρθρο θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα *τι είναι λαϊκισμός*, ακολουθώντας τις εννοιολογήσεις τριών σημαντικών θεωρητικών προσεγγίσεων [των Ερνέστο Λακλάου (Ernesto Laclau), Πιερ Οστιγκί (Pierre Ostiguy) και Μπέντζαμιν Μόφιτ (Benjamin Moffitt)]⁸⁶, οι οποίες παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν καταφέρνουν και αλληλοσυμπληρώνονται. Στόχος μας είναι να παράσχουμε μια σύντομη αλλά περιεκτική απάντηση στη στρεβλή ανάγνωση των αντι-λαϊκιστικών αναλύσεων. Επιπλέον, μέσα από μια σύντομη ιστορική αναδρομή του λαϊκισμού θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τα χαρακτηριστικά που έλαβε στο πέρασμα των ετών, αποδεικνύοντας ότι δεν αποτελεί ένα φαινόμενο με συγκεκριμένη μορφή σε όλες του τις εκφάνσεις. Τέλος, θα επικεντρωθούμε στην περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), με στόχο να εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά του πολιτικού της λόγου στην αντιπολίτευση και την εξουσία (2009-2019). Εξέφρασε έναν λαϊκιστικό λόγο; Τι είδους λαϊκιστικό λόγο χρησιμοποίησε; Ποιες ήταν οι επιπτώσεις του στην δημοκρατία, την κοινωνία και τη πολιτική;

⁸⁴ Αν κάποιος συμπληρώσει την έννοια «λαϊκισμός» (populism) σε μια μηχανή αναζήτησης στο διαδίκτυο θα αντιληφθεί γρήγορα την πληθώρα των επιστημονικών κειμένων που έχουν δημοσιευθεί γύρω από το ζήτημα.

⁸⁵ Βλ. σχετικά: Yannis Stavrakakis, "How did 'populism' become a pejorative concept? And why is this important today? A genealogy of double hermeneutics," *POPULISMUS Working Papers*, no. 6 (2017).

⁸⁶ Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, NLB, London 1977). Pierre Ostiguy, "Populism. A Socio-Cultural Approach," in *The Oxford Handbook of Populism*, Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo and Pierre Ostiguy (eds.), Oxford University Press, Oxford 2017. Benjamin Moffitt, *The Global Rise of Populism, Performance, Political Style, and Representation*, Stanford University Press, California 2016.

Η εννοιολόγηση του λαϊκισμού

Η λαϊκιστική έκρηξη των τελευταίων ετών αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον των ερευνητών για τον λαϊκισμό και την επίδραση του στην φιλελεύθερη δημοκρατία. Έτσι, πολλοί από αυτούς επιχείρησαν να τον ορίσουν, να αναζητήσουν τα εγγενή του χαρακτηριστικά και να εξετάσουν τη σχέση που αναπτύσσει με τη φιλελεύθερη δημοκρατία.⁸⁷ Μολαταύτα, δεν υπήρξαν όλες οι προσεγγίσεις ιδιαίτερα χρήσιμες στη μελέτη του λαϊκισμού, καθώς πολλές από αυτές εντάχθηκαν στο πλαίσιο μιας «πολεμικής» (αντι-λαϊκιστικής) λογικής που εγείρει μεγάλα εμπόδια στην έρευνα. Αυτού του είδους οι αναλύσεις φαίνεται να αδιαφορούν για το γεγονός ότι ο λαϊκισμός δίνει μεγάλη έμφαση στο «λαϊκό υποκείμενο» (το οποίο αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατίας) και ενεργοποιεί τον πολιτικό διάλογο μέσα από τη συγκρουσιακή του διάσταση σε μια περίοδο που οι μεταπολιτικές συνθήκες και η συναίνεση τείνουν να μειώνουν τον πολιτικό ανταγωνισμό που είναι αναγκαίος στη δημοκρατία.⁸⁸

Για παράδειγμα, μια μερίδα (φιλελεύθερων) μελετητών υιοθέτησε μια αντι-λαϊκιστική οπτική, υπογραμμίζοντας τον (δήθεν) αντι-δημοκρατικό χαρακτήρα του λαϊκισμού. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το πρόσφατο εγχειρίδιο του Γιαν-Βέρνερ Μούλερ (Jan-Werner Müller), καθηγητή πολιτικής στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον, στο οποίο διεξάγεται μια σφοδρή επίθεση απέναντι στον λαϊκισμό. Σύμφωνα με τον Μούλερ, «οι λαϊκιστές είναι πάντα αντι-πλουραλιστές» και ο λαϊκισμός αποτελεί αληθινό κίνδυνο για τη δημοκρατία.⁸⁹ Ειδικότερα, ο Μούλερ στο βιβλίο του αναγνωρίζει τον λαϊκισμό ως ένα αντι-δημοκρατικό φαινόμενο, εξισώνοντας τον με τον αυταρχισμό, τις πελατειακές σχέσεις και τον έλεγχο του κράτους προς όφελος του.⁹⁰ Ωστόσο, αυτού του είδους οι αναλύσεις δημιουργούν πολλά προβλήματα στην εξέταση του φαινομένου, καθώς προσδίδουν «εκ των προτέρων» συγκεκριμένα συμπαγή χαρακτηριστικά στο φαινόμενο. Επιπροσθέτως, η άποψη περί «αντι-πλουραλισμού» δεν ισχύει στην πραγματικότητα, αφού σε πολλές περιπτώσεις οι λαϊκιστές ακολουθούν πλουραλιστικούς και φιλελεύθερους δρόμους, αποδεχόμενοι την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τους φιλελεύθερους θεσμούς. Τέλος, έχει ασκηθεί σκληρή κριτική στην άποψη περί αντι-δημοκρατικότητας του λαϊκισμού από

⁸⁷ Mudde και Kaltwasser, *ό.π.* Τάκης Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Ίκαρος, Αθήνα 2015. Jan-Werner Müller, *What Is Populism?*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2016. Moffitt, *ό.π.* Σταυρακάκης, *ό.π.*

⁸⁸ Σχετικά με τα προβλήματα της συναίνεσης και της μείωσης του πολιτικού ανταγωνισμού, βλ.: Chantal Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα 2008.

⁸⁹ Müller, *ό.π.*, 3.

⁹⁰ *Ο.π.*

πολλούς ερευνητές. Δεν είναι λίγοι πλέον εκείνοι που αναγνωρίζουν μια δημοκρατικότητα στον πρωταρχικό πυρήνα του λαϊκισμού⁹¹, σε αντίθεση με τον Μούλερ που επιστρέφει τη συζήτηση σε μια ψυχροπολεμική λογική, κατακρίνοντας σχεδόν κάθε πτυχή του.

Ποια είναι όμως αυτή η ψυχροπολεμική λογική; Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα υπήρξαν πολλοί φιλελεύθεροι ακαδημαϊκοί που υποστήριζαν ότι ο λαϊκισμός είναι ένα σύμπτωμα ανορθολογικότητας.⁹² Ένας από αυτούς ήταν ο Ρίτσαρντ Χόφσταντερ (Richard Hofstadter), ο οποίος στο βιβλίο του *The Age of Reform*, άσκησε κριτική στον αμερικανικό λαϊκισμό της εποχής του, χαρακτηρίζοντας τον ως ένα επιθετικό φαινόμενο που συνδέεται με τον επαρχιωτισμό, τον νατιβισμό, τον εθνικισμό και τον αντι-σημιτισμό. Επιπλέον, το έργο του Χόφσταντερ είναι γνωστό για την ύπαρξη μιας δυαδικής πολιτικής κουλτούρας, όπου από τη μία υπάρχει ένα παραδοσιακό και επαρχιώτικο στρατόπεδο, ενώ από την άλλη ένα εκσυγχρονιστικό και πραγματιστικό. Σύμφωνα μ' αυτή τη λογική ο λαϊκισμός ανήκει στην πρώτη κατηγορία και συνδέεται με τον νατιβισμό, την παράδοση και έναν «ηθικό απολυταρχισμό».⁹³

Οι ιδέες του Χόφσταντερ βασίστηκαν στην εκσυγχρονιστική θεωρία που στιγματίζε κάθε ιδέα που δεν ακολουθούσε τους κανόνες της σύγχρονης κοσμοπολίτικης κοινωνίας, χαρακτηρίζοντας την ως «μη κανονική».⁹⁴ Σύμφωνα με την θεωρία του εκσυγχρονισμού⁹⁵, η σύγχρονη κοινωνία ήταν κοσμοπολίτικη, κοσμική και ανεπτυγμένη τεχνολογικά (π.χ. ΗΠΑ και Ευρώπη), ενώ η παραδοσιακή κοινωνία ήταν αδρανής, προληπτική και οικονομικά απλοϊκή (π.χ. Λατινική Αμερική, Ασία και Αφρική).⁹⁶ Η προσέγγιση αυτή παρουσίασε τον λαϊκισμό ως ένα «μη κανονικό» φαινόμενο που δεν είναι ικανό να ξεπεράσει το «εμπόδιο» της παραδοσιακής κοινωνίας. Το έργο του Χόφσταντερ φαίνεται πως επηρέασε βαθιά την ακαδημαϊκή συζήτηση στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανάπτυξη των αντι-λαϊκιστικών επιχειρημάτων που κυριαρχούν σήμερα στον δημόσιο λόγο (π.χ. πολιτισμικός δυισμός).⁹⁷

⁹¹ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*

⁹² Frank Furedi, "Recapturing the Sociological Imagination: The Challenge for Public Sociology," in *Handbook of Public Sociology*, Vincent Jeffries, Rowman and Littlefield (eds.), Lanham MD 2009, σ. 176.

⁹³ Richard Hofstadter, *The Age of Reform*, Vintage Books, New York 1955.

⁹⁴ Stavrakakis, *ό.π.*, 2017, σ. 6.

⁹⁵ Σύμφωνα με τον Σταυρακάκη, η σύγχρονη βιβλιογραφία έχει επισημάνει τα κύρια μειονεκτήματα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και συγκεκριμένα: 1) τον μονολιθικό ντετερμινισμό της, 2) την απροκάλυπτη υποταγή της επιστήμης στις ιδεολογικές της χρήσεις εντός του ψυχροπολεμικού πλαισίου, 3) μια επικίνδυνα κυριαρχική αξίωση υπεροχής, και 4) τον ζηλωτικό ελιτισμό της. *Ο.π.*, σ. 6-8.

⁹⁶ Nils Gilman, *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2003, σ. 4-5.

⁹⁷ Stavrakakis, *ό.π.*, 2017.

Μια από τις σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις του λαϊκισμού που συναντά κανείς συχνότερα στις έρευνες, αλλά δεν ακολουθεί την άποψη περί «παθολογίας», είναι η «ιδεακή», η οποία έχει γίνει ιδιαίτερα γνωστή μέσα από το σημαντικό έργο των Μούντε και Κάλτμπασερ. Ο λαϊκισμός για τους δυο ερευνητές είναι:

μια αβαθή ιδεολογία (thin-centred ideology) που θεωρεί την κοινωνία ουσιαστικά χωρισμένη σε δυο ομοιογενή και ανταγωνιστικά στρατόπεδα, «τον αγνό λαό» έναντι «της διεφθαρμένης ελίτ», και η οποία υποστηρίζει ότι η πολιτική θα πρέπει να είναι έκφραση της *volonté générale* (γενικής βούλησης) του λαού.⁹⁸

Η προσέγγιση των δυο πολιτικών επιστημόνων δεν εντάσσεται στο πλαίσιο των αντι-λαϊκιστικών προσεγγίσεων που αναγνωρίζουν μια εγγενή αντι-δημοκρατικότητα στον πυρήνα του λαϊκισμού, καθώς ο λαϊκισμός στο έργο τους παρουσιάζεται τόσο ως «απειλή» όσο και ως «διόρθωση» για τη δημοκρατία. Εντούτοις, το πρόβλημα στην συγκεκριμένη προσέγγιση είναι ότι ο ορισμός τους προκαθορίζει τα στοιχεία των δυο πλευρών («αγνός λαός», «διεφθαρμένη ελίτ») και αναλύει τον ανταγωνισμό με ηθικολογικούς όρους.^{99 100} Όπως εύστοχα αναφέρουν οι Σταυρακάκης και Γιάγκερ (Anton Jäger):

ακόμα κι αν κάποιος επιλέγει να διατηρήσει τον χαρακτηρισμό της «ηθικολογίας» για υπερβολικές ή χειραγωγίσιμες εκδοχές τέτοιων επικλήσεων, για άλλη μια φορά, οι τελευταίες δεν μπορούν να περιοριστούν στο λαϊκιστικό στρατόπεδο. Είναι δύσκολο, με άλλα λόγια, να τεκμηριώσουμε έναν αποκλειστικό δεσμό υπερβολικών ή παθολογικών μορφών ηθικοποίησης με τον λαϊκισμό.¹⁰¹

Αφού υπογραμμίσαμε τα προβλήματα μερικών εκ των δημοφιλέστερων θεωρητικών προσεγγίσεων περί λαϊκισμού, θα αναφερθούμε στην προσέγγιση που θεωρούμε ότι αποφεύγει τις

⁹⁸ Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser, *Λαϊκισμός: Μια Συνοπτική Εισαγωγή*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 21.

⁹⁹ Yannis Stavrakakis and Giorgos Katsambekis, "Left-wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA," *Journal of Political Ideologies* 19, no. 2 (2014), σ. 139.

¹⁰⁰ Παρόμοια ηθικολογική ανάγνωση πραγματοποιεί και ο Μούλερ.

¹⁰¹ Γιάννης Σταυρακάκης και Anton Jäger, «Επιτεύγματα και περιορισμοί της «νέας» ορθοδοξίας στη σύγχρονη έρευνα του λαϊκισμού.» *Marginalia.gr* 5 (17/7/18). <https://marginalia.gr/arthro/epiteygmata-kai-periorismoi-tis-neas-orthodoxias-sti-sygychroni-ereyna-toy-laikismoy/>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

στερεοτυπικές αναγνώσεις και βοηθά εξαιρετικά την μελέτη του φαινομένου, αυτή του Ερνέστο Λακλάου. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Λακλάου, ο λαϊκισμός αναδύεται σε εποχές κρίσεων¹⁰² και ορίζεται ως μια *πολιτική λογική/Λόγος* που διχοτομεί τη κοινωνία σε δύο αντιθετικά στρατόπεδα, τον *λαό* και τις *ελίτ*. Συγκεκριμένα, τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού είναι η εμφάνιση «ισοδυναμιών, λαϊκής υποκειμενικότητας, διχοτομικής κατασκευής του κοινωνικού γύρω από εσωτερικά σύνορα» και η «ρηματική κατασκευή του εχθρού».¹⁰³

Ο Σταυρακάκης, ο οποίος ακολουθεί τη θεωρητική σκέψη της Σχολής του Έσσεξ και του Λακλάου, υποστηρίζει ότι υπάρχουν δυο κύρια κριτήρια που διευκολύνουν την διαμόρφωση ενός ελάχιστου ορισμού: 1) ο *λαοκεντρισμός* (επικέντρωση στον λαό) και 2) ο *αντι-ελιτισμός* (εμείς ενάντια σ' αυτούς).¹⁰⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο λαϊκισμός δεν πρέπει να εξισώνεται με τον εθνικισμό, τον νατιβισμό, τον φασισμό και τις πελατειακές σχέσεις, ενώ δεν βασίζεται πάντα σε μια χαρισματική ηγεσία.¹⁰⁵ Το λακλαουικό θεωρητικό οπλοστάσιο δεν επιχειρεί να προσδώσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο λαϊκιστικό φαινόμενο «εκ των προτέρων», γεγονός που βοηθά στην μεταφορά και εφαρμογή του σε διαφορετικά πολιτικό-κοινωνικά πλαίσια και διαφορετικές περιοχές του κόσμου.

Ο λαϊκισμός έχει όμως πάντα την ίδια μορφή; Στο ερώτημα αυτό απαντούν οι Μούντε και Κάλτβασερ, οι οποίοι αναγνωρίζουν δυο βασικά είδη λαϊκισμού, τον λαϊκισμό της *συμπερίληψης* και του *αποκλεισμού*, δηλαδή έναν τύπο λαϊκισμού που αποδέχεται τον «ξένο» (αλλοεθνή, μετανάστη, κλπ.) στο εσωτερικό του και έναν τύπο λαϊκισμού που λειτουργεί ως «έθνος» και αποκλείει.¹⁰⁶ Ειδικότερα, ο πρώτος επιτρέπει την ενσωμάτωση των περιθωριοποιημένων και αποκλεισμένων κοινωνικών ομάδων, ενώ ο δεύτερος κατανοεί τον λαό ως μια εθνοτικά ή πολιτισμικά ομοιογενή μονάδα, αποκλείοντας ανθρώπους και κοινωνικές ομάδες στη βάση νατιβιστικών επιχειρημάτων.¹⁰⁷ Για τους Μούντε και Κάλτβασερ, οι νότιο-αμερικάνικοι και νότιο-ευρωπαϊκοί λαϊκισμοί είναι συνήθως συμπεριληπτικοί (κοινωνικό-οικονομική διάσταση), ενώ οι βόρειο-

¹⁰² Laclau, *ό.π.*, σ. 175.

¹⁰³ Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, London and New York 2005, σ. 38-39.

¹⁰⁴ Σταυρακάκης, *ό.π.*, σ. 94.

¹⁰⁵ *Ο.π.*, σ. 101-105.

¹⁰⁶ Cas Mudde and Cristóbal Rovira Kaltwasser, "Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America," *Government and Opposition* 48, no. 2 (2013β).

¹⁰⁷ Dani Filc, "Latin American Inclusive and European Exclusionary Populism: Colonialism as an Explanation," *Journal of Political Ideologies* 20, no. 3 (2015).

αμερικάνικοι και βόρειο-ευρωπαϊκοί λαϊκισμοί είναι αποκλειστικοί (κοινωνικό-πολιτισμική διάσταση).¹⁰⁸

Ιδιαίτερα χρήσιμη στη μελέτη του λαϊκισμού είναι επίσης και η *κοινωνικό-πολιτισμική* προσέγγιση του Πιέρ Οστιγκί και η *επιτελεστική* προσέγγιση του Μπέντζαμιν Μόφιτ, οι οποίες επικεντρώνονται τόσο στις ρηματικές όσο στις μη ρηματικές κατασκευές ενός λαϊκιστή. Άλλωστε και για τους Ερνέστο Λακλάου και Σαντάλ Μούφ (Chantal Mouffe) ο Λόγος είναι ένα δίκτυο νοήματος που συναρθρώνει τόσο γλωσσικά όσο και μη-γλωσσικά στοιχεία.¹⁰⁹ Σύμφωνα με τον Οστιγκί, ο λαϊκισμός χαρακτηρίζεται από μια συγκεκριμένη μορφή πολιτικής σχέσης μεταξύ ενός ηγέτη και μιας κοινωνικής βάσης. Η σχέση αυτή θεμελιώνεται στη βάση μιας πολιτικό-πολιτισμικής «χαμηλής» επίκλησης, η οποία γίνεται αποδεκτή από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και τάξεις για κοινωνικό-πολιτισμικούς λόγους.¹¹⁰ Αυτό σημαίνει ότι ένας λαϊκιστής ασκεί μ' έναν συγκεκριμένο (λαϊκό) τρόπο την πολιτική, συγκινώντας συγκεκριμένες μερίδες της κοινωνίας. Αντίθετα, οι αντι-λαϊκιστές χρησιμοποιούν έναν μη-λαϊκό (τεχνοκρατικό συνήθως) τρόπο άσκησης της πολιτικής, ο οποίος πραγματοποιείται μέσα από «υψηλές» πολιτικό-πολιτισμικές επικλήσεις.¹¹¹ Το επιχείρημα του Οστιγκί μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητό μέσα από το σχήμα που κατασκεύασε ο ίδιος, στο οποίο υπάρχει ένας κάθετος άξονας («χαμηλό-υψηλό») που τέμνει τον άξονα «αριστεράς-δεξιάς» και στον οποίο τοποθέτησε τα κόμματα με βάση τον τρόπο άσκησης της πολιτικής. Έτσι, στην «χαμηλή» πλευρά του άξονα βρίσκει κανείς τις λαϊκιστικές δυνάμεις, ενώ στην «υψηλή» πλευρά συναντά τα αντι-λαϊκιστικά κόμματα.¹¹²

Σε παρόμοια λογική βρίσκεται και η επιτελεστική προσέγγιση του Μόφιτ, ο οποίος δανείζεται στοιχεία από την κοινωνικό-πολιτισμική προσέγγιση του Οστιγκί (π.χ. λαϊκούς τρόπους συμπεριφοράς). Ο Μόφιτ υπογραμμίζει τα τρία βασικά χαρακτηριστικά μιας λαϊκιστικής παράστασης για εκείνον: 1) επίκληση στον λαό ενάντια στις ελίτ, 2) οι «κακοί» τρόποι, και 3) η κρίση, η κατάρρευση ή η απειλή.¹¹³ Ο Μόφιτ θεωρεί σημαντικό να επικεντρωθούμε στα θεατρικά στοιχεία μιας λαϊκιστικής παράστασης για να κατανοήσουμε τον ανταγωνισμό μεταξύ λαού και ελίτ, ενώ τοποθετεί

¹⁰⁸ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*, 2013β, σ. 148, 167.

¹⁰⁹ Ernesto Laclau and Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London-New York 1985, σ. 107-108.

¹¹⁰ Ostiguy, *ό.π.*, σ. 73.

¹¹¹ Για παράδειγμα, ένας λαϊκιστής παρουσιάζεται μ' ένα απλό και καθημερινό ντύσιμο στις δημόσιες εμφανίσεις του και χρησιμοποιεί συνήθως πιο απλές και λαϊκές εκφράσεις, ενώ ένας αντι-λαϊκιστής παρουσιάζεται με επίσημα ρούχα, χρησιμοποιώντας έναν πιο τεχνοκρατικό και ορθολογικό λόγο. *Ο.π.*

¹¹² *Ο.π.*

¹¹³ Moffitt, *ό.π.*, σ. 29.

και την κρίση στο επίκεντρο της έρευνας, υποστηρίζοντας ότι οι λαϊκιστές χρησιμοποιούν τη «σκηνή» της κρίσης για να αναρριχηθούν, ενώ συνήθως απλοποιούν τις καταστάσεις και προτείνουν απλές λύσεις.¹¹⁴

Με βάση τις τρεις παραπάνω προσεγγίσεις, θεωρούμε ότι για να εξετάσουμε τον λαϊκισμό σήμερα είναι σημαντικό να εστιάσουμε σε τρία βασικά στοιχεία ενός *Λόγου* ή μιας *επιτέλεσης*: 1) στον ανταγωνισμό μεταξύ *λαού* και *ελίτ/κατεστημένου*, 2) στα πολιτισμικά («χαμηλά») στοιχεία ενός ηγέτη ή κόμματος, και 3) στα επιτελεστικά στοιχεία του λαϊκισμού, καθώς και στην επιτέλεση της κρίσης. Βασική προϋπόθεση διαμόρφωσης ενός λαϊκιστικού λόγου, όμως, είναι πάντα το πρώτο σημείο. Χωρίς τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε δυο αντιτιθέμενα στρατόπεδα (λαός και ελίτ) από έναν πολιτικό ηγέτη, κόμμα ή κίνημα δεν μπορεί να υπάρξει ουσιαστικά λαϊκιστική επιτέλεση.

Ο λαϊκισμός στην ιστορία: Μια σύντομη αναδρομή

Ενώ για εμάς έχει ιδιαίτερη σημασία η μορφή και τα χαρακτηριστικά με τα οποία ενδύεται ο λαϊκισμός σήμερα, είναι σημαντικό να αναφέρουμε και τις ισχυρές εκφάνσεις του λαϊκιστικού φαινομένου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες αποτελούν την ιστορική ρίζα των σύγχρονων λαϊκισμών. Πότε εμφανίζεται για πρώτη φορά ο λαϊκισμός;

Η πλειοψηφία των μελετών του λαϊκισμού έχει θέσει ως «επίσημη» εμφάνιση του τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με το Λαϊκιστικό Κόμμα των ΗΠΑ (People's Party) και τους Ναρόντνικους στη Ρωσία. Εντούτοις, ορισμένοι μελετητές κάνουν λόγο για την εμφάνιση λαϊκιστικών χαρακτηριστικών σε προγενέστερα κινήματα, κομματικά μανιφέστα και κείμενα διανοητών. Για παράδειγμα, ο Κέβιν Όλσον (Kevin Olson) αναφέρει ότι μια από τις πρώτες σοσιαλιστικές οργανώσεις που παρουσίασε ισχυρά λαϊκιστικά χαρακτηριστικά ήταν ο *Μπλανκισμός*, μια επαναστατική ομάδα η οποία εμπνεύστηκε από τον Λουίς Αγκούστ Μπλανκί (Louis Auguste Blanqui, 1805–1881), έναν Γάλλο σοσιαλιστή. Αυτή η ομάδα διατηρούσε αρχικά καλές σχέσεις με τον Μαρξ. Όμως, στη συνέχεια οι σχέσεις τους διαταράχθηκαν με αποτέλεσμα τον διωγμό τους από το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς το 1872. Σ' ένα από τα φυλλάδια τους, με τίτλο «Διεθνής και Επανάσταση» (Internationale et Revolution), οι μπλανκιστές επιτέθηκαν στη Διεθνή και τον Μαρξ για την εστίαση τους στην οικονομική ανάλυση σε βάρος της πολιτικής. Με λίγα λόγια, οι

¹¹⁴ Ο.π., σ. 121.

μπλανκιστές φαίνεται ότι παρουσίασαν μια επαναστατική μορφή του λαϊκισμού στα πλαίσια μιας σοσιαλιστικής κατεύθυνσης, η οποία ξέφευγε από τη λογική του Μαρξισμού.¹¹⁵

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σε μια περίοδο που ο Μαρξισμός όλο και γιγαντωνόταν, εμφανίστηκε στη Ρωσία ένα πνευματικό κίνημα διάφορων ρομαντικών διανοούμενων της μεσαίας τάξης που υπερασπίζονταν μια κοινωνία βασισμένη στην αγροτική οικονομία. Αυτό το κίνημα ήταν των λαϊκιστών *Ναρόντικων*. Οι Ναρόντικοι δεν βρήκαν μεγάλη ανταπόκριση στην εξαθλιωμένη αγροτική τάξη της Ρωσίας, αλλά ενέπνευσαν τα αγροτικά κινήματα της Ανατολικής Ευρώπης.¹¹⁶ Περίπου την ίδια εποχή έκανε την εμφάνιση του ο λαϊκισμός και στις ΗΠΑ με το *Λαϊκιστικό Κόμμα* (People's Party ή Populist Party). Μετά την κατάρρευση των αγροτικών προϊόντων και τον πανικό που προκλήθηκε το 1873, μεγάλος αριθμός αγροτών αποφάσισε να δραστηριοποιηθεί πολιτικά για να υπερασπιστεί τα οικονομικά του συμφέροντα, προχωρώντας στη δημιουργία του Λαϊκιστικού Κόμματος. Το 1892 το Λαϊκιστικό Κόμμα εξέλεξε τον Τζέιμς Γουίβερ (James Weaver) ως υποψήφιο πρόεδρο του κόμματος, ο οποίος συγκέντρωσε πάνω από ένα εκατομμύριο ψήφους.¹¹⁷ Η δημιουργία του Λαϊκιστικού Κόμματος επηρέασε ως προς την διαμόρφωση παρόμοιων κομμάτων σε άλλες περιοχές του κόσμου.

Ο λαϊκισμός ταξίδεψε στα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα στη Λατινική Αμερική με τις περιπτώσεις του Χουάν Ντομίνγκο Περόν (Juan Domingo Peron) στην Αργεντινή, και του Ζετούλιο Βάργκας (Getulio Vargas) στη Βραζιλία. Οι συγκεκριμένοι ηγέτες διέθεταν την ικανότητα να κινητοποιούν μεγάλο μέρος του λαού εναντίον του κατεστημένου, κατασκευάζοντας συμμαχίες με όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ο Περόν διασυνδέθηκε με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και με τα κατώτερα λαϊκά στρώματα, κινητοποιώντας την εργατική τάξη και το μεγαλύτερο μέρος του λαού.¹¹⁸ Από την άλλη, ο Βάργκας θεωρείται ένας αυταρχικός ηγέτης που υπήρξε ιδιαίτερα ικανός στην κινητοποίηση των λαϊκών μαζών, ενώ αποκαλούνταν και «πατέρας του λαού» (pai do povo).¹¹⁹ Την ίδια περίπου εποχή εμφανίστηκε ο λαϊκισμός και στη Γαλλία με την περίπτωση του

¹¹⁵ Kevin Olson, "Populism in The Socialist Imagination," in *The Oxford Handbook of Populism*, Populism, Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo and Pierre Ostiguy (eds), Oxford University Press, Oxford 2017, σ. 661-678.

¹¹⁶ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*, 2013α, σ. 36-37.

¹¹⁷ Amanda Burgess, "United States," In *Encyclopedia of Politics, The Left and the Right, Volume 1: The Left*, by Rodney P. Carlisle, SAGE Publications, California 2005, σ. 473.

¹¹⁸ Cas Mudde and Cristobal Rovira Kaltwasser, "Populism," In *Oxford Handbook of Political Ideologies*, Michael Freeden, Lyman Tower Sargent and Marc Stears (eds.), Oxford University Press, Oxford 2013γ), σ. 493-498.

¹¹⁹ Michael La Rosa and German R. Mejia, *An Atlas and Survey of Latin American History*, Routledge, New York 2007, σ. 134.

πουζαντισμού (Roujadism) στη Γαλλία από τον Πιέρ Πουζάντ (Pierre Roujade), έναν Γάλλο πολιτικό, χωρίς να καταφέρει να επηρεάσει εμφανώς την πολιτική σκηνή.¹²⁰

Στη συνέχεια, ο λαϊκισμός συναντάται στα ακροδεξιά κόμματα της Ευρώπης, όπως το Κόμμα Ελευθερίας στην Αυστρία και το Εθνικό Μέτωπο στη Γαλλία¹²¹, καθώς και σε ορισμένα σοσιαλιστικά κόμματα, ηγέτες και καθεστώτα, όπως στην κομμουνιστική Ουγγαρία. Σύμφωνα με τον Αντάλ Αττίλα (Antal Attila), το κομμουνιστικό καθεστώς της Ουγγαρίας ήταν λαϊκιστικό, καθώς διαχώριζε σε δύο μέρη τον λαό (την εργατική τάξη) και τις ελίτ (το προηγούμενο καθεστώς και τους εχθρούς της κοινότητας).¹²² Επίσης, για τον Γκίι Μάρτιν (Guy Martin), τα σοσιαλιστικά καθεστώτα της Αφρικής του πρώτου κύματος, σε χώρες όπως η Αλγερία, η Γκάνα, η Γουινέα, η Γουινέα Μπισσάου, το Μάλι και η Τανζανία, εμπεριείχαν έναν λαϊκιστικό χαρακτήρα.¹²³ Την δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα, αναδύθηκε στην εξουσία ένας νέος λαϊκιστής ηγέτης, ο Ανδρέας Παπανδρέου με το ΠΑΣΟΚ.¹²⁴

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, ο λαϊκισμός επέστρεψε στη Λατινική Αμερική με νεοφιλελεύθερο μανδύα. Οι Φερνάντο Κολλór ντε Μέλλο (Fernando Collor de Mello) στη Βραζιλία (1990-1992), Αλμπέρτο Φουχιμόρι (Alberto Fujimori) στο Περού (1990-2000) και Κάρλος Μένεμ (Carlos Menem) στην Αργεντινή (1989-1999) εξέφρασαν μια λαϊκιστική ρητορική και προχώρησαν σε μεταρρυθμίσεις προς όφελος της ελεύθερης αγοράς. Αντίθετα, το αριστερό λαϊκιστικό κύμα της Λατινικής Αμερικής (Τσάβεζ, Μοράλες, Κίρσνερ, κλπ.), μετά την πτώση του νεοφιλελευθερισμού, έδωσε έμφαση στον κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία.¹²⁵ Την ίδια περίπου εποχή όπου ο Τσάβεζ γινόταν πρόεδρος της Βενεζουέλας, εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο της Ταϊλάνδης ο Τακσίν Σινουάτρα (Thaksin Shinawatra), ένας πλούσιος επιχειρηματίας, ο οποίος εξέφρασε έναν έντονο λαϊκιστικό λόγο και οικοδόμησε πολύ καλές σχέσεις με τις λαϊκές τάξεις, διαδραματίζοντας κεντρικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της χώρας.¹²⁶

Τέλος, προσφάτως παρατηρήθηκε η δυναμική εμφάνιση αριστερών λαϊκιστικών κομμάτων στην νότια Ευρώπη (ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα, Podemos στην Ισπανία, Μελανσόν στη Γαλλία

¹²⁰ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*, 2013α, σ. 37.

¹²¹ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*, 2013γ, σ. 494-498.

¹²² Antal Attila, "Communist Populism in Hungary," *Society and Economy* 40, no. 4 (2018).

¹²³ Guy Martin, *African Political Thought*, Palgrave Macmillan, New York 2012, σ. 71.

¹²⁴ Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα 2001.

¹²⁵ Mudde and Kaltwasser, *ό.π.*, 2013γ, σ. 494-498.

¹²⁶ Grigoris Markou, "Anti-Populist Coups: Thaksin, Dictatorship and Thailand's New Constitution," *Open Democracy*. September 14, 2016. <https://www.opendemocracy.net/en/anti-populist-coups-thaksin-dictatorship-and-thailand-s-new-constitution/>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

και Κόρμπιν στην Μ. Βρετανία), καθώς και η επιστροφή του λαϊκισμού στην Αργεντινή με τους αριστερούς Περονιστές και στο Μεξικό με τον Αντρές Μανουέλ Λόπεζ Ομπραντόρ (Andrés Manuel López Obrador). Από την άλλη πλευρά, αναπτύχθηκαν ακροδεξιές εθνικιστικές δυνάμεις με λαϊκιστικό χαρακτήρα στην Ευρώπη, όπως το Εθνικό Μέτωπο (Γαλλία) και το Κόμμα της Ελευθερίας (Αυστρία)¹²⁷, ενώ ο Ντόναλντ Τράμπ (Donald Trump) στις ΗΠΑ χαρακτηρίστηκε από πολλούς ως ένας λαϊκιστής ηγέτης.¹²⁸

Ο λαϊκισμός στην Ελλάδα της κρίσης: Η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ

Η Ελλάδα είναι μια χώρα με ισχυρή λαϊκιστική παράδοση.¹²⁹ Συνεπώς, δεν θα ήταν δύσκολο για κάποιον που ιχνηλατεί τη σύγχρονη ελληνική ιστορία να συναντηθεί με μια σειρά από κινήματα, κόμματα και ηγέτες με λαϊκιστικό χαρακτήρα, όπως ήταν ο ριζοσπαστισμός του 1908-1910¹³⁰, τα Ιουλιανά του 1965¹³¹, το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου¹³² και προσφάτως το ΛΑΟΣ του Γιώργου Καρατζαφέρη¹³³, ο ΣΥΡΙΖΑ του Αλέξη Τσίπρα¹³⁴ και οι ΑΝΕΛ του Πάνου Καμμένου¹³⁵. Γιατί όμως τοποθετούμε τον ΣΥΡΙΖΑ στην «οικογένεια» των λαϊκιστικών κομμάτων; Εκφράζει ο Αλέξης Τσίπρας έναν λαϊκιστικό λόγο στην αντιπολίτευση και την εξουσία;

Ο ΣΥΡΙΖΑ ιδρύθηκε το 2004 από τον Συνασπισμό και άλλες μικρές αριστερές πολιτικές δυνάμεις στα πλαίσια μιας προσπάθειας ανανέωσης του χώρου της ριζοσπαστικής αριστεράς. Για περισσότερο από έξι χρόνια, όμως, δεν μπορούσε να βάλει ένα τέλος στην ισχυρή ηγεμονία του

¹²⁷ Για λαϊκισμό και ακροδεξιά βλ.: , Στάθης Τσιράς, «*Η Νέα Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα: Οργανωτική Εξέλιξη, Εκλογική Επιρροή και Πολιτικός Λόγος του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού*» (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2011).

¹²⁸ Benjamin Moffitt and Pierre Ostiguy, “Of course Donald Trump goes low. That’s the populists’ winning style,” *Washington Post*. 20/10/2016. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/10/20/of-course-donald-trump-goes-low-thats-the-populists-winning-style/>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹²⁹ Σταυρακάκης, *ό.π.*, σ. 53.

¹³⁰ Νίκος Ποταμιάνος, «Ο ριζοσπαστισμός στα 1908-1910 και η έννοια του λαϊκισμού,» Στο *Λαϊκισμός στην Ιστορία, την Τέχνη, την Πολιτική*, Ίδρυμα Μωραΐτη, 2016.

¹³¹ Σπυρίδων Λανδρίτης, «Λαός και Έθνος στα Ιουλιανά,» Παρουσίαση στα πλαίσια του Κύκλου Μελέτης του Λαϊκιστικού Φαινομένου (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ, 18/12/2018). www.academia.edu/38007350/Λαός_και_Έθνος_στα_Ιουλιανά, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹³² Πανταζόπουλος, *ό.π.*

¹³³ Τσιράς, *ό.π.*; Spyridon Landrithis, “Populism in Greece: The case of the Popular Orthodox Rally,” *International Conference on ‘Populism and Democracy’*, 26-28/6/2015, School of Political Sciences, Aristotle University of Thessaloniki.

¹³⁴ Stavrakakis and Katsambekis, *ό.π.*

¹³⁵ Paris Aslanidis and Cristóbal Rovira Kaltwasser, “Dealing with Populists in Government: The SYRIZA-ANEL Coalition in Greece,” *Democratization* 23 no. 6 (2016).

δικομματισμού του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ.¹³⁶ Αρχικά, το αριστερό κόμμα στράφηκε προς τη στρατηγική των «κοινωνικών κινημάτων», υπογραμμίζοντας την σημασία των αγώνων ενάντια στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και προωθώντας την ιδέα ενός δημοκρατικού δρόμου για τον σοσιαλισμό. Για τον Αλέκο Αλαβάνο, ο οποίος διετέλεσε πρόεδρος του Συνασπισμού μεταξύ 2004 και 2008, ήταν πολύ σημαντικό για το κόμμα να επιστρέψει στις γειτονιές και να έχει τη νεολαία στο πλευρό του.¹³⁷ Ο πολιτικός λόγος του Αλαβάνου, όμως, δεν θεωρείται ένας λαϊκιστικός λόγος, αν και εμπεριείχε αναφορές στον «λαό».

Μετά την αποχώρηση του Αλαβάνου από το κόμμα και την εκλογή του Αλέξη Τσίπρα στη θέση του προέδρου, ο ΣΥΡΙΖΑ άρχισε σταδιακά να αλλάζει πολιτικό στυλ. Αρχικά, ο λαός και η νεολαία συνυπήρχαν στον πολιτικό του λόγο, όμως αυτή η σύμπλευση δεν διατηρήθηκε για πολύ. Ειδικότερα, το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης (2007/8) και η επιβολή σκληρών μέτρων λιτότητας στη χώρα οδήγησαν στην αμφισβήτηση των παραδοσιακών κομμάτων από μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Ο ΣΥΡΙΖΑ βρήκε την ευκαιρία να υπερασπιστεί τις λαϊκές τάξεις και να επιτεθεί στις Μνημονιακές συμφωνίες των ελληνικών κυβερνήσεων και της «τρόικα», ενώ συμμετείχε ενεργά και στο ισχυρό κίνημα της αντι-λιτότητας που αναπτύχθηκε στη χώρα (π.χ. Κίνημα των Αγανακτισμένων το 2011). Έτσι, ο ΣΥΡΙΖΑ, εν μέσω οικονομικής κρίσης, κινήθηκε σταδιακά προς μια λαϊκιστική κατεύθυνση. Ο «λαός» έγινε *κομβικό σημείο* (nodal point) του λόγου του, ενώ η κριτική του στράφηκε ενάντια στις ελληνικές και ευρωπαϊκές πολιτικό-οικονομικές ελίτ.¹³⁸ Ο λαός του ΣΥΡΙΖΑ παρουσιάστηκε ως ένα συμπεριληπτικός και ετερογενής λαός που ενσωμάτωνε όλους τους δημοκρατικούς και προοδευτικούς πολίτες, τους εργαζόμενους, τους άνεργους, τους μετανάστες, τις μειονότητες και όλους όσους υπέφεραν από τον νεοφιλελευθερισμό και τις πολιτικές λιτότητας («τους μη προνομιούχους»).¹³⁹ Ταυτόχρονα, στο στόχαστρο του ΣΥΡΙΖΑ μπήκαν τα «διαφθαρμένα» κόμματα του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ που χρεοκόπησαν τη χώρα, τα «διαφθαρμένα» ΜΜΕ που υποστήριζαν το παλιό πολιτικό σύστημα, η τραπεζοκρατία και η νεοφιλελεύθερη Ευρώπη, καθώς και η Γερμανία ως η ηγέτιδα δύναμη της ΕΕ και κύρια εκπρόσωπος και

¹³⁶ Yiannos Katsourides, *Radical Left Parties in Government: The Cases of SYRIZA and AKEL* Palgrave Macmillan, New York 2016, σ. 53-67.

¹³⁷ Αλέκος Αλαβάνος, «Με τον Συνασπισμό για τις επαναστατικές ανθρωπιστικές σοσιαλιστικές αξίες. Για τον εναλλακτικό πόλο της Ριζοσπαστικής Αριστεράς. Για την αλληλεγγύη ως κεντρική αξία στη δράση μας», *Syn.gr*, 7/11/2004. <http://www.syn.gr/gr/keimeno.php?id=5682>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹³⁸ Stavrakakis and Katsambekis, *ό.π.*

¹³⁹ Ο λαός του ΣΥΡΙΖΑ δεν είχε τη μορφή του «λαού ως έθνους» αλλά του «λαού ως δήμου». Τα επιχειρήματα του και οι πατριωτικές του αναφορές στην αντιπολίτευση βασίστηκαν περισσότερο σ' ένα είδος «αντι-ιμπεριαλισμού», ο οποίος εναντιώθηκε στην ηγεμονία της Γερμανίας και την λογική της λιτότητας που αυτή πρόσβευε. Μετά την άνοδο του στην εξουσία, ο λαϊκισμός του σταδιακά σταματάει να συνυπάρχει με τον αντι-ιμπεριαλισμό.

υπερασπιστής του δόγματος της λιτότητας. Βεβαίως, η επίθεση του ΣΥΡΙΖΑ στις ηγεμονικές πολιτικές της ευρωζώνης δεν εμπεριείχε μια αντι-ευρωπαϊκή ατζέντα.¹⁴⁰ Ο ΣΥΡΙΖΑ εναντιώθηκε στην υφιστάμενη μορφή της ΕΕ αλλά όχι στην ιδέα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ υπερασπίστηκε την ανάγκη οικοδόμησης μιας Ευρώπης της αλληλεγγύης.¹⁴¹

Τον Ιανουάριο του 2015 ο ΣΥΡΙΖΑ κατάφερε να κερδίσει τις εκλογές και την πλειοψηφία των εδρών στο ελληνικό κοινοβούλιο μέσα από μια ισχυρή λαϊκιστική ρητορική, η οποία διχοτόμησε την κοινωνία μεταξύ λαού και κατεστημένου. Το γεγονός ότι δεν πέτυχε, όμως, να λάβει τις απαραίτητες ψήφους που θα του έδιναν τη δυνατότητα να σχηματίσει μια κυβέρνηση αυτοδυναμίας τον οδήγησε στο πλευρό των Ανεξάρτητων Ελλήνων (ΑΝΕΛ), ενός ακροδεξιού κόμματος με συντηρητικές και ξενοφοβικές ιδέες. Η συνεργασία μαζί τους δικαιολογήθηκε στη βάση της κοινής ατζέντας της αντι-λιτότητας και του αντι-νεοφιλελευθερισμού. Αυτό επιβεβαιώθηκε και στην πράξη, καθώς τα δυο κόμματα της συγκυβέρνησης διαφώνησαν περισσότερο στα ζητήματα των δικαιωμάτων (π.χ. αλλαγή ταυτότητας φύλου) και στα εθνικά θέματα (π.χ. Μακεδονικό), αλλά όχι τόσο στο επίπεδο των οικονομικών πολιτικών.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης (ριζοσπαστικής) περιόδου (Ιανουάριος-Σεπτέμβριος 2015), η κυβέρνηση διαπραγματεύθηκε με την τρόικα (ή θεσμούς) για να πετύχει μια νέα συμφωνία που θα μείωνε τα μέτρα λιτότητας και θα ελάφρυνε τα δυσβάσταχτα βάρη από τις λαϊκές τάξεις. Η διαπραγμάτευση παρουσιάστηκε από τον ΣΥΡΙΖΑ ως μια σκληρή μάχη μιας «λαϊκής κυβέρνησης» ενάντια στο «κατεστημένο της Ευρώπης και της χώρας». Η ηγεσία μάλιστα παρουσίαζε την εικόνα μιας κυβέρνησης που είχε κερδίσει τις εκλογές αλλά δεν είχε πάρει ακόμα την εξουσία¹⁴², καθώς τα συμφέροντα του κατεστημένου διατηρούσαν ακόμα τα ηνία. Εντούτοις, παρά το την επικράτηση του «Όχι» (61%) στο δημοψήφισμα του 2015¹⁴³, ο ΣΥΡΙΖΑ, μετά από έντονες πιέσεις

¹⁴⁰ Ioannis Andreadis and Yannis Stavrakakis, “Dynamics of Polarization in the Greek Case,” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681, no. 1 (2018), σ. 165.

¹⁴¹ Βλ. δηλώσεις Τσίπρα: «Ο Αλέξης Τσίπρας υποψήφιος για την προεδρία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.» *Newsbeast.gr*. 15/12/2013. <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/621026/o-alexis-tsipras-upopsifios-gia-tin-proedria-tis-europaikis-epitropis>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁴² Giorgos Katsambekis, “The Populist Radical Left in Greece: Syriza in opposition and in power,” In *The Populist Radical Left in Europe*, ed. Giorgos Katsambekis and Alexandros Kioupiolis (Routledge, Abingdon and New York 2019, σ. 35-36.

¹⁴³ Το δημοψήφισμα του 2015 πραγματοποιήθηκε για να αποφασίσει ο ελληνικός λαός αν η ελληνική κυβέρνηση θα αποδεχόταν τις προτάσεις των «θεσμών» για μια νέα Μνημονιακή συμφωνία. Το αποτέλεσμα ήταν μια μεγάλη νίκη του «Όχι» με 61%. Βλ. περισσότερα: «Αποτελέσματα εκλογών.» *Υπουργείο Εσωτερικών*. www.ekloges.ypes.gr. τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

από τους «θεσμούς», αποδέχτηκε ένα νέο Μνημονιακό πακέτο. Αυτό οδήγησε στην αποχώρηση ενός μεγάλου μέρους βουλευτών από το κόμμα και σε νέες εκλογές.

Μετά τη δεύτερη συνεχόμενη επικράτηση του στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, ο ΣΥΡΙΖΑ συνέχισε τη συνεργασία του με τους ΑΝΕΛ, χωρίς να αλλάξει δραστικά το πολιτικό του ύφος. Ο Τσίπρας υποσχέθηκε να προστατέψει τους «μη προνομιούχους» μέσα από την εφαρμογή ενός παράλληλου προγράμματος στο Μνημόνιο.¹⁴⁴ Ο λαός συνέχισε να αποτελεί κομβικό σημείο του λόγου του μετά την άνοδο του στην εξουσία και μέχρι το τέλος της διακυβέρνησης του, λαμβάνοντας και πάλι έναν συμπεριληπτικό χαρακτήρα. Ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ κάλεσε για ακόμα μια φορά τους εργαζόμενους, τους άνεργους, τις μειονότητες και όλους τους δημοκρατικούς πολίτες να γίνουν μέρος της ριζοσπαστικής αριστεράς για να χτίσουν ένα καλύτερο μέλλον για τη χώρα και να μην επιτρέψουν την επιστροφή του διεφθαρμένου κατεστημένου. Ο λαός εμφανίζεται στον λόγο του και με συνεκδοχές του, όπως «εμείς», «οι μη προνομιούχοι» ή «οι πολλοί». Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εκλογική καμπάνια για τις ευρωεκλογές του 2019 το κύριο σύνθημα του κόμματος ήταν: «Για την Ελλάδα των πολλών, για την Ευρώπη των λαών».¹⁴⁵

Ο λαός του ΣΥΡΙΖΑ λαμβάνει έναν συμπεριληπτικό χαρακτήρα που δεν αποκλείει κοινωνικές ομάδες και ανθρώπους από το εσωτερικό του για ρατσιστικούς ή εθνικιστικούς λόγους. Ο ΣΥΡΙΖΑ, άλλωστε, εναντιώθηκε στον ρατσισμό και τον εθνικισμό, ενώ πρότεινε και ψήφισε υπέρ προοδευτικών νομοσχεδίων, όπως ήταν η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε παιδιά μεταναστών, το σύμφωνο συμβίωσης, η αποδοχή της ταυτότητας φύλου και η υιοθεσίας παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια. Ο λαϊκιστικός λόγος του ΣΥΡΙΖΑ κράτησε αποστάσεις από τον δεξιό λαϊκισμό του εθνικισμού, παρά την κυβερνητική του συνεργασία με τους ΑΝΕΛ. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι η διαφωνία των δύο κυβερνητικών εταίρων ήρθε με αφορμή ένα εθνικό ζήτημα (τη συμφωνία των Πρεσπών), στο οποίο το κόμμα των ΑΝΕΛ ήταν ανένδοτο για εθνικιστικούς λόγους. Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονίσουμε πως ο ΣΥΡΙΖΑ έχει μεγάλες ευθύνες για την «κανονικοποίηση» της άκρας δεξιάς, ακόμα κι αν οι ΑΝΕΛ αποτελούν την πιο «χαλαρή» μορφή της.¹⁴⁶

¹⁴⁴ «Το «παράλληλο πρόγραμμα» του ΣΥΡΙΖΑ.» *Avgi.gr*. 6/9/2015. <http://www.avgi.gr/article/10842/5823166/to-parallelo-programma-tou-syriza#>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁴⁵ «Για την Ελλάδα των πολλών - Για την Ευρώπη των λαών.» *Avgi.gr*. 22/5/2019. <http://www.avgi.gr/article/9391497/9896457/-gia-ten-ellada-ton-pollon-gia-ten-europe-ton-lao-l>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁴⁶ Ευθύνες για την «κανονικοποίηση» της άκρας δεξιάς στην Ελλάδα έχουν όλα τα μεγάλα κόμματα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι λίγα χρόνια πριν το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ συνεργάστηκαν με το ακροδεξιό κόμμα του ΛΑΟΣ στα πλαίσια της κυβέρνησης Παπαδήμου. Επίσης, κάποια πρώην στελέχη και βουλευτές του ΛΑΟΣ βρήκαν πολιτική στέγη στη ΝΔ και σήμερα πρωταγωνιστούν στο εσωτερικό του κόμματος (Αδωνις Γεωργιάδης, Μάκης Βορίδης και Θάνος Πλεύρης). Ο Αδωνις Γεωργιάδης, μάλιστα, είναι ένας εκ των δυο αντιπροέδρων του κόμματος.

Ο αντίπαλος του ΣΥΡΙΖΑ και του λαού που κατασκεύασε ήταν και πάλι οι διεφθαρμένες πολιτικές δυνάμεις και οι ελίτ της χώρας. Επίσης, συνέχισε την κριτική του στον νεοφιλελευθερισμό, τη νεοφιλελεύθερη ΕΕ και το ΔΝΤ, παρόλο που υπέγραψε το τρίτο Μνημόνιο. Για τον ΣΥΡΙΖΑ η υπογραφή του Μνημονίου δεν ήταν μέρος της ατζέντας του αλλά μια υποχώρηση στα πλαίσια μιας δύσκολης μάχης που έδωσε απέναντι στις δυνάμεις της λιτότητας. Επίσης, ο νεοφιλελευθερισμός της Ευρώπης ήταν πάντα κύριος εχθρός του Αλέξη Τσίπρα, όπως και μεγάλη η ανάγκη της αλλαγής του οικονομικού μοντέλου της ΕΕ, το οποίο, όπως ανέφερε, δημιουργεί μεγάλες ανισότητες μεταξύ των κρατών μελών.¹⁴⁷ Φυσικά, για ακόμα μια φορά ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ έδωσε έμφαση στη σύνδεση του παλιού κατεστημένου με την οικονομική ολιγαρχία της χώρας και τους «προπαγανδιστές των ΜΜΕ της ολιγαρχίας».¹⁴⁸ Τέλος, ένας από τους βασικούς εχθρούς προς το τέλος της θητείας του έγινε και ο δεξιός λαϊκισμός και ο εθνικισμός. Η συμφωνία των Πρεσβών του έδωσε την ευκαιρία να διαμορφώσει μια ευρύτερη πολιτική συμμαχία και να υποστηρίξει ότι ο ΣΥΡΙΖΑ θα συνεχίσει να διαπραγματεύεται για τους «πολλούς» και όχι για τα συμφέροντα των ελίτ και της ολιγαρχίας.¹⁴⁹

Με βάση τα εργαλεία της λακλαουκικής προσέγγισης είναι γεγονός ότι ο ΣΥΡΙΖΑ εξέφρασε έναν λαϊκιστικό λόγο στην εξουσία, ο οποίος οργανώθηκε στη λογική αλυσίδων ισοδυναμίας που κατασκεύασαν μια λαϊκιστική διαίρεση μεταξύ λαού και ελίτ. Ο πολιτικός λόγος του ΣΥΡΙΖΑ υπήρξε περισσότερο λαϊκιστικός κατά τη διάρκεια των προεκλογικών εκστρατειών, κάτι το οποίο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει ιδιαίτερα αν σκεφτούμε ότι η διαμάχη μεταξύ των δυο κυριάρχων κομμάτων κορυφωνόταν λίγο πριν τις εκλογές. Επιπροσθέτως, ο τρόπος άσκησης της πολιτικής από τον ΣΥΡΙΖΑ υπήρξε ιδιαίτερα λαϊκιστικός, αφού ο Τσίπρας:

- παρουσίασε τον εαυτό του ως μέρος του λαού, ενώ τον κύριο αντίπαλο του (πρόεδρο της ΝΔ) ως μέρος των ελίτ,
- ακολούθησε ένα απλό και λαϊκό πολιτικό στυλ στις δημόσιες εμφανίσεις του,

¹⁴⁷ «Τσίπρας: Ανάγκη αλλαγής οικονομικού μοντέλου στην ΕΕ.» *Tovima.gr*. 17/11/2017. <https://www.tovima.gr/2017/11/17/politics/tsipras-anagki-allagis-oikonomikoy-monteloy-stin-ee/>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁴⁸ «Ομιλία Τσίπρα στην Καλαμάτα.» *Facebook.com* (Alexis Tsipras). 18/4/2019. <https://www.facebook.com/tsiprasalexis/videos/ομιλία-στην-καλαμάτα/276165086623015/>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁴⁹ «Τσίπρας: προοδευτικός πόλος ενάντια σε ελίτ, νεοφιλελευθερισμό κι ακροδεξιά.» *Tvxs.gr*. 3/3/2019. <https://tvxs.gr/news/ellada/synedriazei-simera-i-ke-toy-syriza>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

- χρησιμοποίησε λαϊκές εκφράσεις στις δηλώσεις και τους λόγους του, οι οποίες όμως δεν ξεπέρασαν τα όρια της πολιτικής ευπρέπειας,
- εξέφρασε το μήνυμα του μέσω παθιασμένων κινήσεων και μιας συναισθηματικής ρητορικής.

Ακολουθώντας τη προσέγγιση του Οστιγκί θα δούμε ότι με βάση τα παραπάνω χαρακτηριστικά ο ΣΥΡΙΖΑ του Αλέξη Τσίπρα ανήκει στην «χαμηλή» πλευρά του άξονα που κατασκεύασε, δηλαδή στην πλευρά των λαϊκιστών (λαϊκός τρόπος άσκησης της πολιτικής). Αντίθετα, ο πρόεδρος της ΝΔ υιοθέτησε ένα πιο επίσημο και «τεχνοκρατικό» στυλ που τον τοποθετεί στην «υψηλή» πλευρά του άξονα. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι η λαϊκή συμπεριφορά του Τσίπρα μοιάζει σε πολλά σημεία με την συμπεριφορά του λαϊκιστή ηγέτη του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος αγκάλιασε τη λαϊκή κουλτούρα και τις λαϊκές συνήθειες (π.χ. διασκέδαση σε λαϊκά κέντρα, απλός τρόπος ντυσίματος, κλπ.).

Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό στοιχείο είναι ότι ο ΣΥΡΙΖΑ στηρίχθηκε στην «επιτέλεση της κρίσης», καθώς κέρδισε τις εκλογές μ' έναν πολιτικό λόγο που είχε θέσει ως επίκεντρο την οικονομική κρίση, τα Μνημόνια και τη λιτότητα. Όμως, παρόλο που η κεντρική σκηνή της επιτέλεσης του ΣΥΡΙΖΑ ήταν η κρίση, ο Τσίπρας δεν συνέχισε να διαδίδει το αίσθημα κρίσης στο τέλος της θητείας του, αφού ήθελε να παρουσιάσει το κόμμα του ως ένα επιτυχημένο κόμμα που κέρδισε τη μάχη των Μνημονίων. Ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ υποστήριξε ότι η χώρα κινούνταν πλέον προς την έξοδο της κρίσης και ότι η κυβέρνηση του κατάφερε να διαμορφώσει τις συνθήκες για την επιστροφή στην «κανονικότητα».^{150 151} Το επιχείρημα αυτό μας δείχνει τη σταδιακή μετατόπιση του πολιτικού λόγου του ΣΥΡΙΖΑ προς μια πραγματιστική κατεύθυνση, με αποτέλεσμα να μιλάμε πλέον για ένα είδος «πραγματιστικού ή ρεαλιστικού λαϊκισμού».

Τι ακολούθησε, όμως, ο ΣΥΡΙΖΑ σε επίπεδο πολιτικών; Το κυρίαρχο αφήγημα του κόμματος ήταν να βάλει ένα τέλος στις πολιτικές λιτότητας, τη διαφθορά και τον νεοφιλελευθερισμό. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων με την τρόικα στην πρώτη του διακυβέρνηση ο ΣΥΡΙΖΑ προσπάθησε να εφαρμόσει μέρος της ατζέντας του και να ανακαλέσει κάποιες αντιλαϊκές αποφάσεις των προηγούμενων κυβερνήσεων, όπως ήταν το κλείσιμο της ΕΡΤ και οι απολύσεις χιλιάδων

¹⁵⁰ «Αλ. Τσίπρας: Τέλος μνημονίων, περνάμε σε νέα εποχή κανονικότητας.» *Economy365.gr*. 1/5/2018. <http://www.economy365.gr/article/75064/al-tsipras-telos-mnimonion-pername-se-nea-epohi-kanonikotitas>, τελευταία πρόσβαση στις 20/9/19.

¹⁵¹ Αυτό το σημείο δεν επιβεβαιώνει το επιχείρημα του Μόφφτ ότι οι λαϊκιστές επιτείνουν το αίσθημα της κρίσης (Βλ. Moffitt, *ό.π.*).

εργαζομένων. Η κυβέρνηση εφάρμοσε ένα πρόγραμμα ανθρωπιστικής βοήθειας για να αντιμετωπίσει την φτώχεια, το οποίο περιλάμβανε δωρεάν επανασύνδεση του ρεύματος και κοινωνικά επιδόματα για τους φτωχούς πολίτες. Επιπλέον, ρύθμισε τις οφειλές χιλιάδων πολιτών προς τις εφορίες, τα ταμεία κοινωνικής ασφάλισης και τους δήμους, ενώ έδωσε τη δυνατότητα απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας σε παιδιά μεταναστών. Μερικά από τα παραπάνω ίσως ήταν και ο λόγος που μετά την υπογραφή ενός νέου Μνημονίου ο ελληνικός λαός του έδωσε μια δεύτερη ευκαιρία να κυβερνήσει. Μετά τη νίκη του στις δεύτερες εκλογές, στόχος της κυβέρνησης ήταν η αντιμετώπιση της διαφθοράς και της φοροδιαφυγής¹⁵², καθώς και η προστασία των μειονοτήτων. Όμως, είχε επίσης την υποχρέωση να εφαρμόσει πολιτικές λιτότητας (π.χ. αυξήσεις στους φόρους των επιχειρήσεων, μειώσεις σε συντάξεις, ιδιωτικοποιήσεις, κλπ.), οι οποίες επηρέασαν αρνητικά τη ζωή ενός μεγάλου μέρους της κοινωνίας και κυρίως της μεσαίας τάξης. Όσο πλησίαζε στο τέλος των μνημονιακών της υποχρεώσεων η χώρα, ο ΣΥΡΙΖΑ επικεντρώθηκε περισσότερο στην επέκταση του κράτους πρόνοιας, στις κοινωνικές παροχές, στην δημιουργία προγραμμάτων εργασίας και στην αύξηση του βασικού μισθού. Επιπλέον, μερικές από σημαντικές αποφάσεις του ΣΥΡΙΖΑ που συζητήθηκαν πολύ ήταν το σύμφωνο συμβίωσης, η αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, η αποδοχή της υιοθεσίας από ομόφυλα ζευγάρια, ο νόμος για τις τηλεοπτικές άδειες και η συμφωνία των Πρεσπών. Την κοινωνική ατζέντα που εφάρμοσε ο ΣΥΡΙΖΑ επιχείρησε να την παρουσιάσει ως μια προσπάθεια προστασίας των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων από τις δυνάμεις του εγχώριου και ευρωπαϊκού κατεστημένου, εντάσσοντας την μέσα στα πλαίσια της λαϊκιστικής του επιτέλεσης. Συνεπώς, παρατηρούμε ότι παρόλο που ο ΣΥΡΙΖΑ απώλεσε τον ριζοσπαστισμό του και αποδέχτηκε επίσημα τους «κανόνες» του συστήματος, συνέχισε να υποστηρίζει ότι η κοινωνική του ατζέντα υπήρξε το ανάχωμα στην επέλαση του νεοφιλελευθερισμού και, ως εκ τούτου, ότι ήταν το μόνο κόμμα που ενδιαφερόταν πραγματικά για τα συμφέροντα του λαού.¹⁵³

Ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ βοήθησε τους πολίτες να κατανοήσουν βαθύτερα την πολιτικό-οικονομική κατάσταση της κρισιακής περιόδου, σε μια περίοδο όπου τα παραδοσιακά κόμματα χρησιμοποιούσαν μια τεχνοκρατική γλώσσα με δυσνόητους όρους που δημιουργούσε σύγχυση στους πολίτες. Επίσης, αποκάλυψε τις δυσλειτουργίες του συστήματος και την εκτεταμένη διαφθορά σε πολλούς τομείς, κινητοποίησε μερίδες του πληθυσμού, έδωσε φωνή σε περιθωριοποιημένα κομμάτια της κοινωνίας και παρείχε μια συγκρουσιακή διάσταση στην πολιτική, δίνοντας

¹⁵² Katsourides, *ό.π.*

¹⁵³ Περισσότερα για τον ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία, βλ.: Katsambekis, *ό.π.*

ερεθίσματα στους πολίτες για τη συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες. Ωστόσο, ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ δυσχέραινε τη συναίνεση σε ορισμένα ζητήματα που ήταν αναγκαία (π.χ. Μακεδονικό ζήτημα), δεν προχώρησε σε ριζικές αλλαγές στο πολιτικό σύστημα, κάτι που σημαίνει ότι παρέμειναν τα χρόνια προβλήματα, ενώ εφάρμοσε και σκληρές πολιτικές λιτότητας, κάτω φυσικά από τις πιέσεις των «θεσμών», όταν στο πρόσφατο παρελθόν πρότεινε απλές και φιλολαϊκές λύσεις για το ζήτημα. Τέλος, η απόφαση του να ακολουθήσει τα «Μνημονιακά» μονοπάτια (ακόμα κι αν δεν το ήθελε) φαίνεται ότι αποδυνάμωσε τον πολιτικό χώρο της αριστεράς, ο οποίος αδυνατεί σήμερα να διαμορφώσει μια ευρεία συμμαχία.

Συμπεράσματα

Μέσα από την εννοιολόγηση του λαϊκισμού που πραγματοποιήσαμε αρχικά θέλαμε να υπογραμμίσουμε τα προβλήματα που ενέχει ο «εκ των προτέρων» καθορισμός των χαρακτηριστικών που φέρει ο λαϊκισμός στη μελέτη του φαινομένου. Έπειτα, προτείναμε την εφαρμογή του λακλαουικού θεωρητικού οπλοστασίου στην ανάλυση του πολιτικού λόγου, καθώς και τις σύγχρονες προσεγγίσεις του Οστιγκί και του Μόφιτ. Η χρήση της λακλαουικής θεωρίας που αποφεύγει τα προβλήματα των αντι-λαϊκιστικών προσεγγίσεων, συνεπικουρούμενη από την κοινωνικό-πολιτισμική και την επιτελεστική προσέγγιση του Οστιγκί και του Μόφιτ αντίστοιχα, είναι σε θέση να βοηθήσει ουσιαστικά τον ερευνητή στην ανάλυση ενός πολιτικού λόγου, χωρίς να παγιδεύεται σε στερεότυπα και μύθους.

Στη συνέχεια, προχωρήσαμε σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή του λαϊκισμού με στόχο να τονίσουμε τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που έλαβε ο λαϊκισμός στο πέρασμα των ετών. Η διαδρομή του λαϊκισμού στην ιστορία αποδεικνύει ότι ο λαϊκισμός μπορεί να συνδεθεί με κάθε πολιτικό κόμμα, ρητορική, ιδεολογία και οικονομικό μοντέλο, χωρίς να παρουσιάζει αναγκαστικά παρόμοια χαρακτηριστικά σε όλες τις περιπτώσεις (π.χ. αυταρχισμό, δημαγωγία, προοδευτικότητα, κλπ.).

Τέλος, μελετήσαμε τον πολιτικό λόγο του ΣΥΡΙΖΑ στην αντιπολίτευση και στην εξουσία, επιχειρώντας να δούμε αν εξέφρασε έναν λαϊκιστικό λόγο. Όπως είδαμε, ο Αλέξης Τσίπρας και ο ΣΥΡΙΖΑ χρησιμοποίησαν έναν λαϊκιστικό λόγο που θύμιζε σε μεγάλο βαθμό το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ η κοινωνία και το πολιτικό σκηνικό διαχωρίστηκε σε λαϊκιστικές και αντι-λαϊκιστικές δυνάμεις. Είναι αλήθεια ότι ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ έγινε πιο «πραγματιστικός»

ή «ρεαλιστικός» μετά την άνοδο του στην εξουσία. Ο ΣΥΡΙΖΑ αποδέχτηκε το καπιταλιστικό σύστημα, διαγράφοντας το αντι-καπιταλιστικό του παρελθόν, αποδέχτηκε τη φιλελεύθερη δημοκρατία με τα βαθιά της προβλήματα, ενώ επιχείρησε να μετατραπεί σε μια δύναμη πολιτικού ρεαλισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι υποχώρησε μπροστά στις πιέσεις των δανειστών, αποδέχτηκε το Μνημονιακό πλαίσιο, εφάρμοσε τη δημοσιονομική πειθαρχία και τις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, συνεργάστηκε με σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις του αντι-λαϊκιστικού στρατοπέδου (π.χ. Θεοχαρόπουλος, Ραγκούσης, κλπ.), ήρθε σε διάλογο με σοσιαλδημοκράτες πολιτικούς και διανοούμενους (πρωτοβουλία της Γέφυρας), διατήρησε πολύ καλές σχέσεις με τις ΗΠΑ και βελτίωσε τις σχέσεις του με τη Γερμανία και τη καγκελάρια Μέρκελ. Συνεπώς, ο ΣΥΡΙΖΑ έπαψε να είναι το ριζοσπαστικό και αντι-ιμπεριαλιστικό κόμμα του παρελθόντος και μετατράπηκε σ' ένα κεντροαριστερό κόμμα μ' έναν λαϊκιστικό λόγο, ενώ θεώρησε ότι είναι σημαντικό να προασπιστεί κοινωνικές πολιτικές ως αντίβαρο στην αγριότητα του νεοφιλελευθερισμού. Η σταδιακή ιδεολογικοπολιτική μετατόπιση του ΣΥΡΙΖΑ δεν είναι κάτι που μας προξενεί ιδιαίτερη έκπληξη. Άλλωστε, μια παρόμοια διαδρομή ακολούθησε και το ΠΑΣΟΚ του λαϊκιστή ηγέτη Ανδρέα Παπανδρέου. Τα ερωτήματα που εγείρονται εδώ είναι: Θα συνεχίσει να εκφράζει ο ΣΥΡΙΖΑ έναν λαϊκιστικό λόγο στο άμεσο μέλλον; Αν ναι, τι είδους χαρακτηριστικά θα εμπεριέχει; Συνεχίζει σήμερα το πολιτικό σκηνικό να διαχωρίζεται μεταξύ λαϊκιστικών και αντι-λαϊκιστικών δυνάμεων;

Η ιδεολογική λειτουργία του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας των μαθητών στο Ελληνικό Κράτος

Ευσταθία Παρασκευά,
Φιλολόγος Δ.Ε., Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

«...φάνηκε τῶν Ἑλλήνων ἡ γλύκα,
ἐκείνη πού δέ δέρνει, δέ σφάζει, δέ βασανίζει,
... ἐκείνη πού μ' ἔναν καλό λόγο μαγεύει και φωτίζει...»
Ἰων Δραγούμης, Ἡρώων και μαρτύρων αἷμα

Η σχολική εκπαίδευση αποτελεί τον θεμελιώδη κρατικό μηχανισμό πολιτικής κοινωνικοποίησης των μαθητών και συγκρότησης της εθνικής τους ταυτότητας, με την αναπαραγωγή της κυρίαρχης εθνικής ιδεολογίας μέσα από τα βιβλία.

Στην εισήγησή μας διερευνούμε την ιστορική αφήγηση σε εγχειρίδια των μαθημάτων της Ιστορίας και των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων. Επιλέξαμε να εξετάσουμε και το μάθημα των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων, παράλληλα με αυτό της Ιστορίας, καθώς, η ιστορική αφήγηση περνά και μέσα από τη Λογοτεχνία. Επίσης, διερευνούμε τις στρατηγικές, με τις οποίες επιτελείται ο εθνοποιητικός ρόλος του σχολικού βιβλίου, καθώς και τα προβαλλόμενα στοιχεία που συνθέτουν την εθνική ταυτότητα των μαθητών, ώστε να τεκμηριώσουμε τον πολιτικό ρόλο του σχολικού βιβλίου. Επιπλέον, βασικό ερώτημα είναι η ενδεχόμενη διαφοροποίηση στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων στις χρονικές περιόδους που επικεντρώνεται η έρευνα, δεδομένης της διαφορετικής κοινωνικής και ιστορικής συγκυρίας κατά την οποία αυτά διδάσκονται.

Το υλικό αντλήθηκε από σχολικά εγχειρίδια που διδάχθηκαν σε ιστορικά κρίσιμες περιόδους για το Ελληνικό Κράτος στο μάθημα των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων (δύο εγχειρίδια των ετών 1938 και 1973) και στο μάθημα της Ιστορίας (δύο εγχειρίδια των ετών 1922 και 1977), της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Ιστορικό πλαίσιο

Τα εγχειρίδια της έρευνάς μας διδάχθηκαν σε εποχές ιστορικά κρίσιμες, τις δεκατίες 1920, 1930 και 1970. Στη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα βιώνει τη διάψευση της Μεγάλης Ιδέας και την ανάγκη

ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία των χριστιανών προσφύγων, μετά την ήττα της στην Μικρασιατική Εκστρατεία το 1922, καθώς και ποικίλες πολιτικές ανατροπές με τα αλλεπάλληλα πραξικοπήματα και την πολιτική και οικονομική αστάθεια.

Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε φορέας συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, της ομογενοποίησης της «εθνικής κοινότητας» και της απελευθέρωσης των «αλύτρωτων», η οποία έμελλε, με την αοριστία που την περιέβαλλε, να μείνει η κεντρική ιδέα στην εθνική ελληνική συνθηματολογία του 19^{ου} αιώνα και αργότερα.¹⁵⁴

Οι ευνοϊκές διεθνείς συγκυρίες και οι επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις, που έδωσαν στην Ελλάδα νέα εδάφη κατά τους Βαλκανικούς Αγώνες, κορύφωσαν την Μεγάλη Ιδέα. Ακόμη περισσότερο μάλιστα μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν υπεγράφη στις 18 Αυγούστου 1920 η Συνθήκη των Σεβρών, που δημιουργούσε την λεγόμενη Ελλάδα των δύο Ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Πραγματική ταφόπετρά της όμως, υπήρξε η Συνθήκη της Λοζάνης, η οποία υπεγράφη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και πρόβλεπε την ανταλλαγή των πληθυσμών, στις 24 Ιουλίου 1923 περιορίζοντας την Ελλάδα στα σημερινά της σύνορα.¹⁵⁵

Ο Βενιζέλος στράφηκε «πρός Ανατολάς», δηλαδή στην Μικρά Ασία ως χώρο ελληνικής διεκδίκησης, καθώς πίστευε πως το Αιγαίο συνιστούσε ένα μέσο αδιάκοπης επικοινωνίας με τις μικρασιατικές ακτές, στις οποίες ακτινοβολούσε η Σμύρνη.¹⁵⁶

Στη δεκαετία του 1930, η παγκόσμια οικονομική κρίση κλονίζει την ελληνική κοινωνία και η αλληλοδιαδοχή των κομμάτων στην εξουσία καταλήγει στο 1936, όταν ο Κωνσταντίνος Δεμερτζής σχημάτισε κυβέρνηση, για έναν περίπου μήνα, καθώς ο αιφνιδιαστικός θάνατός του την διέλυσε και τα κόμματα στήριξαν κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά, στις 25 Απριλίου με 241 ψήφους υπέρ και μόνο 16 κατά και 4 αποχές, ενώ στις 30 του ίδιου μήνα η Βουλή ολοκλήρωσε την αυτοκατάργησή της, εξουσιοδοτώντας με ψήφισμα την κυβέρνηση να νομοθετεί με τη βοήθεια μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής και διέκοψε τις εργασίες της ως τις 30 Σεπτεμβρίου, για να μην ξανασυνέλθει πλέον. Ο Ιωάννης Μεταξάς κήρυξε τον στρατιωτικό νόμο, δηλαδή την δικτατορία στις 4 Αυγούστου 1936, επικαλούμενος τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Ένα μείγμα παράδοσης και νεωτερικότητας χαρακτήριζε το καθεστώς, το οποίο φαίνεται στο λόγο του Μεταξά περί Γ΄

¹⁵⁴ Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, διδακτορική διατριβή Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 269-270.

¹⁵⁵ Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο*, σ. 325.

¹⁵⁶ Σωτήρης Ρίζας, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: Οι Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2015, σ. 15-17.

Ελληνικού Πολιτισμού (εμπνευσμένος ως σύνθημα από το Γ' Ράιχ του Χίτλερ), που ισχυριζόταν ότι εισήγαγε μετά τον αρχαίο και τον βυζαντινό, με δηλωμένο στοιχείο της σύνθεσής του αυτό της θρησκείας.¹⁵⁷

Στη δεκαετία του 1970, η επταετής δικτατορία των Συνταγματαρχών το 1967-1974, με την κατάργηση των δημοκρατικών ελευθεριών και η αποκατάσταση της Δημοκρατίας με την επανασυγκρότηση του κοινοβουλευτικού κράτους έθεσαν σε δοκιμασία την ελληνική κοινωνία και πολιτική.

Στο πλαίσιο αυτών των ιστορικών γεγονότων εξετάζουμε τα σχολικά εγχειρίδια που διδάχθηκαν στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, για να μελετήσουμε την επιρροή που δέχθηκαν από τις παραπάνω πολιτικές συγκυρίες.

Θεωρητικό πλαίσιο

Στο ιστορικό πλαίσιο της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, το 19^ο και 20^ο αιώνα, μέχρι και σήμερα το μάθημα της Ιστορίας εξυπηρετήσε δύο βασικούς σκοπούς που υπέτασσαν το γνωστικό περιεχόμενο και το αξιακό του υπόβαθρο στις σκοπιμότητες της εθνικής ιδεολογίας και του κοινωνικοπολιτικού ελέγχου: πρώτον, ο ρόλος του υπήρξε καίριος στη διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας, ιστορικής συνείδησης και εθνικού φρονήματος, κατά συνέπεια στη μεταβίβαση της συλλογικής μνήμης και της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κατά δεύτερον, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μηχανισμούς πολιτικής κοινωνικοποίησης του πολίτη. Αυτοί οι δύο στόχοι αποτέλεσαν την προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτισμική ενσωμάτωση των ετερογενών ομάδων του πληθυσμού, που έπρεπε να αφομοιώσουν την εθνική ιδέα¹⁵⁸.

Για το λόγο αυτό όχι μόνο το είδος της ιστορίας που διδάσκουμε αλλά και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζουμε την ιστορική γνώση αποτελούν τους αποφασιστικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία 1922-1936» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 484-490.

¹⁵⁸ Γιώργος Κόκκινος, *Διδακτικές προσεγγίσεις στο μάθημα της Ιστορίας: Για μια νέα διδακτική μεθοδολογία στην υπηρεσία της κριτικής ιστορικής σκέψης*, 3^η έκδ., Μεταίχμιο, Αθήνα 1998, σ. 12.

¹⁵⁹ Γιώργος Κόκκινος, *Επιστήμη, Ιδεολογία, ταυτότητα: Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 119.

Η σχολική Ιστορία στην Ελλάδα είναι κατά βάση ελληνική Ιστορία: η αφήγηση είναι αρθρωμένη σε τρία μέρη: Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός. Το «σχήμα της συνέχειας» αφήνει το αποτύπωμά του στις ιστορικές προσλαμβάνουσες των μαθητών και ενώ τα γεγονότα μπορεί να ξεχνιούνται, το βασικό σχήμα μένει¹⁶⁰.

Στην ελληνική περίπτωση, ο άξονας γύρω από τον οποίο αρθρώθηκε η επίσημη δημόσια αφήγηση του παρελθόντος, δηλαδή η σχολική Ιστορία μας, προτάθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο δυο μόλις δεκαετίες ύστερα από τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τη θεσμοθέτηση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με την πεντάτομη ιστορία του, η οποία έβρισκε απήχηση στην κοινωνία. Η οπτική του Παπαρρηγόπουλου κατέστη δομικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας¹⁶¹.

Η ιστοριογραφία και η θεωρία της Ιστορίας έχουν δείξει ότι η εμμονή στο παρελθόν, η ανακατασκευασμένη συλλογική ιστορική μνήμη ή η «επινοημένη παράδοση»-για να χρησιμοποιήσουμε τον επιτυχή και λειτουργικό όρο των Eric Hobsbawm και Terence Ranger-αποτελεί κατεξοχήν ειδοποιό γνώρισμα εποχών ρευστότητας, καμπής ή μετάβασης. Στις εποχές αυτές η συλλογική ανασφάλεια που προκύπτει από την αμφισβήτηση ή την απαξίωση του παρόντος και το φόβο του μέλλοντος συντείνουν στην εναγώνια αναζήτηση παραδειγματικών προτύπων, τα οποία αντλούνται από το εξιδανικευμένο παρελθόν¹⁶².

Με άλλα λόγια, τα εθνικά κράτη έχουν ανάγκη από ήρωες. Εξαίροντας τις αρετές, τα κατορθώματά τους ή τις θυσίες τους, τα κράτη ενσταλάζουν το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας στα μέλη τους και ενισχύουν την εθνική τους συσπείρωση. Η ελληνική σχολική Ιστορία έχει να επιδείξει μια μακρά σειρά από ήρωες και ανδραγαθήματα, που πιστοποιούν την ένδοξη πορεία του έθνους, από τους μυθικούς βασιλιάδες των ομηρικών επών μέχρι τις εξιδανικευμένες μορφές των οπλαρχηγών της Επανάστασης του 1821. Η συσπείρωση αυτή επιτυγχάνεται όχι μόνο με τη δόξα αλλά και με το πένθος¹⁶³.

Επομένως, σύμφωνα με τα παραπάνω, στη σχολική ιστορία, θεμελιώδη στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και θεμέλια του έθνους, σύμφωνα με τον Χάρη Αθανασιάδη, είναι:

Α. Η δόξα, το πένθος, τα εθνικά τραύματα, οι ήρωες (εθνική συσπείρωση)

¹⁶⁰ Χάρης Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία, Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, α' έκδοση, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σ. 76.

¹⁶¹ Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, σ. 35.

¹⁶² Κόκκινος, *Επιστήμη, Ιδεολογία, ταυτότητα*, σ. 120.

¹⁶³ Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία*, σ. 60.

Β. Η σύμφυση ορθοδοξίας και ελληνισμού (πυρήνας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας)

Γ. Το «σχήμα της συνέχειας» (ιδιοτυπία του ελληνικού έθνους- αντίσταση στις επιβουλές των εχθρών-επιβίωση στο χρόνο).¹⁶⁴

Η επίσημη κρατική αφήγηση είναι συμβατή με το ευρύτερο εθνικό μας αφήγημα, το μοτίβο της παλιγγενεσίας και της πολυτάραχης πορείας του ελληνισμού προς την ενοποίηση και την ολοκλήρωσή του. Η εθνική αυτή διαπαιδαγώγηση της νεολαίας κατανοείται ως γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον¹⁶⁵. Η Ιστορία, επομένως, χρησιμοποιείται εργαλειακά στο συμβολικό πεδίο της κατασκευής και του ελέγχου της συλλογικής μνήμης και συνδέεται με την ηγεμονική εκδοχή της¹⁶⁶. Τα σχολικά βιβλία των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων αναπαράγουν τον ίδιο εθνικό λόγο και εμπίπτουν στο παραπάνω σχήμα.

Τα σχολικά εγχειρίδια

Τα κείμενα της έρευνάς μας ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα του Χάρη Αθανασιάδη και επιλέχθηκαν δύο βιβλία της Ιστορίας και δύο βιβλία Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων για τις ανάγκες της ανακοίνωσης μέσα από πλήθος άλλων που αναπαράγουν τις ίδιες ιδέες. Τα σχολικά εγχειρίδια είναι τα παρακάτω:

1. Χωραφά, Αντωνίου. *Έλληνική Ιστορία, Από της άλωσης της Κων/πόλεως υπό των Φράγκων μέχρι των καθ' ήμᾱς χρόνων.*, Γ' τάξη των Έλληνικών Σχολείων. Αθήνα: Ίωάννης Κολλάρος, βιβλιοπωλείο Έστία, 1922.
2. Θεοδορίδου, Χ. και Λαζάρου, Α. *Ιστορία Έλληνική καί Εὐρωπαϊκή τῶν νέων χρόνων, Γ' Λυκείου*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1977.
3. Βουτιερίδη, Ηλία. *Νέα Έλληνικά Αναγνώσματα, Β' τάξη Ἡμιγυμνασίων καί Ἐξαταξίων Γυμνασίων*. 2^η έκδ., Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1938.
4. Σπεράντζα, Σ. Βρανούση, Λ. Μακρόπουλου, Θ. Δουφεξή, Σ. Σφυρόερα, Β. Ρωμαίου, Κ. *Νεοελληνικά Αναγνώσματα, Β' Γυμνασίου*. 12^η έκδ., Αθήνα: ΟΕΔΒ, 1973.

¹⁶⁴ Αθανασιάδης, *Τα αποσπρθέντα βιβλία*, σ. 64.

¹⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 64.

¹⁶⁶ Κόκκινος, *Επιστήμη, Ιδεολογία, ταυτότητα*, σ. 16.

Α. Δόξα-πένθος-τραύματα-ήρωες

Σε αυτή τη θεματική επιλέχθηκαν κείμενα με θέμα την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την Ελληνική Επανάσταση, δύο ιστορικές εποχές που κυριαρχούν στη συλλογική συνείδηση του έθνους και λειτουργούν ενοποιητικά, η πρώτη με το πένθος της απώλειας του Βυζαντίου και η δεύτερη με τη δόξα της γέννησης του ελληνικού κράτους-έθνους. Τα κείμενα καλύπτουν τις χρονικές εποχές της μελέτης μας και στα δύο μαθήματα.

...εις ὅλην τήν Πόλιν ἐπικρατεῖ σκότος καί λύπη. Ὁ Κωνσταντῖνος καλεῖ εἰς τὰ ἀνάκτορα ὅλους...τούς προτρέπει νά ἀγωνισθοῦν γενναίως διά τήν Πόλιν, ...μία μικρή πύλη ὑπόγειος τοῦ τείχους εἶχε λησμονηθῇ ἀνοικτή...στιγμή φοβερά διά τόν Κωνσταντῖνον. ...Ὁ αὐτοκράτωρ ἔπεσεν ὡς ἦρως...τόν ἐκτύπησαν ἐκ τῶν ὀπισθεν.¹⁶⁷

Η άλωση της Πόλης αποτελεί τραυματικό και συγχρόνως ενοποιητικό γεγονός για τους βυζαντινούς, καθώς ο τελευταίος αυτοκράτορας σκοτώνεται ηρωικά μαχόμενος και μάλιστα χτυπημένος πισώπλατα, στο κείμενο του μαθήματος της Ιστορίας. Ο μύθος της ανοιχτής κρυφής εισόδου ως αιτίας για την άλωση τραγικοποιεί ένα ιστορικό γεγονός, το οποίο εκτείνεται στα όρια του θρύλου και ανάγεται σε σύμβολο κάθε ατυχούς κατάληξης μιας στρατιωτικής σύγκρουσης, όπως η Μικρασιατική Εκστρατεία, καθώς το κείμενο διδάσκεται στη δεκαετία του 1920.

Οἱ ἐξόριστοι (Σουλιῶτες) που ἐπὶ δεκαεπτὰ χρόνια ἔτρωγαν τό ψωμί τῆς ἐξορίας στά Ἑπτάνησα, κοιτάζοντας ἀπό μακριά μέ ματωμένη καρδιά τὰ βουνά τῆς πατρίδας τους...¹⁶⁸

Οι ήρωες του αποσπάσματος, οι Σουλιώτες σε βιβλίο Ιστορίας από την Ελληνική Επανάσταση, είναι μια συλλογικότητα που ζουν με το τραύμα της εξορίας, το οποίο μεγεθύνεται στο κείμενο με την μεταφορά *ματωμένη καρδιά*, μετατοπίζοντας την ιστορική πληροφορία στο πεδίο της συμβολικής οργάνωσης του περιεχομένου. Οι εξόριστοι που αγωνίζονται για την ελευθερία τους αξίζουν τη δόξα, γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη αξία στη δεκαετία του 1920 που διδάσκεται το κείμενο, καθώς η δοκιμασία της δημοκρατίας στην επταετία της δικτατορίας τροφοδότησε την ελληνική ιστορία με παρόμοια τραύματα.

¹⁶⁷ Αντωνίου Ν. Χωραφᾶ, *Ἑλληνική Ἱστορία, Ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κων/πόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Γ' τάξη τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, Ἰωάννης Κολλάρος, βιβλιοπωλεῖο Ἑστία, Αθήνα 1922, σ. 19-24.

¹⁶⁸ Χ. Θεοδωρίδου, Α. Λαζάρου, *Ἱστορία Ἑλληνική καί Εὐρωπαϊκή τῶν νέων χρόνων*, Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1977, σ. 198-199.

Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη, Γ. Δροσίνης

Όταν έμαθε ο Μάρκος ότι ήσαν πάρα πολλοί οι έχθροί και δέν ήτο δυνατό νά πολεμήση εις τακτὴν μάχην συνέλαβε τό παράτολμον σχέδιον νά κάμη νυκτερινήν ἐφοδον... Ἀλλά καί οἱ Τοῦρκοι ἔμαθαν τόν ἐρχομόν τοῦ Μπότσαρη ἀπό προδότας Ἕλληνας καί ἄρχισαν νά λαμβάνουν προφυλακτικά μέτρα... καί προχωρεῖ ἡσυχά χωρίς τόν παραμικρόν κρότον καί τόν βοήθουν καί αὐτά τά στοιχεῖα τῆς φύσεως... ἡ πανσέληνος κρύπτεται μέσα εἰς πυκνά σύννεφα...¹⁶⁹

Το απόσπασμα ἀπὸ κείμενο Νεοελληνικῶν Αναγνωσμάτων ἀναδεικνύει τὸν ἥρωα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης Μάρκο Μπότσαρη γιὰ τὴ γενναιότητα καὶ τὴν ἐξυπνάδα του, με ευχάριστη λογοτεχνικὴ ἀφήγηση ποὺ ἀποτυπώνει με πειστικότητα τὸ ἱστορικὸ γεγονός, τὴν μάχη με τὸν ἐχθρό καὶ τὸν ἡρωϊκὸ θάνατο τοῦ ἀγωνιστῆ. Ἡ σύμπραξη τῆς παντοδύναμης φύσης στὸν ἐθνικὸ ἀγώνα τοῦ ἥρωα ἀποτελεῖ λογοτεχνικὸ εὖρημα με ρομαντικὲς καταβολές, καὶ συνδηλώσεις σημαντικὲς γιὰ τὸν καθιστᾷ ἱερό καὶ ἀξίον νὰ δοξαστεῖ. Ὁ ἡρωισμὸς τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου με τὴ συμμετοχὴ τῆς φύσης ἀποκτοῦν καθοδηγητικὸ ρόλο στὴ δεκαετία τοῦ 1930, ὅταν διδάσκεται τὸ κείμενο, καθὼς ἡ Ἑλλάδα περνᾷ νέες πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς δοκιμασίες.

Β. Ορθοδοξία - Ἑλληνισμός

Ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας κρίνεται κυρίαρχος στὸν ἐθνικὸ ἀγώνα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, γεγονός ποὺ ἀποτυπώνεται καὶ στὸ ἱστορικὸ καὶ στὸ λογοτεχνικὸ κείμενο, στὴ συνέχεια. Ἡ συμπίεση Κράτους-Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ στερεοτυπικὴ ἀξία ποὺ ἀναπαράγεται κάθε ἐποχὴ καὶ ἐγγράφεται στὴ συλλογικὴ συνείδηση ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἡ ἀνάδειξή τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου τοῦ Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922 ὡς ἐθνικοῦ συμβόλου καὶ ἡ πάγια μνημόνευση τῆς Ἐκκλησίας στὴ ρητορικὴ τῶν δικτατόρων, Ἰωάννη Μεταξά καὶ Γεωργίου Παπαδόπουλου στὴ συνηγοροῦν στὴν παραπάνω διαπίστωση.

Ὁ ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς μέ τὸν Ἀνδρέαν Ζαῖμην... ὕψωσε εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἀγίας Λαύρας τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως.¹⁷⁰

Ἡ Ἀγία Λαύρα εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἐναρξῆς τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ἀναπαράσταση αὐτὴ συναντάται κατ' ἐπανάληψη στα ἐγχειρίδια, ὅπως παραπάνω σὲ βιβλίο Ἱστορίας. Οἱ εκπρόσωποι τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας συνεργάζονται στὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπανάστασης

¹⁶⁹ Ἡλία Π. Βουτιερίδη, *Νέα Ἑλληνικά Αναγνώσματα, Β' τάξη Ἑμμεγυμνασίων καὶ Ἐξαταξίων Γυμνασίων*, 2^η ἐκδ., ΟΕΔΒ, Αθήνα 1938, σ. 87.

¹⁷⁰ Χωραφᾶ, *Ἑλληνικὴ Ἱστορία*, σ. 79.

και ο αξιόπιστος ιστορικός λόγος κατακυρώνει αυτή την συνεργασία στη συλλογική συνείδηση, εξασφαλίζοντας την αντανάκλαση του εξωτερικού κόσμου μέσα από τον ιστορικό λόγο. Η ιστορική αλήθεια θυσιάζεται για χάρη της εθνικής εικόνας της Εκκλησίας, η οποία εικόνα της προσδίδει ηγεμονικό ρόλο και εξουσία κατά τη συγκρότηση και λειτουργία του κράτους-έθνους.

Τό κρυφό σχολειό, Ιω Πολέμης

Απ' έξω μαυροφόρ' άπελπισιά,
Πικρής σκλαβιάς χειροπιαστό σκοτάδι
Καί μέσα στή θολόχτιστη έκκλησιά
...πού παίρνει κάθε βράδυ
Τήν όψη τοῦ σχολειοῦ
Καί γύρω τά σκλαβόπουλα μαζεύει.¹⁷¹

Ο ποιητικός λόγος με την εικονοποιητική του δύναμη αναπαράγει το μύθο του κρυφού σχολειού, αναπλάθει τον εξωτερικό κόσμο μέσα από το κείμενο, κατασκευάζοντας ένα ενοποιητικό σύμβολο του έθνους και της Ορθοδοξίας, σε βιβλίο Νεοελληνικών Αναγνώσμάτων. Ο πολυδιάστατος ρόλος της Εκκλησίας, μια διάσταση είναι η εκπαίδευση των παιδιών στην εποχή της σκλαβιάς, σύμφωνα με το ποιητικό κείμενο, την καθιστά αναπόσπαστο μέλος της εθνικής κοινότητας. Στην Ελληνική Επανάσταση, η ιερότητα του αγώνα για την ελευθερία καθαγιάζει τους συντελεστές του, καθώς η ιδέα της ελευθερίας του έθνους είναι ιερή, εφόσον το έθνος υψώνεται σε υπέρτατη αξία. Ο καθαγιασμός αυτός ενισχύεται από την συμμετοχή των μελών της Εκκλησίας σε κάθε μορφή αυτού του αγώνα.

Γ. Συνέχεια - επιβίωση - αντίσταση

Το τριμερές σχήμα με το οποίο οργάνωσε την ελληνική ιστορία ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός, ενυπάρχει στο πεδίο αυτό του σχήματος, με το οποίο οργανώσαμε τα κείμενα.

¹⁷¹ Βουτιεριδής, *Νέα Έλληνικά Αναγνώσματα*, σ. 118.

Οί σταυροφόροι, ἀφ' οὗ ἐκυρίευσαν τό 1204 τήν Κων/πολιν, ἐνόμισαν ὅτι κατά τόν ἴδιον τρόπον θά κυριεύσουν εὐκόλως καί ὅλην τήν Ἑλληνικήν Αὐτοκρατορίαν.¹⁷²

Στο τριμερές σχήμα του Παπαρρηγόπουλου, το Βυζάντιο αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Αρχαιότητα και τη Νεότερη Ελληνική Ιστορία και η ονοματοδοσία «*Ελληνική*» εξοικειώνει τον αναγνώστη με το Βυζάντιο καλύπτοντας τη χρονική απόσταση της βυζαντινής εποχής με την εποχή που διδάσκεται το μάθημα, τη δεκαετία 1920. Παρατηρούμε πως η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποδίδεται με το όνομα «*Ελληνική Αυτοκρατορία*», εξασφαλίζοντας, έτσι, την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας στην ελληνική ιστορία, σε βιβλίο Ιστορίας. Εξάλλου, η λέξη *Ελληνική*, υπόρρητα ως προσδιορισμός της λέξης *Αὐτοκρατορία*, δημιουργεί την αίσθηση της εθνικής ολοκλήρωσης με την εδαφική έκταση που προοιωνιζόταν η Μεγάλη Ιδέα. Εντύπωση προκαλεί το ανεπαίσθητο αλλά όχι αμελητέο ειρωνικό ύφος του ιστορικού απέναντι στους σταυροφόρους, προκαλώντας τη συναισθηματική εμπλοκή του αναγνώστη στο ιστορικό γεγονός.

Ἡ Ἑλλάς μέ τό αἷμα τῶν τέκνων της ἔγραψε νέους θριάμβους ... νά ἴδῃ κατά τό πλεῖστον συμπληρουμένην τήν μεγάλην ιδέαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. ... Ἡ σημαία κυματίζει ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως... Ἡ πόλις τῶν ὀνείρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔν βῆμα ἀπέχει πλέον ἀπό τὰς ἀγκάλας τῆς μητρὸς Ἑλλάδος.¹⁷³

Η λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναζωπυρώνει τον αλυτρωτισμό με τη δυναμική διεκδίκηση της εθνικής ολοκλήρωσης, καθώς στις 10 Αυγούστου 1920 εκπρόσωποι της οθωμανικής κυβέρνησης υπέγραψαν τη Συνθήκη Ειρήνης που τους παρουσίασαν οι νικητές του Μεγάλου Πολέμου, παραχωρώντας στην Ελλάδα ολόκληρη τη Δυτική Θράκη αλλά και την Ανατολική, έως τα οχυρά της Τσατάλτζας, όλα τα νησιά του Αιγαίου (πλην της Ρόδου) και την περιοχή της Σμύρνης για μια περίοδο πέντε ετών, μετά το τέλος της οποίας οι κάτοικοί της θα αποφάσιζαν με δημοψήφισμα την προσάρτηση ή όχι της περιοχής του στην Ελλάδα. Ο Βενιζέλος στις 7 Σεπτεμβρίου 1920 θριαμβευτής παρουσίασε στη Βουλή τη Συνθήκη των Σεβρών, με αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας για την σχεδόν ολοκληρωτική πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.¹⁷⁴

¹⁷² Χωραφᾶ, *Ελληνική Ιστορία*, σ. 3.

¹⁷³ *Ο.π.*, σ. 159.

¹⁷⁴ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 129.

Η αναφορά στην Κωνσταντινούπολη, με εύγλωττη υποδήλωση της βυζαντινής εποχής, αποτελεί προσπάθεια εμπέδωσης της άρρηκτης ιστορικής συνέχειας και αποτύπωσης των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων ως ανταμοιβής από τους συμμάχους για τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Αξιοσημείωτη είναι η χρήση της σύμβασης του λογοτεχνικού λόγου με τη μεταφορά: *μέ τό αίμα τῶν τέκνων της ἔγραψε νέους θριάμβους*, που δηλώνει την αδιάλειπτη συνέχεια των θυσιών και των θριάμβων στην ιστορική πορεία του έθνους, στο βιβλίο Ιστορίας που διδάσκεται στη δεκαετία του 1920, εποχή των μεγάλων εθνικών προσδοκιών και απογοητεύσεων.

Πῶς ἐσώθη ὁ Παρθενών, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης

Τέτοια απόκριση ἐπροξένησε μεγάλη ἀπελπισία στους Έλληνες ...νά σώσουν ἀπό τόν ὄλεθρο τὰ μνημεῖα τοῦ μεγαλείου των, ὅλοι μέ μία φωνή ἀπεφάσισαν νά μηνύσουν εἰς τούς ἀποκλεισμένους νά παύσουν τήν καταστροφὴν καί ἦσαν ἔτοιμοι νά τούς προμηθεύσουν ὅσο μολύβι τούς ἐχρειάζετο γιά τήν ὑπεράσπισίν τους.¹⁷⁵

Οι Τούρκοι, κατά την Ελληνική Επανάσταση, προκαλούν καταστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα, για να εξοικονομήσουν το απαραίτητο για τα βόλια τους μολύβι, καθώς πολιορκούνται από τους Έλληνες στην Ακρόπολη. Το ιστορικό γεγονός της πολιορκίας της Ακρόπολης εγγράφεται στο λογοτεχνικό κείμενο και με τη διαμεσολάβηση της συγκινησιακής χρήσης του λόγου, δηλαδή την απρόσμενη και συγκινητική απάντηση του Οδυσσέα Ανδρούτσου, υπόρρητα δείχνει όχι μόνο το σεβασμό στην αρχαιοελληνική κληρονομιά αλλά και την βεβαιότητα πως ο Νέος Ελληνισμός αποτελεί συνέχεια του αρχαίου, αντίληψη που εκφράζουν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές της Επανάστασης, συμπλέκοντας αριστοτεχνικά δύο εποχές μεγαλείου, δήλωση που λειτουργεί ως απαραίτητη υπενθύμιση στη δεκαετία του 1920, όταν η Ελλάδα ανασυγκροτείται πολιτικά και κοινωνικά μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, σε βιβλίο Νεοελληνικών Αναγνώσμάτων.

¹⁷⁵ Σ. Σπεράντζα, Λ. Βρανούση, Θ. Μακρόπουλου, Σ. Δουφεξή, Β. Σφυρόερα, Κ. Ρωμαίου, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα, Β΄ Γυμνασίου*, 12^η έκδ., ΟΕΔΒ, Αθήνα 1973, σ. 67.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με την σύντομη παρουσίαση των αποσπασμάτων από κείμενα των σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος της Ιστορίας και των Νέων Ελληνικών, διαπιστώνουμε την προθετικότητα στη νοηματοδότηση της εθνικής ιδέας, μέσα από παραδοχές, που παράγουν το επιδιωκόμενο νόημα στην ατομική συνείδηση των μαθητών. Παρέχεται μια κοινωνικοπολιτικά διαμεσολαβημένη γνώση, μέσα από αναπαραστάσεις του παρελθόντος, που συγκροτούν την εθνική ταυτότητα και υποστηλώνουν την εθνική ιδέα και μάλιστα οι ιδέες που υποβάλλονται παραμένουν αδιαφοροποίητες στις διαφορετικές ιστορικές εποχές που τα κείμενα διδάσκονται.

Η εθνική ιδέα, ως αίτημα πολιτικό και κοινωνικό στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, έχει ως χαρακτηριστικά την ενότητα των εθνικών μελών, την αδιάσπαστη συνέχεια στο χρόνο, την αντίσταση στην ετερότητα, την ορθόδοξη πίστη, τους ηρωικούς αγώνες για τη διατήρηση και διαιώνιση του έθνους. Πιο συγκεκριμένα, με την αποσπασματική και επιλεκτική αναφορά πληροφοριών, τη μυθοποίηση και την εξιδανίκευση εθνικών ιστορικών επεισοδίων, την παρουσίαση εθνικών τραυμάτων, τη στερεοτυπική και υποτιμητική αντιμετώπιση του «εθνικού άλλου», την παράλειψη διχαστικών συμπεριφορών και την απλούστευση ιστορικών γεγονότων παρατηρούμε την ιδεολογική χρήση της Ιστορίας σε δύο διαφορετικά μαθήματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Ειδικότερα, στο μάθημα των Νέων Ελληνικών Αναγνωσμάτων επισημαίνουμε την αχρονικότητα των κειμένων, καθώς γράφτηκαν σε μια συγκεκριμένη εποχή αλλά αξιοποιούνται διδακτικά σε ένα βάθος χρονικό που τα αποσπά από τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής τους. Ωστόσο, η επαναληπτικότητα της ανθολόγησής τους τα επαναπροσδιορίζει σε νέα κοινωνικοπολιτικά περιβάλλοντα και τα καθιστά ένα σπουδαίο εθνικό πολιτισμικό κεφάλαιο, καθώς η εθνική ιδέα τα διαπερνά αποφασιστικά. Με άλλα λόγια το λογοτεχνικό κείμενο γίνεται αντιληπτό όχι ως ιστορική πηγή αλλά ως προσπάθεια κατασκευής της κυρίαρχης εθνικής και πολιτικής ιδεολογίας.

Παράλληλα, η αφήγηση στο μάθημα της Ιστορίας, ταυτόχρονα με το ισχυρό τεκμήριο της επιστημοσύνης, εμπλουτίζεται με εκφραστικά μέσα της Λογοτεχνίας και κινητοποιεί συναισθηματικά τον αναγνώστη, ώστε να εσωτερικεύσει το κυρίαρχο εθνικό και πολιτικό αφήγημα. Υποστηλώνοντας την κυρίαρχη ιδέα της εθνικής υπεροχής έναντι των άλλων λαών και υποβάλλοντας το συλλογικό αίσθημα στους μαθητές, αναπληρώνει τα κενά των εθνικών και πολιτικών ρωγμών της εκάστοτε ιστορικής περιόδου.

Συγκρίνοντας τον λόγο της Ιστορίας με τον Λόγο της Λογοτεχνίας διαπιστώνουμε πως η Λογοτεχνία εκφέρει λόγο συμβολικό με αισθητική λειτουργία αλλά και η Ιστορία εκφέρει λόγο με τη συγκινησιακή λογοτεχνική γλώσσα, δηλαδή η ιστορική αφήγηση συχνά κινείται στο χώρο του συμβολικού και των συμβάσεων του λογοτεχνήματος αν και το αναμενόμενο θα ήταν να εκφέρει λόγο αποκλειστικά πληροφοριακό με σημασιολογική ενότητα. Έτσι, η ιστορική αφήγηση με τη διαμεσολάβηση της γλώσσας δίνει την εντύπωση πως το ιστορικό συμβάν είναι μόνο το ερέθισμα για τη δημιουργία του ιστορικού κειμένου, το οποίο ανάγεται σε σύμβολο εντασσόμενο στους πολιτισμικούς και ιδεολογικούς κώδικες της εποχής που διδάσκεται το μάθημα.

Διαπιστώνουμε, τελικά, την παραπληρωματική λειτουργία των δύο μαθημάτων, της Ιστορίας και των Νεοελληνικών Αναγνώσμάτων στη σύνθεση της κυρίαρχης εθνικής και πολιτικής ιδεολογίας. Μέσω αυτής της διακειμενικότητας, διαχειρίζονται τα ίδια ιστορικά θέματα, με παρόμοιες τεχνικές, δηλαδή τη δύναμη της λογοτεχνικής αναπαράστασης και το κύρος της ιστορικής αφήγησης.

Παρατηρούμε, επίσης, πως στο χρονικό βάθος των 50 περίπου χρόνων που διδάχθηκαν τα κείμενα, με τις ποικίλες εθνικές και πολιτικοκοινωνικές ανάγκες και ανατροπές, δεν παρατηρείται διαφοροποίηση στο πνεύμα και στη στόχευση αυτών. Η εθνική ιδέα υποστηρίζεται στο τριμερές σχήμα αναλλοίωτη σε όλη αυτή τη χρονική έκταση. Ο λόγος των κειμένων αναπαράγει τις ίδιες εθνικές ιδέες, εθνικά στερεότυπα και ιδεολογικές σταθερές, συγκροτώντας τις ίδιες εθνικές αναπαραστάσεις για τον «εθνικό εαυτό» και τον «εθνικό άλλο». Οι εποχές κρίσης, εθνικής (Μικρασιατική Καταστροφή) και πολιτικής (δικτατορίες) απαιτούν εθνική συνοχή και τα σχολικά εγχειρίδια εξασφαλίζουν την αντίληψη αυτή.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε πως, καθώς η Εκπαίδευση είναι επιφορτισμένη να παράγει τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, με τη διαρκή κρατική διαμεσολάβηση, προβαίνει στην ανάληψη πολιτικού ρόλου και στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ειδικότερα συγκροτεί την ιστορία της εθνικής κοινότητας και της εθνικής συλλογικής ταυτότητας.

«Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: η οριενταλιστική εικόνα της Αυστροουγγαρίας μέσα από την Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα.

Κωνσταντίνα Τορτομάνη¹⁷⁶

Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Ο στόχος του παρόντος άρθρου είναι να περιγράψει την εικόνα της Αυστροουγγαρίας, όπως παρουσιάστηκε από Βρετανούς ταξιδιώτες το 19^ο αιώνα. Διαχωρίζοντας τις αφηγήσεις σε κάποιες θεματικές κατηγορίες, στόχος του παρόντος άρθρου είναι να καταδείξει τους βασικούς πυλώνες στους οποίους βασίστηκε η πολιτική και πολιτισμική ετερότητα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Αυτοί είναι η δεσποτική διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας, το διεφθαρμένο και οπισθοδρομικό Καθολικό Δόγμα, ο πολυεθνικός πληθυσμός της και η σημασία της Αυστρίας στην Ευρώπη αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα. Μάλιστα, κύρια θέση του άρθρου είναι ότι η ανησυχία για το Ανατολικό Ζήτημα αποτέλεσε ένα βασικό παρονομαστή για το σχολιασμό των υπόλοιπων θεμάτων.

Η θέση ότι μία Ευρωπαϊκή Αυτοκρατορία μπορεί να θεωρηθεί διαφορετική ή μη αμιγώς «ευρωπαϊκή» στον πολιτισμό της ίσως να προκαλεί έκπληξη. Ωστόσο, κάποια χαρακτηριστικά της ιστορίας της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων συνέβαλαν στη θεώρησή της ως πολιτισμικά υβριδικής από τους Βρετανούς συγγραφείς. Για παράδειγμα, από τη δεκαετία του 1520 μέχρι το τέλος του δεκάτου εβδόμου αιώνα οι Οθωμανοί κατέλαβαν κάποιες περιοχές που ανήκαν στην επικράτεια της Αυστροουγγαρίας, ενώ μάλιστα έφτασαν δύο φορές μέχρι τα τείχη της Βιέννης το 1529 και το 1683 αντίστοιχα. Αυτό το γεγονός πιθανόν οδήγησε τον Βρετανό Ιστορικό A. J. P. Taylor να σχολιάσει στο έργο του *The Habsburg Monarchy 1809-1918* ότι ένιωθε πως «η Αυτοκρατορία των Αψβούργων δεν ανήκε στην Ευρώπη».¹⁷⁷ Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο J. Nederveen Pieterse, οι περιοχές που βρίσκονται στα όρια μπορούν να χαρακτηριστούν ως υβριδικές και ονομάζει αυτό το φαινόμενο δομική υβριδικότητα.¹⁷⁸

Η υβριδικότητα της Αυστροουγγαρίας, η οποία συνδέεται με τη γεωγραφική θέση της στα σύνορα της Ευρώπης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στις αφηγήσεις

¹⁷⁶ Το παρόν άρθρο αποτελεί τμήμα της διδακτορικής μου έρευνας, η οποία χρηματοδοτήθηκε από τη ΓΓΕΤ και το ΕΛΙΔΕΚ (κωδ. 616).

¹⁷⁷ A J P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Penguin, Λονδίνο 1964, σ. 11. (Πρώτη δημοσίευση 1948.)

¹⁷⁸ J., Nederveen Pieterse, 'Globalisation as Hybridisation', *International Sociology*, τόμος 9, τεύχος 2 (1994), σ. 164.

Βρετανών ταξιδιωτών που κατέγραψαν τις εμπειρίες τους ταξιδεύοντας στις επαρχίες της. Η Ludmilla Kostova στο άρθρο της *A Gateway to Europe's Orient(s)* διαχώρισε τις Βρετανικές ταξιδιωτικές περιγραφές σε δύο κατηγορίες ανάλογα με την πολιτική ιδεολογία που πρέσβευε ο κάθε συγγραφέας, στις συντηρητικές και στις φιλελεύθερες. Πιο συγκεκριμένα, ακολουθώντας την επιχειρηματολογία της Maria Todorova, η οποία είχε παρατηρήσει πως οι Συντηρητικοί κρατούσαν μία φιλική στάση απέναντι στην άρχουσα τάξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις αφηγήσεις τους, ενώ οι Φιλελεύθεροι υποστήριζαν τους επαναστάτες υπηκόους τους, η Kostova ακολούθησε έναν παρόμοιο διαχωρισμό. Δηλαδή, διαχώρισε και η ίδια τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις των Βρετανών σε συντηρητικές και φιλελεύθερες και υποστήριξε ότι οι διηγήσεις των συντηρητικών περιέγραφαν κυρίως την Αυστρία και την καθημερινή ζωή των πολιτών της, ενώ ταυτόχρονα τόνιζαν τη φυλετική υπεροχή των Γερμανών κατοίκων της Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, σημείωσε ότι οι φιλελεύθεροι ταξίδευαν σε όλη την επικράτεια της Αυστροουγγαρίας και μάλιστα συζητούσαν στις αφηγήσεις τους θεωρίες για το μέλλον της αυτοκρατορίας σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα. Ωστόσο, ανεξάρτητα από την πολιτική ιδεολογία των ταξιδιωτών, όλοι τους παρουσίαζαν την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, ως ημι-Ανατολική.¹⁷⁹

Ο Αυστριακός Δεσποτισμός και η Φιλελεύθερη Βρετανία

Ποτέ, ίσως, δεν έχει υπάρξει ένα καλύτερο παράδειγμα τόσο ολοκληρωτικού και εκλεπτυσμένου δεσποτισμού σε μία πολιτισμένη χώρα όσο στην Αυστρία.¹⁸⁰

Με αυτά τα λόγια περιγράφει την πολιτική κατάσταση της Αυστροουγγαρίας ένας από τους πρώτους συγγραφείς που ανέλαβε να παρουσιάσει την αυτοκρατορία της Κεντρικής Ευρώπης στο Βρετανικό κοινό. Ο συγγραφέας¹⁸¹, που επέλεξε να μείνει ανώνυμος κατά τη διάρκεια της

¹⁷⁹ L. Kostova, 'A Gateway to Europe's Orient(s): Austria in Nineteenth Century British Travel Writing and Vampire Fiction', *Austria and Austrians: Images in World Literature*, W. Goertschacher and H. Klein (επιμελητές), Stauffenburg Verlag, Tübingen 2003, σ. 94-95.

¹⁸⁰ C. Sealsfield, *Austria as It Is or Sketches of Continental Courts by an eye witness*, Hurst, Chance and co., London 1828, σ. vi.

¹⁸¹ Ο συγγραφέας του βιβλίου ήταν ο Karl Anton Postl, ένας δημοσιογράφος που έγραφε ταξιδιωτική λογοτεχνία με το ψευδώνυμο Charles Sielsfield. Ο Postl, αν και Αυστριακής καταγωγής, πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του δουλεύοντας ως δημοσιογράφος στις Ηνωμένες Πολιτείες, το Λονδίνο, το Παρίσι και τελικά στην Ελβετία. Όταν δημοσιεύτηκε το *Austria as It Is* ο Postl κατοικούσε στο Λονδίνο.

αφήγησης, δήλωσε από την αρχή του βιβλίου ότι ο στόχος του ήταν να περιγράψει τους πολιτικούς θεσμούς της χώρας του στους αναγνώστες. Όπως αποκαλύπτει ο τίτλος του βιβλίου, ένας αυτόπτης μάρτυρας αποκαλύπτει στο Βρετανικό κοινό τις ίντριγκες και τις μηχανορραφίες της Αυστριακής Αυλής, συμπεριλαμβάνοντας κάποια σχόλια για τον τρόπο ζωής των ευγενών και μερικές συμβουλές για τους Βρετανούς ταξιδιώτες στην περιοχή.

Ξεκινώντας, λοιπόν, με την πρώτη κατηγορία, την Αυστροουγγαρία ως μία δεσποτική Αυτοκρατορία, ο Sealsfield κατέστησε ξεκάθαρο ότι η διακυβέρνηση των Αψβούργων ήταν απολυταρχική. Για παράδειγμα, δήλωσε στους αναγνώστες ότι οι κατάσκοποι του Αυτοκράτορα είχαν διεισδύσει ακόμα και στους ανώτερους κύκλους των ευγενών σε βαθμό που όλοι προσπαθούσαν να τους αντιμετωπίζουν με φιλικό τρόπο από φόβο. Επίσης προειδοποίησε τους ταξιδιώτες ότι ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη, είτε είναι απλοί πολίτες είτε ευγενείς, θα πρέπει να είναι σίγουροι ότι οι κατάσκοποι θα τους παρακολουθούν ανελλιπώς.¹⁸² Στη συνέχεια, προκειμένου να καταδείξει την ένταση αυτής της κατασκοπείας, ο συγγραφέας αφηγήθηκε ένα συγκεκριμένο επεισόδιο ανάμεσα σε έναν έμπορο και τους αυτοκρατορικούς κατασκόπους. Πιο συγκεκριμένα, ο εν λόγω έμπορος είχε διοργανώσει μία γιορτή κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί καλεσμένοι σχολίασαν αρνητικά την κυβέρνηση. Την επόμενη ημέρα ο έμπορος έλαβε μία ειδοποίηση από την αστυνομία, η οποία τον καλούσε να παρουσιαστεί στο Τμήμα. Εκεί, λοιπόν, οι αστυνομικοί του εξήγησαν πως αν επαναλάμβανε παρόμοιες κριτικές κατά της κυβέρνησης θα έπρεπε να τον συλλάβουν. Αυτός με τη σειρά του, αφού επέστρεψε στο σπίτι του, απέλυσε όλο το υπηρετικό του προσωπικό, καθώς θεώρησε ότι ένας από τους υπηρέτες του τον είχε καταδώσει στην αστυνομία. Ακολούθως την επόμενη ημέρα, η αστυνομία τον επανακάλεσε προκειμένου να δώσει εξηγήσεις για την κίνησή του να απολύσει τους υπηρέτες του.¹⁸³

Ακόμα ο Sealsfield παραπονέθηκε ότι με την παραμικρή υποψία η αστυνομία άνοιγε χωρίς δισταγμούς την ιδιωτική αλληλογραφία και η κυβέρνηση δεν τηρούσε ούτε τα προσχήματα για να κρύψει αυτό το γεγονός, αντιθέτως, η σφραγίδα αφαιρούταν σκοπίμως. Εν συνεχεία, ο συγγραφέας καταδίκασε τη λογοκρισία στα πανεπιστήμια της Αυστροουγγαρίας. Μάλιστα περιέγραψε ένα περιστατικό όπου ένας καθηγητής φιλοσοφίας εν ονόματι Bolzano, συνελήφθη και

<https://www.encyclopedia.com/history/news-wires-white-papers-and-books/charles-sealsfield-and-german-american-literature> (πρόσβαση στις 04/08/2019).

¹⁸² Sealsfield, *Austria as It Is*, σ. 32.

¹⁸³ *Ο.π.*, σ. 85.

οδηγήθηκε σε δίκη επειδή ήταν Φιλελεύθερος. Κατόπιν, εξήγησε το εκπαιδευτικό σύστημα της Αυστρίας, με το οποίο διαφωνούσε εμφανώς, και κατέληξε αναφορικά με το πρόγραμμα σπουδών:

Αυτά τα σχολικά εγχειρίδια είναι ό,τι πιο στείο και ηλίθιο έχει βγει ποτέ από το τυπογραφικό πιεστήριο. Οι καθηγητές είναι αναγκασμένοι, υπό την απειλή να χάσουν τις θέσεις τους, να ακολουθούν πιστά αυτούς τους σκελετούς στην κυριολεξία¹⁸⁴.

Ένας άλλος ταξιδιωτικός οδηγός για την Αυστροουγγαρία ήταν το έργο *Sketches of Germany and the Germans with a glance at Poland, Hungary and Switzerland*.¹⁸⁵ Ο συγγραφέας επέλεξε να μην αποκαλύψει το όνομά του, ωστόσο, όπως ο ίδιος δήλωσε στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, ήταν ένας Άγγλος που κατοικούσε στη Γερμανία. Αυτό το βιβλίο γράφτηκε μερικά χρόνια μετά από το *Austria as It Is*, το 1836, και κατά κύριο λόγο προσέφερε ταξιδιωτικές συμβουλές για την Αυστροουγγαρία και την Πρωσία.

Αναφορικά με την παρουσίαση της Αυστροουγγαρίας, ο συγγραφέας υπέπεσε σε κάποιες αντιφάσεις. Για παράδειγμα, αρχικά δήλωσε ότι δεν εντόπισε κάποιο δεσποτισμό στην Αυστρία, ωστόσο λίγο αργότερα παραδέχτηκε ότι υπήρχε λογοκρισία, και ο ίδιος ανέφερε κάποια παραδείγματα ξενόγλωσσας λογοτεχνίας τα οποία είχαν απαγορευτεί άδικα. Επίσης, σχολίασε πως όσοι κριτικάρουν ανοιχτά πολιτικά θέματα διώκονταν από την κυβέρνηση. Στη συνέχεια σε κάποιο άλλο σημείο παραδέχτηκε ότι ο ίδιος θεωρούσε την Αυστρία ως μία απολυταρχική αυτοκρατορία, όμως προσπάθησε να δικαιολογήσει την κυβέρνηση καθώς πίστευε πως ο δεσποτισμός της Αυστρίας είχε «έναν ήπιο πατρικό χαρακτήρα» και πως οι πιστοί υπήκοοι δεν είχαν να φοβηθούν κάτι. Επιπρόσθετα, περιέγραψε πόσο διεξοδικά ελέγχθηκε από την αστυνομία και ότι συνειδητοποίησε πως τον παρακολουθούσαν οι αυτοκρατορικοί κατάσκοποι.¹⁸⁶

Ο πολύ γνωστός εκδοτικός οίκος John Murray, ο οποίος είχε εκδώσει αρκετά βιβλία ταξιδιωτικής λογοτεχνίας κατά τη διάρκεια του δεκάτου ενάτου αιώνα, εξέδωσε τον οδηγό *A Handbook for Travelers in Southern Germany* το 1843. Ο εν λόγω οδηγός περιελάμβανε περιηγήσεις για την Αυστροουγγαρία και μάλλον ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής καθώς εκδόθηκε δεκατέσσερις φορές με την τελευταία να πραγματοποιείται το 1890. Στο ζήτημα της Αυστριακής αστυνομίας ο ανώνυμος αφηγητής επιχείρησε να καθησυχάσει τους Βρετανούς μελλοντικούς ταξιδιώτες υποστηρίζοντας ότι αν είναι κάποιος οργανωμένος σε σχέση με τα χαρτιά που χρειάζονται δεν υπάρχει

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 79.

¹⁸⁵ *Sketches of Germany and the Germans with a glance at Poland, Hungary and Switzerland, in 1834, 1835 and 1836, by an Englishman Residing in Germany*, τόμος 2, Whittaker and co, London 1836.

¹⁸⁶ Ο.π., σ. 163-65.

λόγος ανησυχίας για την Αυστριακή αστυνομία. Ωστόσο, προειδοποίησε τους αναγνώστες ότι αν κάποιος εκφραζόταν αρνητικά για την κυβέρνηση σε κάποιο καφέ στη Βιέννη, θα ήταν πολύ πιθανό να συλληφθεί από την αστυνομία και να εκδιωχθεί άμεσα από τη χώρα.¹⁸⁷

Ο John Bax, ένας Άγγλος αξιωματικός που πέρασε την Αυστροουγγαρία στο δρόμο για την Ινδία στο τέλος του 1824 με αρχές 1825 κράτησε ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο στο οποίο κατέγραψε τις εντυπώσεις του. Σύμφωνα με αυτό, ο Bax ξεκίνησε από το Dover στις 20 Οκτωβρίου 1824 και πέρασε στην επικράτεια των Αψβούργων στη 1 Δεκεμβρίου. Την ίδια μέρα κατέγραψε στο ημερολόγιό του κάποια παράπονα σε σχέση με τους ελέγχους στα σύνορα, καθώς οι συνοριοφύλακες έλεγξαν εξονυχιστικά τις αποσκευές του και ένιωθε πως έπρεπε να «κάνει παζάρια» διαρκώς. Σε κάθε περίπτωση ο Bax δεν εντυπωσιάστηκε μάλλον από τη Βιέννη, όπως τουλάχιστον διαφαίνεται από τα λήμματα στο ημερολόγιό του, όπου συνέκρινε τα πάντα, από τους χορούς μέχρι τις άμαξες και την αρχιτεκτονική, με τα αντίστοιχα Βρετανικά, και κατέληγε στην πολιτισμική ανωτερότητα της πατρίδας του.¹⁸⁸

Εκτός από τους ελέγχους της αστυνομίας και τη λογοκρισία, οι ταξιδιώτες σχολίασαν αρνητικά και άλλες πτυχές της Αυστριακής κυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Sealsfield δήλωσε πως η Αυστροουγγαρία δεν ήταν ανέκαθεν τόσο δεσποτική, και ο ίδιος θεωρούσε ότι υπεύθυνοι για την κακή κατάσταση της αυτοκρατορίας ήταν ο ίδιος ο Αυτοκράτορας, ο Φραγκίσκος Α (Franz II και I)¹⁸⁹, και ο σύμβουλός του ο Metternich (Klemens von Metternich).¹⁹⁰ Σε διάφορα σημεία της αφήγησής του ο Sealsfield επιτέθηκε προσωπικά και στους δύο, τονίζοντας πως ο Φραγκίσκος ήταν κατά βάση ένας ανεπαρκής μονάρχης που βασιζόταν σε υπερβολικό βαθμό στο σύμβουλό του:

Αυτός ο πρίγκιπας έχει υπάρξει υποχείριο των υπηκόων του σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του, όχι τόσο από ηλιθιότητα, όσο από μία ύπουλη οκνηρία, που γνωρίζοντας την ίδια την

¹⁸⁷ *A Handbook for Travelers in Southern Germany Being a Guide to Württemberg, Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Styria and the Austrian and Bavarian Alps and the Danube from Ulm to the Black Sea*, 8^η έκδοση, John Murray, London 1858, σ. 197.

¹⁸⁸ *Diary of John Bax*, MSS Eur F377/1, τόμος 1, 1824-5, σ. 425-429/ 210v-212r, πρόσβαση μέσω της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης του Κατάρ (Qatar Digital Library).

¹⁸⁹ Ο Φραγκίσκος Β, 1768-1835, ήταν ο τελευταίος αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από το 1804 μέχρι τη διάλυσή της το 1806. Στη συνέχεια πήρε τον τίτλο Φραγκίσκος Α Αυτοκράτορας της Αυστρίας. <https://www.encyclopedia.com/people/history/german-history-biographies/francis-ii-holy-roman-empire#1E1Francis2HRE> (πρόσβαση 15/08/2019).

¹⁹⁰ Ο Κλέμενς φον Μέτερνιχ, 1773-1859, ήταν Αυστριακός διπλωμάτης. Από το 1809 υπηρέτησε ως Υπουργός Εξωτερικών και ως Καγκελάριος από το 1821 μέχρι το 1848 όταν καθαιρέθηκε από την επανάσταση του 1848. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/klemens-von-metternich> (πρόσβαση 15/08/2019).

ανεπάρκειά της, στηρίζεται στους άλλους όσο το υπαγορεύουν η πολιτική γραμμή και οι συνθήκες... Από τη στιγμή που ο Φραγκίσκος άφησε τον εαυτό του στα χέρια του Μέττερνιχ, δεν μπορεί να βρεθεί ούτε ίχνος της ελικρίνειας και της αμεσότητας που τον οδηγούσαν στα πρώτα στάδια και στις θύελλες της πολιτικής του ζωής.¹⁹¹

Στη συνέχεια ο Sealsfield περιέγραψε πως ο αυτοκράτορας «γλεντοκοπούσε για έξι μήνες εις βάρος ενός λαού που είχε εξαντληθεί από έναν πόλεμο εικοσιπέντε ετών». Επίσης ο συγγραφέας κατηγορήσε τον Φραγκίσκο για έλλειψη λεπτότητας, υπερβολική αυστηρότητα, ιδιοτροπία, οκνηρία και δίψα για απόλυτη εξουσία.¹⁹² Σε παρόμοιο τόνο ο Sealsfield επιτέθηκε και στον Metternich, εκφράζοντας ανοιχτά την απέχθειά του για το πρόσωπό του, ιδιαίτερα λόγω του ρόλου που διαδραμάτισε ο αυστριακός διπλωμάτης στη συμφωνία για το γάμο της κόρης του αυτοκράτορα, της πριγκίπισσας Μαρίας Λουΐζας με τον Ναπολέοντα.¹⁹³

Ο Charles Boner, ένας Άγγλος δημοσιογράφος ο οποίος αρθρογραφούσε για την Λονδρέζικη εφημερίδα *Daily News*, έζησε για μερικά χρόνια στην Αυστροουγγαρία και μετά το θάνατό του η κόρη του δημοσίευσε κάποιες από τις αναμνήσεις του για την αυτοκρατορία. Μάλιστα σε ένα ιδιωτικό του γράμμα, το οποίο γράφτηκε την Πρωτοχρονιά του 1867, ο Boner συνέκρινε την Αυστριακή κυβέρνηση με τη Βρετανική. Πιο συγκεκριμένα, τόνισε το γεγονός ότι στην Αυστροουγγαρία ήταν σε ισχύ οι ίδιες πρακτικές, νόμοι και ιεροτελεστίες όπως και στο παρελθόν. Έτσι, ένιωθε πως ήταν ιδιαίτερα οπισθοδρομικό να διατηρούνται αρχαίοι θεσμοί χωρίς κάποιες μετατροπές, αν και αναγνώριζε την ανάγκη κάποιων εθιμοτυπικών προς χάριν συμβάσεων. Έτσι, κατέληξε ότι η πολιτική κατάσταση στην Αυστροουγγαρία είχε γίνει αφόρητη εξαιτίας του αναχρονιστικού χαρακτήρα της Αυστριακής διακυβέρνησης.¹⁹⁴

Ένας ακόμα Βρετανός ταξιδιώτης και συγγραφέας, ο οποίος έκανε ιδιαίτερες αναφορές στην πολιτική κατάσταση στην Αυστροουγγαρία, ήταν ο John Paget. Κατά βάση ο Paget, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους συγγραφείς, ασχολήθηκε περισσότερο με την κυβέρνηση της Ουγγαρίας, καθώς ο ίδιος είχε αναπτύξει μια προσωπική συμπάθεια για τους Ούγγρους ως λαό και ως προς τις εθνικές τους επιδιώξεις για ανεξαρτησία. Μάλιστα, αυτή η συμπάθεια τον οδήγησε να πολεμήσει στην Ουγγρική Επανάσταση του 1848, που εξελίχθηκε σε πόλεμο. Ο Paget έζησε μέχρι το θάνατό του στην Τρανσυλβανία, με την Ουγγρικής εθνικότητας σύζυγό του, η οποία ανήκε

¹⁹¹ Sealsfield, *Austria as It Is*, σ. 113, 118.

¹⁹² *Ο.π.*, σ. 122-23.

¹⁹³ *Ο.π.*, σ. 144-45.

¹⁹⁴ R. Mackenzie Kettle, *Memorials of Charles Boner*, τόμος 2, James Weir, Λονδίνο 1876, σ. 93.

στην τοπική αριστοκρατία.¹⁹⁵ Στο βιβλίο του *Hungary and Transylvania* ο Paget σχολίασε ότι το Βρετανικό κοινό δεν ήταν καθόλου εξοικειωμένο με την Ουγγαρία και το λαό της και κοινοποίησε ότι στόχος του είναι να αντιστρέψει αυτή την άγνοια. Έτσι, ανέλαβε να περιγράψει την πολιτική κατάσταση της Ουγγαρίας και άσκησε αυστηρή κριτική στις πολιτικές των Αψβούργων. Πιο συγκεκριμένα, ο ίδιος υποστήριζε τη Δίαιτα¹⁹⁶ και τις κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις που αυτή επιδίωκε να περάσει. Ωστόσο, όπως τόνισε ο Paget, πολλά επιφανή μέλη της Δίαιτας είχαν φυλακιστεί άδικα από τους Αψβούργους με αναληθείς κατηγορίες, ενώ ήταν οι ίδιοι οι αυτοκράτορες αυτοί που παρέβαιναν τα νόμιμα δικαιώματα των Ούγγρων. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας αποκάλυψε πως κατά τη διάρκεια σαράντα ετών της διακυβέρνησής της Αυτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας η Δίαιτα είχε συγκληθεί μόλις τρεις φορές, ενώ κατά τη βασιλεία του Ιωσήφ Β καμία. Σύμφωνα με το νόμο, η Δίαιτα έπρεπε να συγκεντρώνεται κάθε τρία χρόνια. Συνολικά ο Paget παρουσίασε τη δυναστεία των Αψβούργων ως απολυταρχική και καταπιεστική για τους Ούγγρους και ένιωθε πως ήταν δικαιολογημένοι να αναζητούν εθνική ανεξαρτησία.¹⁹⁷

Οι Βρετανοί και ο Καθολικισμός στην Αυστροουγγαρία

Το δεύτερο ζήτημα που συζητείται σε αυτά τα ταξιδιωτικά βιβλία είναι η διεφθαρμένη θρησκεία της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, δηλαδή ο Καθολικισμός.

Ο Sealsfield, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, εξέφρασε μία εξαιρετικά αρνητική γνώμη όσον αφορά τα πανεπιστήμια της Αυστροουγγαρίας. Ο κύριος λόγος για αυτό ήταν η λογοκρισία που θέσπισε ο αυτοκράτορας, ο οποίος, όπως ισχυρίστηκε ο Sealsfield, δεν επέτρεπε να υπάρχουν φιλελεύθερες ιδέες στην αυτοκρατορία του, προκειμένου να διατηρηθεί άθικτη — μεταξύ άλλων — η θρησκευτική πίστη του λαού. Στην πραγματικότητα, ο συγγραφέας περιγράφει πως απαρχαιωμένες θρησκευτικές πρακτικές, όπως η υποχρέωση όλων των φοιτητών να εξομολογούνται έξι φορές το χρόνο στους δασκάλους της θρησκείας, εμπόδιζαν κάθε είδους επιστημονική πρόοδο.¹⁹⁸

¹⁹⁵ B. Bököcs, 'Representations of Hungary and Transylvania in John Paget's Travelogue', στο *Philologica*, τόμος 9, τεύχος 1, 2017, σ. 88.

¹⁹⁶ Η Ουγγρική Δίαιτα ή *Parlamentum Publicum*, ήταν το ανώτερο νομοθετικό σώμα στην Ουγγαρία από το Μεσαίωνα.

¹⁹⁷ J. Paget, *Hungary and Transylvania with Remarks on their Condition Social Political and Economical*, τόμος 1, John Murray, London 1839, σ. 32-34, 151-2, 155-56.

¹⁹⁸ *Ο.π.* σ. 75, 79.

Σε παρόμοιο τόνο ο συγγραφέας του έργου *Sketches of Germany and the Germans* δεν φαίνεται να είχε καλύτερη άποψη για την Καθολική θρησκεία. καθώς περιέγραφε πώς η Αυστριακή Αυτοκρατορία μόλις είχε αρχίσει να βγαίνει από το «φανατισμό και την δεισδαιμονία». Πιο συγκεκριμένα ισχυρίστηκε ότι:

...όντως είναι βυθισμένοι στην πιο αξιοθρήνητη δεισδαιμονία, αναστενάζοντας κάτω από το ζυγό αμαθών, ραδιούργων ιερέων. Και παρόλο που η κυβέρνηση σιγοντάρει σιωπηλά ή ενθαρρύνει τα προσκυνήματα στην Παναγία και παρόμοιους παραλογισμούς, η δεισδαιμονία, στη χειρότερη μορφή της, βρίσκεται τώρα μόνο στις απομακρυσμένες περιοχές της αυτοκρατορίας.¹⁹⁹

Σε άλλα σημεία της αφήγησης ο συγγραφέας καταδίκασε τον Καθολικισμό και τις προληπτικές παραδόσεις του. Για παράδειγμα, καθώς περνούσε από την Άνω Στυρία, και στο δρόμο του είδε την εκκλησία της Maria Zell, περιέγραψε κοροϊδευτικά τους πάγκους που εκτείνονταν γύρω από την εκκλησία, όπου οι ιερείς πωλούσαν στους εκκλησιαζόμενους βιβλία, κομπολόγια, κεριά, λείψανα αγίων και βότανα που θα τους προστάτευαν από την κακή τύχη και τις ασθένειες. Στη συνέχεια, κατηγόρησε την Κυβέρνηση επειδή όχι μόνο δεν προσπαθούσε να «ανεβάσει το πνευματικό επίπεδο» του λαού της ενάντια στην δεισδαιμονία, αλλά επέτρεπε «τέτοιες δεισδαιμονικές υπερβολές, οι οποίες δεν είχαν άλλο σκοπό παρά να εμπλουτίσουν τα ταμεία των πονηρών μοναχών».²⁰⁰

Ο ταξιδιώτης, για το διάστημα που παρέμεινε στην επαρχία της Στυρίας ανέφερε τους πολυάριθμους σταυρούς, τα εικονίσματα της Παναγίας και των αγίων που συνάντησε και κατέκρινε τον «μισαλλόδοξο» δούκα της Στυρίας που εκδίωκε τους Προτεστάντες της περιοχής.²⁰¹

Ο Paget ήταν μάλλον εξίσου επικριτικός στις απόψεις του για τις Καθολικές πρακτικές στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Για παράδειγμα, ενώ παρέμεινε για να περάσει τη νύχτα σε ένα χωριό στο Teplitz, στη Βοημία, ως επισκέπτης στο εξοχικό ενός Καθολικού ιερέα, ο Paget διατύπωσε τις υποψίες του ότι η υπηρέτρια του ιερέα ήταν ερωμένη του και τα παιδιά της τα παράνομα παιδιά του ίδιου του ιερέα. Ωστόσο, ο Paget δεν τον αντιπάθησε, καθώς συμφώνησε ανοιχτά με τις απόψεις του (Paget) σχετικά με την προληπτική φύση κάποιων Καθολικών τελετουργικών, όπως την ανάγκη να τελείται η Θεία Λειτουργία με άδειο στομάχι. Επίσης ο ιερέας

¹⁹⁹ *Sketches of Germany and the Germans*, σ. 159, 214.

²⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 295.

²⁰¹ *Ο.π.*, σ. 227.

ομολόγησε ότι είναι και ο ίδιος Φιλελεύθερος, οπότε οι τελικές παρατηρήσεις του Paget για το άτομό του ήταν μάλλον θετικές.²⁰²

Παρ' όλα αυτά, ο συγγραφέας ήταν κατηγορηματικός στην άποψή του ότι όλοι οι Καθολικοί κληρικοί θα έπρεπε να απομακρυνθούν από τη Δίαιτα και παρουσίασε τους ανώτερους αξιωματούχους της Εκκλησίας ως «ένα πολύ πλούσιο, πολύ φανατικό και όχι πολύ μορφωμένο σώμα».²⁰³

Η πληθυσμιακή και πολιτισμική ετερότητα ως εσωτερικός εχθρός της Αυτοκρατορίας

Όσον αφορά την τρίτη κατηγορία, ο πολυεθνικός πληθυσμός της Αυτοκρατορίας σχολιάστηκε από όλους τους ταξιδιώτες και συνήθως οι Γερμανοί κάτοικοι θεωρούνταν ανώτεροι, ενώ οι περισσότεροι αφηγητές ήταν σε μεγάλο βαθμό επικριτικοί ως προς το σλαβικό πληθυσμό. Το *Handbook for Travelers* του Murray προσέφερε μία πλήρη και λεπτομερή καταγραφή του αριθμού των κατοίκων της Αυστροουγγαρίας και των θρησκευτικών τους δογμάτων:

Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή, ο πληθυσμός της Αυστριακής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένου του στρατού, ανήλθε το 1846 σε 37.443.033 άτομα ταξινομημένα, σύμφωνα με τη φυλή ως εξής: Γερμανοί: 7.948.000; Σλάβοι: 15.175.000 (Σλοβάκοι / Τσέχοι: 5.820.000, Πολωνοί: 2.180.000, Ρώσοι: 3.144.600, Νότιοι Σλάβοι ή Ιλλυριοί: 2.873.600, Βίντ²⁰⁴: 1.142.800, Βούλγαροι: 14.000), Ρουμάνοι: 8.049.000 (Ιταλοί: 5.057.000, Φραουλιό²⁰⁵: 390.000, Ρομάνς²⁰⁶: 10.000, Βλάχοι: 2.586.000, Γάλλοι, μια αποικία στο Μπανάτ: 6.000), Μαγυάροι: 5.400.000, Εβραίοι: 740.000, Τσιγγάνοι: 93.000, Αρμένιοι: 20.000, Έλληνες: 10.000, Αλβανοί: 3.000, Άλλοι: 5.000.

Σύμφωνα με τις θρησκείες: Ρωμαίοι Καθολικοί: 30.052.068 (του Λατινικού τυπικού: 26.357.172, του Ελληνικού τυπικού: 3.694.896), μέλη της Ανατολικής ή της Ελληνικής

²⁰² Paget, *Hungary and Transylvania*, σ. 111-114.

²⁰³ *Ο.π.*, σ. 171, 179.

²⁰⁴ Ως Vinds, Wends ή και Sorbs ονομάζονταν οι Σλάβοι που ζούσαν κοντά σε Γερμανικούς πληθυσμούς. <https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-law/anthropology-and-archaeology/people/sorbs> (πρόσβαση στις 16/08/2019).

²⁰⁵ Μια εθνοτική μειονότητα που κατοικούσε στην περιοχή Friuli της επαρχίας του Veneto. <https://www.encyclopedia.com/places/spain-portugal-italy-greece-and-balkans/italian-political-geography/friuli> (πρόσβαση στις 16/08/2019).

²⁰⁶ Μία Ρομανική-Λατινογενής εθνοτική μειονότητα που τοποθετείται στο Ελβετικό καντόνι του Grisons. <https://www.encyclopedia.com/reference/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/rhaeto-romanian> (πρόσβαση στις 16/08/2019).

Εκκλησίας 3,161,805, Προτεστάντες: 3,499,105 (Καλβινιστές: 2,161,765, Λουθηρανοί: 1,286,799, Ουνιταριανοί: 50,541), άλλες αιρέσεις: 2.350; Εβραίοι: 729.005.²⁰⁷

Ο Sealsfield, σχολίασε επίσης το θέμα του πολυεθνικού πληθυσμού της Αυστροουγγαρίας, ενώ περιέγραψε στους αναγνώστες του έναν από τους πιο δημοφιλείς προορισμούς της αυτοκρατορίας, τα λουτρά στο Toplitz της Βοημίας. Τόνισε το γεγονός ότι κάποιος θα συναντούσε εκεί Πολωνούς, Ρώσους, Γερμανούς (Αυστριακούς και Πρώσους), Ούγγρους και Τσέχους.²⁰⁸ Επιπλέον, σε όλο το κείμενο, ο Sealsfield παρουσίασε την προσωπική του γνώμη σε σχέση με τις διαφορετικές φυλές. Για παράδειγμα, θεωρούσε τους Σλάβους, και ιδιαίτερα τους χωρικούς της Βοημίας, ως «δουλοπρεπείς, ύπουλους, αναξιόπιστους», με κλίση στη θρησκεία και το φανατισμό.²⁰⁹ Αντίθετα, επαινέσε τους Γερμανούς αγρότες της αυτοκρατορίας, δηλώνοντας ότι οι Αυστριακοί αγρότες είναι ευγενικοί, καλοδιάθετοι και ειλικρινείς, με πολύ ανοιχτό πνεύμα, παρόλο που υπογράμμισε τη μάλλον λαίμαργη δίψα τους για το κρασί. Επιπλέον, δήλωσε απογοητευμένος για το γεγονός ότι, δυστυχώς, οι Βρετανοί δεν ήταν ιδιαίτερα ενημερωμένοι για τον «ανώτερο χαρακτήρα» των Γερμανών.²¹⁰

Ο συγγραφέας του *Sketches of Germany and the Germans* περιέγραψε με μεγάλη ευχαρίστηση τις διάφορες εθνικές φορεσιές που είδε στη Βιέννη, την ποικιλία των γλωσσών που άκουγε όταν συναντούσε Αρμένιους, Πέρσες, Τούρκους, Έλληνες και Ούγγρους.²¹¹ Ωστόσο, ενώ περνούσε από την επαρχία Carniola, όπου η πλειοψηφία των αγροτών ήταν Σλάβοι, σχολίασε ότι:

Εδώ οι τρόποι, τα έθιμα, η γλώσσα και η εμφάνιση του πληθυσμού άλλαξαν τελείως (σε σύγκριση με την επαρχία της Στυρίας), γιατί οι επαρχίες Καρνιόλα, Καρίνθια, Ιλλυρία, Κροατία, Δαλματία και μέρος της Ουγγαρίας, κατοικούνται κατά κύριο λόγο από τους απογόνους των Wends, μια βόρεια Σλαβική φυλή... έχουν διαπρέψει εδώ και αιώνες κοντά στους καθαρούς και εργατικούς Τεύτονες, αλλά έχουν διατηρήσει όχι μόνο τη γλώσσα τους αλλά όλες τις συνήθειες της πρωτόγονης βαρβαρότητάς τους.²¹²

Η αποστροφή του αφηγητή προς τους Σλάβους αντιπαρατίθεται στη συμπάθειά του για τους Γερμανούς, τους οποίους θεωρούσε φιλόδοξους, εργατικούς και τίμιους.²¹³

²⁰⁷ *A Handbook for Travelers in Southern Germany*, σ. 176-77.

²⁰⁸ Sealsfield, *Austria as It Is*, σ. 30-31.

²⁰⁹ *Ο.π.*, σ. 51-54.

²¹⁰ *Ο.π.*, σ. 15, 95-96.

²¹¹ *Sketches of Germany and the Germans*, σ. 125.

²¹² *Ο.π.*, σ. 234.

²¹³ *Ο.π.*, σ. 371.

Ο Paget, από την πλευρά του, προσπάθησε να παρουσιάσει λεπτομερώς τον πολυεθνικό πληθυσμό της Αυστροουγγαρίας, αν και δεν επικεντρώθηκε στην ίδια την Αυστρία, αλλά στις ανατολικές επαρχίες της και ιδιαίτερα στην Ουγγαρία. Πιο συγκεκριμένα, προειδοποίησε το βρετανικό κοινό ότι όταν κάποιος ταξιδεύει στη γη των Αψβούργων, δεν πρέπει να περιμένει ότι θα συναντήσει μία φυλή, αλλά μάλλον πολλές διαφορετικές. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Presburg (σύγχρονη Μπρατισλάβα), περιέγραψε τις δύο πιο κυρίαρχες πληθυσμιακές ομάδες, τους Γερμανούς και τους Sclavacks (εννοούσε τους Σλάβους), που βρίσκονται επίσης στην Ουγγαρία, παράλληλα με τους Μαγυάρους. Ο Paget πρότεινε μια εκτίμηση του μεγέθους του πληθυσμού, καθώς ισχυριζόταν ότι οι Μαγυάροι (ή οι Ούγγροι) αριθμούσαν περίπου τρεισήμισι εκατομμύρια από τα συνολικά δέκα εκατομμύρια που αποτελούσαν τον ουγγρικό πληθυσμό. Οι υπόλοιποι κάτοικοι, σύμφωνα με τον Paget, ανήκαν σε σλαβικές φυλές — περίπου 4,5 εκατομμύρια — με μερικές μειονότητες όπως οι Βλάχοι, οι Εβραίοι, οι Γερμανοί και οι Τσιγγάνοι. Ο Paget συμπεριέλαβε στην αφήγησή του μια παρουσίαση του θρησκευτικού χάρτη της Ουγγαρίας και ανέφερε ότι η κυρίαρχη θρησκεία ήταν ο Καθολικισμός, ενώ οι Προτεστάντες, τόσο οι Λουθηρανοί όσο και οι Καλβινιστές, και οι Ελληνορθόδοξοι είναι πολυάριθμοι και απολαμβάνουν σχεδόν τα ίδια δικαιώματα με τους Καθολικούς. Οι Εβραίοι γίνονταν δεκτοί, εφ' όσον πλήρωναν φόρο, αλλά δεν είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν σε οποιοδήποτε πολιτικό θεσμό.²¹⁴

Πίστευε, παρόλα αυτά, ότι όλες αυτές οι φυλές είχαν ξεχωριστά χαρακτηριστικά που ένα εκπαιδευμένο μάτι θα μπορούσε να τα διακρίνει. Για παράδειγμα, περιέγραφε τους Σλάβους ως διακριτούς λόγω της αργής και βαριάς κίνησής τους, που του θύμιζε τους Ιταλούς της Νάπολης. Επιπλέον, παραδέχτηκε ότι διασκέδαζε παρακολουθώντας αυτούς τους χωρικούς και σε διάφορα σημεία ο ίδιος και η παρέα του προσπάθησαν να τους ζωγραφίσουν. Μία από αυτές τις φορές ένας αγρότης άρχισε να κλαίει όταν παρατήρησε ότι τον ζωγράφιζαν, καθώς πίστευε ότι οι Άγγλοι θα έστειλαν το σκίτσο στον Αυτοκράτορα.²¹⁵ Αργότερα στην αφήγησή του, ο Paget συνέχισε με μια λεπτομερέστερη περιγραφή της άποψης του για τους Σλάβους της Ουγγαρίας:

Οι Σλάβοι είναι αργοί σε όλα και μέχρι να ξεσηκωθούν από το πάθος ή τη μέθη, κανείς δεν μπορεί να είναι πιο ταπεινός από την εμφάνισή του, πιο δουλοπρεπής, θα έλεγα, από τους τρόπους του ... Η μέθη είναι η κατάρα του Σλάβου και τον καθιστά ανάμεσα στους χειρότερα

²¹⁴ Paget, *Hungary and Transylvania*, σ. 7-8.

²¹⁵ *Ο.π.*, σ. 83.

εγκατεστημένους, χειρότερα τρεφόμενους, και χειρότερα ντυμένους, της συγγραφικής αγρο-
τιάς²¹⁶.

Ο Paget ανέφερε επίσης ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι Σλάβοι ξενοδόχοι προσπάθησαν να τον εξαπατήσουν χρεώνοντάς του επιπλέον έξοδα.²¹⁷ Τελειώνοντας τις παρατηρήσεις του για τους Σλάβους, ο συγγραφέας ομολόγησε ότι μάλλον δεν τους συμπάθησε, παρόλο που δεν ήταν σε θέση να αιτιολογήσει τους λόγους για αυτήν την αντιπάθεια. Από την άλλη πλευρά δήλωσε ανοιχτά ότι ήταν πολύ θετικά διακείμενος προς τους Ούγγρους, τους οποίους χαρακτήρισε πολύ φιλόξενους εν γένει. Μάλιστα, περιέγραφε με έκδηλη στοργικότητα για τον Ούγγρο υπηρέτη του, τον Stephan, και αφιέρωσε ένα τμήμα της αφήγησής του για να αναλύσει τις «αρετές του και τα ελαττώματά του». Ο Stephan απεικονίστηκε από το αφεντικό του ως ένας αποτελεσματικός, σκληρός άνθρωπος, ο οποίος ήταν μάλλον ανυπότακτος και σε πολλές περιπτώσεις διαβεβαίωσε τον Paget ότι δεν ακολουθούσε τις εντολές του επειδή αυτός γνώριζε καλύτερα. Ο Paget ήταν κατά βάση ευχαριστημένος μαζί του λόγω της αποτελεσματικότητάς του στο δρόμο, καθώς μιλούσε ουγγρικά, σλαβικά, βλάχικα, γερμανικά και ιταλικά, και ήταν πολύ καλός στο να μαστίζει άλογα, να βρίσκει φαγητό και να στρώνει κρεβάτια. Ωστόσο, η χειρότερή του συνήθεια σύμφωνα με τον Paget ήταν η βαριά κατανάλωση αλκοόλ, η οποία του θύμιζε τον Ιρλανδό υπηρέτη του στην Αγγλία.²¹⁸

Ο Paget εντυπωσιάστηκε επίσης από τη γενικότερη συμπεριφορά των Ούγγρων ευγενών, καθώς τους θεώρησε μεγαλοπρεπείς στην εμφάνισή τους. Τους εξήρε επίσης για τις φιλελεύθερες απόψεις τους στην πολιτική, αλλά πίστευε ότι *«δεν διακρίνουν πολύ καθαρά τη διαφορά ανάμεσα στις λέξεις δικαίωμα και προνόμιο»*. Παρά το γεγονός ότι μιλούσαν σθεναρά για μεταρρυθμίσεις για τη βελτίωση της κατάστασης των χωρικών, όταν αλληλεπιδρούσαν με τις κατώτερες τάξεις, συμπεριφέρονταν σαν να ανήκουν σε διαφορετικό είδος. Επιπλέον, θεωρούσε ότι ήταν κατώτεροι από τους Άγγλους ευγενείς όσον αφορά την εκπαίδευση και την ευγένεια.²¹⁹

Στον ταξιδιωτικό οδηγό του Murray, ο ανώνυμος συγγραφέας εξέφρασε σε διάφορα σημεία της περιήγησής του την απογοήτευσή του για τους Σλάβους κατοίκους της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, ενώ επιδοκίμαζε τους Γερμανούς. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας απεκάλεσε τους αγρότες του Τιρόλο ως *«Kentuckians»* της Ευρώπης και προειδοποίησε το βρετανικό κοινό

²¹⁶ Ο.π., σ. 82, 86.

²¹⁷ Ο.π., σ. 93.

²¹⁸ Ο.π., σ. 78-79.

²¹⁹ Ο.π., σ. 14-16.

ότι το ταξίδι σε αυτήν την περιοχή ίσως είναι επικίνδυνο.²²⁰ Σε άλλο σημείο, διερχόμενος από ένα χωριό (Admont), που βρίσκεται στο δρόμο από τη Στυρία προς την Καρνιόλα, τοποθετήθηκε μάλλον σκληρά εναντίον των τοπικών αγροτών, απορρίπτοντάς τους ως κρετίνους και κατέκρινε τον «δυσάρεστο χαρακτήρα» τους.²²¹

Όσον αφορά τους Ούγγρους, ο αφηγητής πίστευε ότι ήταν ακόμη πιο εγκληματικοί στη συμπεριφορά τους από τους Τιρολέζους και συμβούλεψε τους μελλοντικούς ταξιδιώτες ότι «τα πιστόλια μπορεί να είναι χρήσιμα» στην Ουγγαρία. Επίσης, θεώρησε τους υπηρέτες τεμπέληδες και μάλιστα έφτασε μέχρι το σημείο να συγκρίνει τους αγρότες της Ουγγαρίας με τους Ινδιάνους.²²²

Αντιθέτως, σε ό,τι αφορά τους Γερμανούς χωρικούς, ο συγγραφέας ενημέρωσε το Βρετανικό κοινό ότι:

Ανάμεσα στους χωρικούς των ορεινών της Αυστρίας, του Τιρόλο, της Στυρίας κ.λπ. ο ξένος, με την προϋπόθεση ότι κατανοεί τη (γερμανική) γλώσσα και ότι θα τους πλησιάσει με οικεία και φιλική διάθεση, συναντά μια ευγένεια και απλότητα των τρόπων που αφήνουν μια ευνοϊκή εντύπωση. Η αφοσίωσή τους και η πίστη τους στον Αυτοκράτορα, το έντονο θρησκευτικό τους συναίσθημα και η απόλυτη έλλειψη δυσαρέσκειας και της γκρίνιας, οι χοροί και τα γλέντια τους, τα ευκατάστατα σπίτια τους, τα καλά εφοδιασμένα τραπέζια τους, τα καλά ρούχα τους και τα ευτυχισμένα πρόσωπα, αντιτίθενται ευχάριστα με τις συνθήκες διαβίωσης των χωρικών σε πολλές άλλες περιοχές της Ευρώπης. Η παλιομοδίτικη ευγένεια που επικρατεί μεταξύ αυτού του απλού αλλά ευγενικού λαού είναι ιδιαίτερα ευχάριστη.²²³

Αυτή η αντίθεση, αφενός η συμπάθεια για τους Γερμανούς κατοίκους της Αυτοκρατορίας και αφετέρου η αποδοκιμασία όλων των υπολοίπων, θα μπορούσε ίσως να εξηγηθεί με πολιτικούς όρους. Ο συγγραφέας του *Sketches of Germany and the Germans* υπογράμμισε ότι οι Βιεννέζοι ήταν υπάκουοι πολίτες που αγαπούσαν τον ηγεμόνα τους και δεν ασχολούνταν με την πολιτική. Ωστόσο, τόνισε πως το μεγαλύτερο μειονέκτημα της Αυστροουγγαρίας ήταν ότι αυτή εμπεριείχε πολλές διαφορετικές εθνικότητες, οι οποίες μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες το οποίο είχε ως συνέπεια τη δημιουργία προκαταλήψεων ανάμεσα στους κατοίκους της Αυτοκρατορίας. Επίσης,

²²⁰ *A Handbook for Travelers in Southern Germany*, σ. 276.

²²¹ *Ο.π.*, σ. 369, 317.

²²² *Ο.π.*, σ. 488-90, 518.

²²³ *Ο.π.*, σ. 174.

ανέφερε το γεγονός ότι οι περισσότερες επαρχίες της επεδίωκαν να επαναστατήσουν και να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους.²²⁴

Αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα, το οποίο θεωρούσε ιδιαίτερα πιεστικό για την Αυστροουγγαρία, διακήρυξε ότι η συνεχής εδαφική αύξηση της Ρωσίας ήταν στην πραγματικότητα το μεγαλύτερο πρόβλημα της Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, επέμεινε ότι αυτό ήταν ένα πανευρωπαϊκό ζήτημα και ότι «*η τεράστια εξουσία και η μακιαβελική πολιτική της Ρωσίας δικαιολογούν τον μέγιστο συναγερμό*». Παρ' όλα αυτά, ο συγγραφέας προσέφερε τη δική του λύση ισχυριζόμενος πως η Αυστριακή αυτοκρατορία θα έπρεπε να συμμαχήσει με τη μόνη ευρωπαϊκή Δύναμη που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την προέλαση της Ρωσίας και για τον συγγραφέα αυτή η Δύναμη δεν ήταν άλλη από τη Βρετανική Αυτοκρατορία.²²⁵

Ο Sealsfield έφτασε σε παρόμοια συμπεράσματα, καθώς παρατήρησε ότι οι Τσέχοι, οι Πολωνοί και οι Ούγγροι είχαν ένα πολύ ισχυρό εθνικό συναίσθημα και ένα εξίσου ισχυρό μίσος προς τους Γερμανούς κυρίους τους. Κατά την άποψή τους, η άρχουσα τάξη τους απομάκρυνε από τους εθνικούς τους πόρους για το δικό της κέρδος.²²⁶

Ο Charles Boner, ασχολούμενος με το ίδιο θέμα, εξέφρασε μάλλον ένθερμα ότι η ανυπακοή του σλαβικού πληθυσμού της Αυστριακής Αυτοκρατορίας ήταν υποκινούμενη από τους Ρώσους. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρθηκε σε ένα τηλεγράφημα που είχε φτάσει από την Αγία Πετρούπολη, το οποίο υπέδειξε ένα άρθρο από τη ρωσική εφημερίδα *Russky Invalid*²²⁷. Το εν λόγω άρθρο ανέφερε ως βασική απαίτηση της Ρωσίας ως προς την Αυστροουγγαρία να αντιμετωπίζονται οι Σλάβοι κάτοικοι της Αυτοκρατορίας ως ίσοι με τις υπόλοιπες εθνικότητες. Όπως πιστοποίησε ο Boner, ο αυστριακός Τύπος απάντησε αμέσως, τονίζοντας ότι το Σύνταγμα υπερασπίζεται τα δικαιώματα όλων των κατοίκων της Αυτοκρατορίας. Όπως πίστευε, ο Boner οι Σλάβοι της Αυστροουγγαρίας ήλπιζαν για μία ρωσική παρέμβαση, όχι μόνο λόγω των φυλετικών ομοιοτήτων τους, αλλά και λόγω της κοινής θρησκείας τους. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο Βρετανός ανταποκριτής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το Ανατολικό Ζήτημα ήταν ένα ανοιχτό θέμα για την Αυστρία

²²⁴ *Sketches of Germany and the Germans*, σ. 156, 205-7.

²²⁵ *Ο.π.*, σ. 209-10.

²²⁶ Sealsfield, *Austria as It Is*, σ. 64.

²²⁷ Η εν λόγω Ρωσική εφημερίδα βρίσκονταν σε κυκλοφορία από το 1813 μέχρι το 1917. <http://www.encspb.ru/object/2855694169?lc=en> (πρόσβαση στις 10/03/2020).

και ότι ο μόνος τρόπος για να εξασφαλισθεί μία θετική έκβαση για την Αυτοκρατορία ήταν να συμμαχήσει με τη Βρετανία.²²⁸

Ο Sealsfield, προσέφερε στους αναγνώστες του σχεδόν την ίδια ανάλυση. Συγκεκριμένα, καταδίκασε την τρέχουσα πολιτική της Αυστρίας και προειδοποίησε ότι η Αυστρία βρισκόταν σε βαθιά πολιτική κρίση. Η βασική αιτιολόγηση για αυτό δεν ήταν άλλη από την πρόσφατη συμμαχία της με τη Ρωσία. Ο Sealsfield κατηγόρησε ανοιχτά τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο Β, αλλά ακόμη περισσότερο τον Metternich. Στην πραγματικότητα, ισχυρίστηκε ότι ο Metternich ήταν «το όργανο του Αλεξάνδρου», ειδικά όσον αφορά την Ιερά Συμμαχία.²²⁹ Εκτός από τις στενότερες διπλωματικές σχέσεις μεταξύ της Αυστρίας και της Ρωσίας, ο Sealsfield εξέφρασε επίσης την απογοήτευσή του για το γεγονός ότι ο μονάρχης των Αψβούργων και ο Metternich φαινόταν να ευνοούν τους Τούρκους σε θέματα εμπορίου, κάτι που δεν ευχαριστούσε ιδιαίτερα τον αυστριακό λαό, ο οποίος εξακολουθούσε να μνημονεύει τους πολυάριθμους πολέμους του κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²³⁰

Επομένως, η εκτίμηση του Sealsfield για το μέλλον της Αυστρίας όσον αφορά το Ανατολικό Ζήτημα ήταν μάλλον δυσοίωνη και κατέληξε ότι:

Η θέση της Αυτοκρατορίας σε σχέση με τη Ρωσία, γίνεται, πράγματι, καθημερινά ολοένα και πιο κρίσιμη. Από την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης, η κυβέρνηση (της Ρωσίας) έχει χρησιμοποιήσει τους θρησκευτικούς δεσμούς που υπάρχουν μεταξύ των Ρώσων και των τουρκικών επαρχιών της Μολδαβίας, της Βλαχίας, της Σερβίας, της Βοσνίας, της Βουλγαρίας, της Κροατίας και της Δαλματίας, για να τις αποσπάσει σταδιακά από την Οθωμανική Πύλη. Τώρα η διακυβέρνησή τους ανήκει σχεδόν ανοιχτά στους Ρώσους προξένους. Η ημισέληνος είναι μόνο μια σκιά εκεί, και οι ντόπιοι είναι στην πραγματικότητα περισσότερο υπήκοοι των Ρώσων παρά των Τούρκων. Αργά ή γρήγορα, αυτές οι επαρχίες θα προσαρτηθούν στο Ρωσικό κολοσσό και θα σχηματίσουν με την Ελλάδα, τους φυσικούς συμμάχους της Ρωσίας, ένα μέτωπο που παγιδεύει την Αυστρία, και ολόκληρη την Ευρώπη και συνεπάγεται άμεσο έλεγχο της Μεσογείου. Δεν υπάρχει αμφιβολία για το τι θα γίνει με την Ουγγαρία, την Τρανσυλβανία και την Αυστριακή Κροατία και τη Δαλματία.²³¹

Αυτή η τελευταία δήλωση θα μπορούσε να είναι αρκετά ενδεικτική ως προς το γιατί οι περισσότεροι Βρετανοί ταξιδιώτες έδειξαν μία ιδιαίτερη αντιπάθεια για τους Σλάβους κατοίκους της

²²⁸ Mackenzie Kettle, *Memorials of Charles Boner*, σ. 50, 195-198.

²²⁹ Sealsfield, *Austria as It Is*, σ. 120-1, 147, 156.

²³⁰ Ο.π., σ. 130, 152.

²³¹ Ο.π., σ. 151.

Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Στην αντίληψή τους, η κοινωνική, πολιτισμική και φυλετική τους διαφορετικότητα σε σχέση με τη Δυτική Ευρώπη και η εγγύτητά τους με τη Ρωσία θεωρούνταν ως ένα σημαντικό πολιτικό εμπόδιο. Η πιθανότητα ότι τα σλαβικά έθνη θα αποτελούσαν εθνικά κράτη και θα αυτομολούσαν σε μια συμμαχία με τη Ρωσία φάνηκε ένα μάλλον ρεαλιστικό σενάριο για τους Βρετανούς και αυτό θα συνεπαγόταν καταστροφικές συνέπειες για την ισορροπία ισχύος στην Ευρώπη.

Μέχρι αυτό το σημείο, όλοι οι συγγραφείς επισήμαναν ότι μόνο μια αυστριακή-βρετανική συμμαχία θα ήταν σε θέση να διαφυλάξει τη γεωπολιτική ισορροπία της Ευρώπης. Ωστόσο, ο Paget επέμεινε ότι η Ουγγαρία ήταν εξαιρετικά σημαντική για τη Βρετανία και προσπάθησε ενεργά να επηρεάσει το βρετανικό κοινό υπέρ μιας ουγγρικής συμμαχίας. Για τον Paget, τα μέσα για να επιτευχθεί αυτό ήταν μέσω της στήριξης στις φιλελεύθερες δυνάμεις της Ουγγρικής Δίαιτας. Όπως παρουσιάστηκε προηγουμένως, ο Paget υπερασπίστηκε τις φιλελεύθερες φωνές της Δίαιτας και υποστήριξε ότι η πολιτική της Αυστρίας να προσπαθήσει να σιωπά αυτές τις φωνές με φυλάκιση ήταν πολιτικά λανθασμένη. Επίσης, επέστησε την προσοχή στις προσπάθειες της Δίαιτας να επιβάλει το ελεύθερο εμπόριο στον Δούναβη, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει ένα συνδετικό κρίκο μεταξύ των φιλελεύθερων της Βρετανίας και εκείνων της Ουγγαρίας.²³² Καθώς άλλοι συγγραφείς εξέφραζαν την απογοήτευσή τους για το γεγονός ότι δεν υπήρχε μεσαία τάξη στην Αυστρία και ότι οι Αψβούργοι τάσσονταν ενάντια στην φιλελεύθερη ιδεολογία²³³, ο Paget ίσως επιχείρησε να χρησιμοποιήσει την ύπαρξη ενός φιλελεύθερου πυρήνα στην Ουγγρική Δίαιτα ως μέσο για να τραβήξει το βρετανικό κοινό υπέρ των Ούγγρων, και κατά των Αυστριακών.

Συμπερασματικά, όπως φαίνεται μέσα από όλες τις θεματικές κατηγορίες η πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα της Αυστροουγγαρίας παρουσιάστηκε στη Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία στον αντίποδα της Βρετανίας. Η αναχρονιστική και απολυταρχική διακυβέρνηση των Αψβούργων φαινόταν ιδιαίτερα απαρχαιωμένη και δυσλειτουργική στα μάτια των περισσότερων συγγραφέων. Όπως άλλωστε είχε γράψει και ο Sealsfield στην εισαγωγή του «*η ελευθερία είναι ένα διαμάντι το οποίο λάμπει στην Αγγλία*» σε αντίθεση με τον αυστριακό δεσποτισμό.²³⁴ Με ανάλογο τρόπο, η μισαλλοδοξία και η δεισιδαιμονία του Καθολικισμού που παρουσιάστηκαν ως βασικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής ζωής της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων,

²³² Paget, *Hungary and Transylvania*, σ. 159-162, 247-48.

²³³ Όπως για παράδειγμα ο Sealsfield σ. 155.

²³⁴ Sealsfield, *Austria as It Is*, σελ. v-vi, σ. 29.

καταδικάζονταν εντονότατα, και ήταν σε αντιδιαστολή με την απλότητα του Προτεσταντισμού που πρέσβευαν οι ταξιδιώτες. Τέλος, ο πολυεθνικός πληθυσμός της Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα η ύπαρξη των Σλάβων κατοίκων, ήταν μία πηγή συνεχούς δυσaréσκειας για τους Βρετανούς ταξιδιώτες. Εκτός από τις πολιτισμικές διαφορές, που μεταφράζονταν ως δείγμα βαρβαρότητας, η τάση των διάφορων Σλαβικών εθνοτήτων, αλλά και των Ούγγρων, να επιζητούν εθνική ανεξαρτησία θεωρούταν η αχίλλειος πτέρνα για το μέλλον της Αυτοκρατορίας. Βασικό ρόλο σε αυτό, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους Σλάβους, διαδραμάτισε ο φόβος των Βρετανών για μια πιθανή αυτομόλησή τους στη Ρωσία, κάτι που θα μετέβαλε δραματικά το γεωπολιτικό status quo στην Ευρώπη. Έτσι, η Αυστροουγγαρία παρουσιάστηκε ως μία Αυτοκρατορία που, έστω και τμηματικά, ανήκε περισσότερο στην Ασία, παρά στην Ευρώπη.

Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών

Βασιλική Φίλιου

Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Η αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην Ελλάδα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Η ως σήμερα έρευνα μας έχει δώσει αξιόλογες μελέτες²³⁵, αλλά το συγκεκριμένο πρόβλημα εξακολουθεί να είναι ζητούμενο για ορισμένες περιοχές της ελληνικής επικράτειας, στις οποίες εγκαταστάθηκε ένας μεγάλος αριθμός προσφύγων. Μία από αυτές τις περιοχές είναι η Θράκη, στην οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας, εγκαταστάθηκαν 100.000 περίπου πρόσφυγες, προερχόμενοι από την τουρκική Θράκη, από τη Μικρά Ασία και δευτερευόντως από την περιοχή του Πόντου²³⁶.

Για το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων στη Θράκη έχουμε ως σήμερα δύο αξιόλογες μελέτες που αμφότερες εκπονήθηκαν ως μεταπτυχιακές διατριβές στα πλαίσια των Προγραμμάτων Μεταπτυχιακών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Η πρώτη αφορά στο νομό Έβρου²³⁷, ενώ η δεύτερη στην περιοχή των Σαπών του νομού Ροδόπης²³⁸.

Από το 2015 και μετά στα πλαίσια των ερευνών για την εκπόνηση της διδακτορικής της διατριβής υπό την επίβλεψη του ομότιμου καθηγητή, κ. Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, με θέμα την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης – που τότε περιλάμβανε και το σημερινό νομό Ξάνθης – η κα Βασιλική Φίλιου εντόπισε πλούσιο αρχειακό υλικό της Κοινωνίας των Εθνών, σχετικά με την αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή της Θράκης που κατέφθασαν στην περιοχή στα τέλη του 1922, το οποίο φυλάσσεται στο αρχείο του Οργανισμού των Ηνωμένων

²³⁵ Βλ. τη μελέτη του Ευστάθιου Πελαγίδη, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1994.

²³⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός και Νόμιμος Πληθυσμός – Πρόσφυγες, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1933, στην ένδειξη «ν', Πίναξ 44».

²³⁷ Μαρία Νικολοπούλου, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στο νομό Έβρου (1922-1935). Στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης-ΠΜΣ «Επιστήμες της Αγωγής», Αλεξανδρούπολη 2008.

²³⁸ Βασιλική Φίλιου, *Η προσφυγική εγκατάσταση στο νομό Ροδόπης (1923-1930): Η περιοχή των Σαπών*, Νομική Σχολή-ΠΜΣ «Σπουδές ΝΑ Ευρώπης», Κομοτηνή 2014.

Εθνών, με έδρα τη Γενεύη. Ένα μικρό μέρος αυτού του αρχείου εντοπίστηκε επίσης ως αντίγραφο, στο αρχείο της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη.

Το υλικό αυτό αφορά τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν από τον Οκτώβριο του 1922 στη Θράκη, σύμφωνα με το οργανωμένο σχέδιο που συντάχτηκε για το σκοπό αυτό από τον ύπατο αρμοστή της ΚτΕ για τους πρόσφυγες, Δρ. Φρίντγκιοφ Νάνσεν. Η εφαρμογή και η εκτέλεση αυτού του σχεδίου ανατέθηκε από τον Δρ. Νάνσεν, στον αναπληρωτή ύπατο αρμοστή, συνταγματάρχη George Divine Treloar και υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 1922-1923.

Η μελέτη του παραπάνω αρχειακού υλικού οδήγησε στην επίλυση προβλημάτων που αφορούν τον αριθμό των αγροτών προσφύγων που αποκαταστάθηκαν, τη γεωγραφική τους προέλευση, τον τρόπο της αποκατάστασής τους (στέγαση και επαγγελματική αποκατάσταση) και την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη.

Ειδικότερα, στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο αποκαταστάθηκαν οργανωμένα από τη Γενική Διοίκηση Θράκης, σε συνεργασία με την ΚτΕ, 10.000 περίπου πρόσφυγες, στην διαθέσιμη πεδιάδα που εκτεινόταν στα 12 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Κομοτηνής, «μεταξύ Κομοτηνής και Πόρτο Λάγους» και ανάμεσα στην Κομοτηνή και στο χωριό «Θυλλόριο», του οδικού δικτύου «Κομοτηνής - Σαπών - Αλεξανδρούπολης».

Στα δύο πρώτα χρόνια μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-1924) κατέφθασαν στην ελληνική επικράτεια 1.221.849 πρόσφυγες²³⁹, από τις περιοχές της Μικράς Ασίας, της ανατολικής Θράκης και του Πόντου. Σύμφωνα με την απογραφή που διενήργησε το κράτος τον Απρίλιο του 1923, από το σύνολο των προσφύγων, οι 100.000 πρόσφυγες²⁴⁰ περίπου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Θράκης, ενισχύοντας κατά 50% το σύνολο του πληθυσμού των αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών.

Πέντε χρόνια αργότερα, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, η πληθυσμιακή αντιστοιχία μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων κατοίκων της Θράκης, περιορίστηκε στο 1/3, αφού σε

²³⁹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, ό.π.

²⁴⁰ Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, Αριθμός Προσφύγων κυρωθείς διά του από 18 Οκτωβρίου 1923 Β. Διατάγματος, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1923, στην ένδειξη «σελίς θ'». Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, το σύνολο των προσφύγων που κατέφθασε στην περιοχή της Θράκης ανερχόταν στις 99.913 άνδρες και γυναίκες, που προστέθηκαν στους ήδη υπάρχοντες 116.879 κατοίκους. (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1921, σ.268).

σύνολο 300.000 κατοίκων,²⁴¹ οι 100.000²⁴² περίπου ήταν πρόσφυγες. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, στον τότε νομό Ροδόπης που περιελάμβανε και τον σημερινό νομό Ξάνθης εγκαταστάθηκαν συνολικά 59.778 πρόσφυγες. Από αυτούς οι 20.707 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Κομοτηνής προέρχονταν κυρίως από την ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από τη Μικρά Ασία και τη Βουλγαρία²⁴³. Οι 5.683²⁴⁴ πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση των Σαπών προέρχονταν κυρίως από την ανατολική Θράκη και δευτερευόντως από τη Βουλγαρία και τέλος, οι 33.388²⁴⁵ πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Ξάνθης προέρχονταν από την ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία.

Οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία που κατέφθασαν με ατμόπλοια στα θρακικά λιμάνια της Αλεξανδρούπολης και του Πόρτο Λάγους κατευθύνθηκαν κυρίως προς τα αστικά κέντρα της Αλεξανδρούπολης, της Κομοτηνής και της Ξάνθης. Συγκεκριμένα, κατά τη μετακίνησή τους από τα λιμάνια με προορισμό την πόλη της Κομοτηνής και της Αλεξανδρούπολης, ακολούθησαν προφανώς την οδική αμαξωτή αρτηρία «Αλεξανδρούπολη -Μάκρη-Μαρώνεια-Κομοτηνή»²⁴⁶, η

²⁴¹ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός Πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23 Νοεμβρίου 1928 Διατάγματος, β' έκδοσις, περιέχουσα τας μέχρι τέλους του έτους 1934 Διοικητικές Μεταβολάς, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1935, σ. 95, 311. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή το σύνολο των κατοίκων του νομού Ροδόπης άγγιζε τους 179.462 κατοίκους (άνδρες και γυναίκες), ενώ το σύνολο των κατοίκων του νομού Έβρου άγγιζε τους 124.417 κατοίκους.

²⁴² Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928..., ό.π., σ. 453,454. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, το σύνολο των προσφύγων του νομού Ροδόπης άγγιζε τους 59.778 πρόσφυγες (άνδρες και γυναίκες), ενώ το σύνολο των προσφύγων του νομού Έβρου άγγιζε τους 47.829 πρόσφυγες

²⁴³ Ο.π, σ. 454. Το σύνολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκε στην υποδιοίκηση της Κομοτηνής άγγιζε τις 20.707 (άνδρες και γυναίκες), από τους οποίους οι 2.790 κατέφθασαν πρόσφυγες στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Από τους υπόλοιπους 17.917 πρόσφυγες, οι 12.582 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, 3.328 προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, 1.372 προέρχονταν από τη Βουλγαρία, 151 από τον Πόντο, 332 από τον Καύκασο, 117 από την Κωνσταντινούπολη, 29 από τη Ρωσία, 3 από τη Σερβία και 3 από την Αλβανία.

²⁴⁴ Ο.π. Από τους 5.683 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση των Σαπών, οι 440 πρόσφυγες κατέφθασαν στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. (Στο ίδιο). Από τους υπόλοιπους 5.243 πρόσφυγες, οι 3.345 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, οι 887 από τη Βουλγαρία, 426 από τη Μικρά Ασία, 351 από τον Πόντο, 213 από τον Καύκασο, 5 από την Κωνσταντινούπολη, 10 από τη Ρωσία, 4 από τη Σερβία και 2 από την Αίγυπτο.

²⁴⁵ Ο.π. Από τους 33.388 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην υποδιοίκηση της Ξάνθης, οι 3.222 πρόσφυγες κατέφθασαν στην περιοχή πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή. (Στο ίδιο). Από τους υπόλοιπους 30.166 πρόσφυγες, οι 14.874 προέρχονταν από την ανατολική Θράκη και οι 10.683 προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, οι 2.956 από τον Πόντο, 553 από τη Βουλγαρία, 572 από τον Καύκασο, 225 από την Κωνσταντινούπολη, 286 από τη Ρωσία, 5 από τη Σερβία, 7 από την Αλβανία, 2 από τη Ρουμανία και 3 από την Αίγυπτο.

²⁴⁶ Βασίλειος Κιουτσούκος, *Από την αυτοκρατορία στο εθνικό κράτος: χωρικές όψεις της ενσωμάτωσης της Θράκης, τόμ. Ι*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2012, σ. 263. Οι τίτλοι βιβλίων με πλάγια γράμματα.

οποία είχε επισκευαστεί το καλοκαίρι του 1920, καθώς και την οδική αρτηρία «Ξάνθη- Κομοτηνή- Αλεξανδρούπολη».

Από την άλλη, οι πρόσφυγες που είχαν έρθει με τις ζώηλατες άμαξές τους από την ανατολική Θράκη κατέφθασαν στην περιοχή είτε ακολουθώντας τον απερχόμενο ελληνικό στρατό²⁴⁷ είτε σιδηροδρομικώς με προορισμό τους σταθμούς της Κομοτηνής, της Ξάνθης, της Αλεξανδρούπολης, των Σερρών, της Δράμας και της Καβάλας²⁴⁸.

Η πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων ήταν πρόχειρη και υποτυπώδης και περιλάμβανε τη δημιουργία παραπηγμάτων και την κάλυψη των βασικών τους αναγκών (στέγαση, συσσίτια, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη), με τη στήριξη της Διευθύνσεως Περιθάλψεως Θράκης²⁴⁹, του Ταμείου Περιθάλψεως των Προσφύγων και τη βοήθεια διαφόρων φιλανθρωπικών οργανώσεων²⁵⁰.

²⁴⁷ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου {στο εξής ως ΑΕΒ}, Κατάλοιπα Μαρίκας Βενιζέλου, φάκελος 1-166. Σε αντίγραφο της αναφοράς της Στρατιάς Θράκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών και τη Γενική Διοίκηση Θράκης (14 Οκτωβρίου 1922) που υπάρχει στον ίδιο φάκελο και φέρει την υπογραφή του υποστράτηγου της Στρατιάς Θράκης, Κωνσταντίνου Νίδερ, αναφέρονται περιστατικά επιθέσεων από οθωμανούς κατοίκους της ανατολικής Θράκης εις βάρος των ελλήνων κατοίκων και του ελληνικού στρατού που εγκατέλειπαν την περιοχή. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως «οθωμανοί κάτοικοι του χωρίου Σπαρτάκιοι κειμένου μεταξύ Χαριουπόλεως και Μακράς Γέφυρας επετέθησαν ενόπλιως κατά διερχομένων προσφύγων...», ενώ σε άλλο σημείο αναφέρεται πως «...εν τη περιοχή (Σεϊντλέρ) εικοσάς τούρκων εφίπων και πεζών επετέθη κατά προσφυγικής φάλαγγος και αφήρπασε 4 βόας και έναν αραμπάν...».

²⁴⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 030-170. Σε έγγραφο του ίδιου φακέλου αναφέρεται πως η αναχώρηση των προσφύγων από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της ανατολικής Θράκης ήταν οργανωμένη. Αρχικά, καταμετρίονταν ο αριθμός των οικογενειών που επρόκειτο να αναχωρήσουν, έπειτα δηλωνόταν ο σταθμός της άφιξής τους στην ελληνική Θράκη και τέλος, συντάσσονταν κατάλογοι με το συνολικό αριθμό των προσφυγικών οικογενειών για κάθε νομό της ανατολικής Θράκης που επρόκειτο να αποχωρήσουν σιδηροδρομικώς. (Ο αριθμός αυτών των προσφυγικών οικογενειών βρίσκεται υπό μελέτη).

²⁴⁹ Η Διεύθυνση Περιθάλψεως Θράκης δημιουργήθηκε το 1920, είχε ως έδρα την Κομοτηνή, ενώ υπηρεσίες περιθάλψεως ιδρύθηκαν την ίδια εποχή στην Ξάνθη, στην Αλεξ/πολη, στο Διδυμότειχο και την Ορεστιάδα. Στόχος της ελληνικής διοικήσεως Θράκης εκείνο το διάστημα, ήταν η παλιννόστηση και η περίθαλψη των προσφύγων που είχαν εγκαταλείψει τη Θράκη, την περίοδο της προσάρτησής της στη βουλγαρική διοίκηση (1913-1918). Δημήτριος Σβολόπουλος, *Η Θράκη υπό ελληνικήν διοίκησιν, Κωνσταντινούπολις 1922*, σ.14,52.

²⁵⁰ *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, μετάφραση Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, Αθήνα, Τροχαλία 1997 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης που έγινε στη Γενεύη το 1926 από την Κοινωνία των Εθνών), σ.12. Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις που βρίσκονταν στην περιοχή της Θράκης ήταν οι “All British Appeal”, παράρτημα της μεγαλύτερης οργάνωσης “Save the Children Found”, καθώς και ο βρετανικός Ερυθρός Σταυρός. Σημαντική ήταν η οικονομική στήριξη και των φιλανθρωπικών οργανώσεων, “Near East Relief” και “Society of Friends”. Σύμφωνα με την αναφορά του συνταγματάρχη Treloar, αναπληρωτή Υπάτου Αρμολογιστή, εντεταλμένου του Δρ. Νάνσεν στη Θράκη για την εγκατάσταση των προσφύγων, η δράση των φιλανθρωπικών οργανώσεων, κατά τη γνώμη του, στηρίζονταν σε λύσεις προσωρινές, οι οποίες αντί να καλυτερεύουν, επιδεινώναν την ομαλή εγκατάσταση των προσφύγων. Όπως ο ίδιος αναφέρει στον Νάνσεν, «... η δράση των φιλανθρωπικών οργανώσεων (στην Κομοτηνή), με την αδιάκοπη παροχή τροφίμων και άλλων εφοδίων, εκφυλίζει τους πρόσφυγες ...», οι οποίοι αρνούνταν να εργαστούν, συνηθίζοντας αυτήν την κατάσταση. Joelle Dalegre, *La Thrace Grecque: Populations et territoire, τόμος Α’*, Paris: L’ Harmattan 1997, σ. 240.

Η εικόνα της προσωρινής στέγασης των προσφύγων στη Θράκη παρουσιάζεται μέσα από τις διαθέσιμες πηγές με δραματικό τρόπο. Ένα μέρος των προσφύγων που πρωτο-εγκαταστάθηκε στις πόλεις της Κομοτηνής, της Ξάνθης και της Αλεξανδρούπολης, διέμενε σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες²⁵¹, ενώ ένα άλλο κατέλαβε εκτάσεις²⁵² (λαχανόκηπους, αμπέλια, καπνοχώρα και εκτάσεις με οπωροφόρα δέντρα), που βρίσκονταν περιμετρικά από τις πόλεις. Στη δεύτερη περίπτωση αρχικά στήθηκαν πρόχειρα παραπήγματα και λίγο αργότερα ξεκίνησαν να κατασκευάζονται οι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί²⁵³. Οι υποδομές των πόλεων ήταν σχεδόν ανύπαρκτες και αποτελούσαν «πρότυπον αρχηγόνου καταστάσεως», καθώς ήταν «απολύτως άγνωστα η ύδρευσις, ο φωτισμός, το σχέδιον πόλεως, η οδοποιΐα, οι υπόνομοι και η καθαριότης»²⁵⁴, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα ένα σχέδιο κρατικής μέριμνας, στη βάση του οποίου θα γινόταν η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων.

²⁵¹ Γενικά Αρχεία του Κράτους του νομού Ροδόπης, ο τόμος «Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Διεύθυνσις Αποκαταστάσεως των Προσφύγων. Μητρώον των διαμενουσών επ' ενοικίω καθ' άπασαν χώραν αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, τόμος Β', Αθήναι, Απρίλιος 1962». Σύμφωνα με απόφαση του Υπουργείου Προνοίας, οι πρόσφυγες που διέμεναν σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες, θα εντάσσονταν σταδιακά στο μέτρο της στεγαστικής αποκατάστασης. Η απόφαση αυτή όμως, δεν εφαρμόστηκε άμεσα και το έτος 1960, το σύνολο των αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών που διέμεναν σε ενοικιαζόμενους χώρους, άγγιζε τις 93 στο νομό Ροδόπης και τις 158 στο νομό Ξάνθης. (Στο ίδιο, ό.π., σ. 5). Τελικά, μετά από έντονες διαμαρτυρίες του «Συλλόγου των αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, διαμενουσών επ' ενοικίω», αποφασίστηκε από τη Διεύθυνση Αποκαταστάσεως των προσφύγων (στις 11/7/1966), η εφαρμογή ενός προγράμματος αυτοστεγάσεως των οικογενειών του νομού Ροδόπης, που διέμεναν σε ενοικιαζόμενα οικήματα και το οποίο περιλάμβανε την απογραφή αυτών των οικογενειών, αλλά και των αδιάθετων οικοπέδων, προκειμένου να παραχωρηθεί σ' αυτές τις οικογένειες πρώτα το οικόπεδο και σε δεύτερο στάδιο, να ανεγερθεί και η κατοικία. Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης (στο εξής ως ΑΔΡ), τόμος «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων, Παραχώρησις οικοπέδου τελωνείου», το έγγραφο «Απόφασις της Διευθύνσεως Αποκαταστάσεως των Προσφύγων, Υπουργείον Κοινωνικής Πρόνοιας, Εν Αθήναις τη 11/7/1966. Περί εφαρμογής προγράμματος στεγαστικής αποκαταστάσεως των εν τη περιφέρειά του νομού Ροδόπης διαμενουσών αναποκατάστατων προσφυγικών οικογενειών, διά της παραχωρήσεως αυτοίς μόνον οικοπέδων».

²⁵² Αποκεντρωμένη Διοίκηση νομού Ροδόπης {στο εξής ως ΑΔΡ}, βλ. το έγγραφο «Πίνακες ΕΑΠ. Κατάστασις εμφανίονσα τους Αστικούς Προσφυγικούς Συνοικισμούς» στο φάκελο «Οικόπεδα προς αποκατάστασιν των προσφύγων. Παραχώρησις οικοπέδου τελωνείου». Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ένα τμήμα της έκτασης στην οποία κατασκευάστηκε ο ΑΠΣ των «Βορειοθρακικών» της Κομοτηνής, είχε καταληφθεί από πρόσφυγες και χρησιμοποιούνταν ως λαχανόκηπος, ενώ άλλα κατειλημμένα τμήματα των ΑΠΣ είχαν οπωροφόρα δέντρα. Το ίδιο συνέβαινε και στους ΑΠΣ της Ξάνθης, γιατί η υγρασία του θρακικού εδάφους επέτρεπε τις παραπάνω καλλιέργειες. Β. Κιουτσούκος, ό.π., σ. 437.

²⁵³ Τα κτηματολογικά και τοπογραφικά διαγράμματα των ΑΠΣ της Κομοτηνής και της Ξάνθης, φυλάσσονται στις σημερινές Διευθύνσεις των Αποκεντρωμένων Διοικήσεων των νομών Ροδόπης και Ξάνθης αντίστοιχα.

²⁵⁴ Ευρυπίδη Χασηρτζόγλου, «Απολογισμός δράσεως και πρόγραμμα Δημάρχου Ξάνθης, Ευρυπίδου Χασηρτζόγλου κατά τας δημοτικές εκλογάς 1929», *Θρακικά Χρονικά* 12 (1963), 189-196. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο οποίος διετέλεσε δήμαρχος Ξάνθης κατά τη χρονική περίοδο 1924-1928, στην πόλη το 1924 επικρατούσε έντονη λιψυδρία και η ύδρευση των κατοίκων γινόταν μόνο από μια κρήνη, η οποία όμως δεν επαρκούσε για όλο τον πληθυσμό, με αποτέλεσμα να γίνονται ομηρικές μάχες μεταξύ των κατοίκων. Αναφέρει επίσης, πως εξαιτίας της ανυπαρξίας του ηλεκτροφωτισμού των οδών, οι κάτοικοι κλείνονταν στα σπίτια τους με τη δύση του ηλίου, αφού στο κέντρο της αγοράς γίνονταν ληστείες και φόντοι.

Οι πρόσφυγες που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στη θρακική ύπαιθρο κατέλαβαν εγκαταλειμμένα τσιφλίκια²⁵⁵ ή εγκαταστάθηκαν μέσα σε επιταγμένα οικήματα²⁵⁶, σε «στάβλους, κακές σκηνές και αυτοσχέδιες καλύβες»²⁵⁷, σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και κατοικίες²⁵⁸. Τέλος, ορισμένοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις εγκαταλειμμένες κατοικίες των σλαβόφωνων κατοίκων, οι οποίοι εγκατέλειψαν την περιοχή είτε με το μέτρο του εκτοπισμού που εφάρμοσε το πρώτο τρίμηνο του 1923 η Στρατιωτική Διοίκηση Θράκης είτε με την εκούσια ανταλλαγή των

²⁵⁵ Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου, φάκελος 035-103, το έγγραφο «Πίναξ εμφανίων τα παρά του Δημοσίου μέχρι σήμερον καταληφθέντα ως εγκαταλειμμένα τσιφλίκια της Δυτικής Θράκης». Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, το 1924 ο αριθμός των εγκαταλειμμένων τσιφλικιών της Θράκης ανερχόταν στις 91.045 στρέμματα, από τα οποία τα 43.915 στρ. βρίσκονταν στις τοποθεσίες «Γέλ- Βουργάζ, Κούμ- Τσιφλίκ, Διβανέ- Ελιάς, Οσκανλή, Αχήρκιοϊ και Κουλακλή» της Ορεστιάδας. (Σύμφωνα με τον πίνακα με τις μετονομασίες των οικισμών της Θράκης κατά την περίοδο της ελληνικής διακυβέρνησής της (1920-1922), που υπάρχει δημοσιευμένος στο έργο του Κωνσταντίνου Βακαλόπουλου, Η θρακική έξοδος 1918-1922. Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το Ταγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό, Θεσσαλονίκη, Αντωνίου Σταμούλη 2003, σ. 219-220, πρόκειται για τα χωριά Αμπελάκια-Κουλακλή, Άρζος-Κουλακλή Τσιφλίκ, Αχυροχώρι- Αχήρκιοϊ, Δύμη-Οσμανλή Τσιφλίκ, Ελιά-Δεβανέ Ελιάς και Πύργος-Γελλή Μπουργάζ). Επίσης, άλλα 10.730 στρ. βρίσκονταν στις τοποθεσίες « Σεϊμέν και Ουρλή» του Διδυμοτείχου (στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., εντοπίστηκε μόνο το χωριό Θούριον- Ουρλή, στη σ.228), 400 στρ. στην περιοχή « Χοροζλού» της Ξάνθης (πρόκειται για το χωριό Πετεινός- Χοροζλού, βλ. στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., σ.252) και 36.000 στρ. στην τοποθεσία «Ιμαρέτ» της Κομοτηνής (πρόκειται για το σημερινό χωριό Ίμερος- Ιμαρέτ τσιφλίκ, βλ. στον πίνακα με τις μετονομασίες, ό.π., σ.247).

²⁵⁶ Παναγιώτης Γιαννακούρος, *Αγροτική Νομοθεσία μετά διατάξεων Προσφυγικής Νομοθεσίας, γ' έκδοση*, Αθήνα 1984, σ. 161, άρθρο 140, πργρ. 3^α. Με νομοθετικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 17/11/1922 για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων, επιτράπηκε η επίταξη μέρους ή συνόλου των οικημάτων που δεν κατοικούνταν ή δεν χρησιμοποιούνταν από τον ιδιοκτήτη, με αποζημίωση των φυσικών δικαιούχων ή ιδιοκτητών. Με νέο διάταγμα (23/11/2017), ο Υπουργός Περιθάλψεως αν έκρινε, πως η προσωρινή στέγαση των προσφύγων δεν καλυπτόταν πλήρως από το προηγούμενο διάταγμα, είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει την επίταξη σε κατοικούμενα ή κατ' άλλον τρόπο χρησιμοποιούμενα οικήματα. (Στον ίδιο, ό.π., άρθρο 140, πργρ. 3β. Τα παραπάνω μέτρα των επιτάξεων, αλλά και των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων, εφαρμόστηκαν από τον γενικό διοικητή, Σπύρο Δάσιο, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση των μουσουλμάνων κατοίκων- δικαιούχων. (Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 371-003-004, έγγραφο 173/4. Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, ο Σπ. Δάσιος σε έκθεσή του προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Γεωργίας και Προνοίας (3/3/1924) χαρακτηρίζει ως «παράλογη» τη διαμαρτυρία των μουσουλμάνων κατοίκων για την επιβολή των παραπάνω μέτρων, εφόσον το κράτος εφαρμόζει « τη συνταγματικήν διάταξιν περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως λόγω κοινής ωφελείας, (άρθρο 18 του Συντάγματος)» και πως τα συνταγματικά άρθρα αναφέρονται σε όλους τους έλληνες πολίτες, μηδενός εξαιρουμένου, ειδάλλως τίθεται «ζήτημα προνομιακής μεταχείρισης» και συνεπώς της εξαίρεσης των μουσουλμάνων κατοίκων από το Σύνταγμα. Το μέτρο ωστόσο των επιτάξεων και των απαλλοτριώσεων δεν εφαρμόστηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα (περιορίστηκε σημαντικά από το καλοκαίρι του 1923), ενώ το καθεστώς της συμβίωσης μεταξύ των προσφύγων και των μουσουλμάνων κατοίκων, τερματίστηκε επίσημα το 1928. J. Dalegre, ό.π., σ. 101-104.

²⁵⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 042-70, το έγγραφο 4115 « Societe Des Nations. Refugies du Proche- Orient. Colonies de refugies de la Thrace Occidentale. Repport du Dr. Nansen, Haut- Commisaire pour les refugies», 1923, σ.1.

²⁵⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 235-23, το έγγραφο 173/23. Πρόκειται για μια έκθεση των μουσουλμάνων βουλευτών της δυτικής Θράκης, Αλή Γκαλή, Νιγιατζή Μουμοζή, Αλή Ριζά και Χαλήλ Καρατσανλή (3/3/1931), προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με την οποία εκφράζουν τα παράπονα των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής για την καθυστέρηση της καταβολής των ενοικίων και της αποζημίωσης των επιταγμένων και απαλλοτριωμένων οικημάτων τους.

ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών που προέβλεπε η Συνθήκη του Νεϊγύ που είχε υπογραφεί τον Μάιο του 1919²⁵⁹.

Στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων, το κράτος ζήτησε την ηθική και υλικο-τεχνική υποστήριξη της Κοινωνίας των Εθνών και αποφασίστηκε η δημιουργία ενός αυτόνομου Γραφείου Εγκατάστασης των Προσφύγων²⁶⁰. Μέχρι την οργάνωση και την ανάληψη δράσης από το εν λόγω Γραφείο (Ιούλιος 1923), ο Ύπατος Αρμοστής, Δρ. Νάνσεν, εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη αποφάσισε να λύσει το πρόβλημα της προσφυγικής εγκατάστασης. Γι' αυτό έστειλε τον Αναπληρωτή ύπατο Αρμοστή, στρατηγό Treloar, στη Θράκη και του ανέθεσε, με τη βοήθεια των τοπικών αρχών, το δύσκολο έργο της εγκατάστασης των προσφύγων με μόνιμο πια χαρακτήρα²⁶¹.

Πράγματι, στις αρχές του Νοέμβρη του 1922, ο Treloar έφθασε στην Αλεξανδρούπολη²⁶² και αντικρίζοντας τον τεράστιο όγκο των προσφύγων της πόλης, αποφάσισε να θέσει σε εφαρμογή ένα πειραματικό σχέδιο εγκατάστασης, το οποίο αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχές και εφαρμόστηκε κατόπιν σε όλη τη Θράκη.

Τα βασικά σημεία αυτού του πειραματικού σχεδίου περιλάμβαναν αρχικά την παραχώρηση δημοσίων εκτάσεων από την πλευρά της Πολιτείας και την οριοθέτησή τους, με σκοπό να δημιουργηθούν καταυλισμοί, στους οποίους οι πρόσφυγες θα εγκαθίσταντο αρχικά σε σκηνές²⁶³. Παράλληλα, θα κατασκευάζονταν ταυτόχρονα μέσα στους καταυλισμούς οι πρώτες προσφυγικές κατοικίες, ενώ οι ήδη χρησιμοποιούμενες σκηνές θα μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή, για να στεγαστούν άλλοι πρόσφυγες. Η ολοκλήρωση της κατασκευής των οικιών σε κάθε καταυλισμό, θα σήμαινε τη μετατροπή του σε αγροτικό προσφυγικό χωριό.

²⁵⁹ Κωνσταντίνος Γεραγός, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*, Κατερίνη, Μάτι 2005 (ανατύπωση της πρωτότυπης έκδοσης: Εν Αθήναις, τυπογραφείον «Εστία» 1925), σ. 54,94. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής στη Θράκη (913-1918) εγκαταστάθηκαν στη Θράκη, κυρίως στα χωριά που βρίσκονταν μεταξύ των υποδιοικήσεων Σαπών και Αλεξανδρούπολης, 26.000 περίπου Βούλγαροι, προερχόμενοι από την «Παλαιά Βουλγαρία», τη Μακεδονία, την ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Οι βούλγαροι κάτοικοι εγκατέλειψαν την περιοχή με το μέτρο του εκτοπισμού της Στρατιωτικής Διοίκησης Θράκης (Ιανουάριος- Μάρτιος 1923) και κατόπιν με την εκούσια ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών που προέβλεπε η συνθήκη του Νεϊγύ. Στη Θράκη, η εκούσια ανταλλαγή εφαρμόστηκε κατά το χρονικό διάστημα 1925-1926 και ολοκληρώθηκε το 1930, με το μεγαλύτερο μέρος των βουλγάρων κατοίκων να εγκαταλείπει την περιοχή. Περισσότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. στον Ιάκωβο Μιχαηλίδη, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912- 1930)*. Ο πόλεμος των στατιστικών, Αθήνα, Κριτική 2003, σ. 107-108, 113, 150 και 151-160.

²⁶⁰ J. Dalegre, *ό.π.*, σ.239.

²⁶¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΕΒ, φάκελος 042-70, το έγγραφο 4115, *ό.π.*, σ. 1.

²⁶² J. Dalegre, *ό.π.*, σ.240.

²⁶³ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.2.

Επόμενος στόχος του σχεδίου ήταν η δημιουργία κέντρων υγείας για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων και τέλος, η επαγγελματική τους απασχόληση και η μετατροπή τους σε υπολογίσιμη παραγωγική δύναμη της περιοχής, ώστε να ενταχθούν ομαλά στον κοινωνικό ιστό²⁶⁴.

Στην περίπτωση της Αλεξανδρούπολης, ο πρώτος καταυλισμός δημιουργήθηκε σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από τον σιδηροδρομικό σταθμό και μέσα σε λίγες ημέρες κατόρθωσε να φιλοξενήσει 2.000 άτομα σε 300 σκηνές²⁶⁵. Με εντολή του Treloar, οι πρόσφυγες κατασκεύασαν τους φούρνους αρτοπαρασκευασμάτων και τους χώρους εστίασης²⁶⁶. Σύντομα, ο νομάρχης επισκέφθηκε τον καταυλισμό για να αναζητήσει εργατικό δυναμικό. Από το σύνολο των κερδών των προσφύγων, το 10% καταβάλλονταν στο προσφυγικό ταμείο του καταυλισμού, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του καταυλισμού²⁶⁷.

Στα μέσα του Νοέμβρη του 1922, ο Treloar επισκέφθηκε την Κομοτηνή και με τη στήριξη των τοπικών αρχών, αποφασίστηκε η εφαρμογή του σχεδίου της εγκατάστασης 10.000 προσφύγων, σε μια πεδινή ζώνη, συνολικής έκτασης 100.000 στρεμμάτων²⁶⁸, η οποία βρισκόταν «ανάμεσα στην Κομοτηνή και το Πόρτο Λάγος²⁶⁹ και ανάμεσα στην Κομοτηνή και στο Θρυλλόριο προς το δρόμο των Σαπών²⁷⁰», «οριοθετημένη από τον μεγάλο οδικό άξονα Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη και Κομοτηνή-Ξάνθη»²⁷¹. Στην περίπτωση αυτή υπήρχε το πλεονέκτημα της ύπαρξης σιδηροδρόμου, ο οποίος αποτελούσε τμήμα της σιδηροδρομικής γραμμής Αλεξανδρούπολης-Ξάνθης²⁷².

Η συγκεκριμένη περιοχή, πέρα από την εμπορική της σημασία, επιλέχθηκε και για άλλους λόγους: «Το έδαφος ήταν παρθένο, υπήρχε άφθονο νερό»²⁷³, αλλά και άφθονη ξυλεία, από τα γύρω δάση της περιοχής, την οποία θα χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες για να κατασκευάσουν τα σπίτια, καθώς και άλλα κτίρια του καταυλισμού. Επιπρόσθετα, η περιοχή θεωρούνταν ασφαλής σε ό,τι αφορά τις ληστρικές επιδρομές²⁷⁴.

²⁶⁴ *Ο.π.*

²⁶⁵ J. Dalegre, *ό.π.*, σ. 240.

²⁶⁶ *Ο.π.*

²⁶⁷ *Ο.π.*

²⁶⁸ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3.

²⁶⁹ *Ο.π.*

²⁷⁰ J.Dalegre, *ό.π.*, σ. 241.

²⁷¹ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3.

²⁷² *Ο.π.*, σ.4.

²⁷³ *Ο.π.*

²⁷⁴ *Ο.π.*, σ.3.

Η εγκατάσταση των προσφύγων σ' αυτήν την έκταση εφαρμόστηκε με τον ίδιο τρόπο που εγκαταστάθηκαν και οι πρόσφυγες κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό της Αλεξανδρούπολης: Αρχικά σε σκηνές, μέχρι την ολοκλήρωση των πρώτων οικιών, οπότε οι σκηνές θα μεταφέρονταν σε άλλη περιοχή προκειμένου να στεγαστούν άλλοι πρόσφυγες²⁷⁵.

Παράλληλα με την ίδρυση των πρώτων προσφυγικών καταυλισμών, στο κέντρο της περιοχής Κομοτηνής-Πόρτο Λάγους, στην τοποθεσία «Pazazli», δηλαδή στο σημερινό χωριό «Παλλάδιο», δημιουργήθηκε τον Ιανουάριο του 1923 ένα προσφυγικό νοσοκομείο, με χορηγία της βρετανίδας Λαίδης Rumbold, από την οποία πήρε και το όνομά του²⁷⁶. Το νοσοκομείο περιέθαλψε 9.000 πρόσφυγες ως το καλοκαίρι του 1923, οπότε και σταμάτησε τη λειτουργία του, ελλείπει χρημάτων, αφού εξαντλήθηκαν τα χρήματα που είχε χορηγήσει η βρετανίδα λαίδη²⁷⁷.

Μέχρι τα μέσα του Απριλίου του 1923, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα χωριά της πεδινής έκτασης μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, δηλ. « Mourhain (Παραδημή), Sougourlou (Κρανοβούνιον), Urunbeyli (Πηγόπουλον), Biatli (Παγούρια), Kir Chiflik (Νέο Καβακλί), Phanan (Φανάρι)»²⁷⁸ και «Ana-keuy (Μητρικόν), Ortadji (Αμβροσία), Orta Kislar (Πόρπη), Meshler (Μέση), Karabunar (Γλυκονέρι), Tepe Tchiflik (Ποταμιά)»²⁷⁹ της πεδινής

²⁷⁵ Ο.π., σ.4.

²⁷⁶ Ο.π., σ.3.

²⁷⁷ J.Dalegre, *ό.π.*, σ. 246. Το νοσοκομείο στήθηκε στο λόφο του Παλλαδίου και δεν διέθετε μόνιμες κτιριακές υποδομές, αλλά μεγάλες σκηνές, εντός των οποίων βρίσκονταν τοποθετημένες 120 κλίνες και φαρμακευτικές αποθήκες. Διέθετε επίσης σε άλλες σκηνές, μαγειρεία και λουτρά. και Το νοσοκομείο περιέθαλψε πρόσφυγες με σοβαρές ασθένειες, όπως ο τύφος, η δυσεντερία, η φυματίωση και η πνευμονία και ήταν σε θέση να δέχεται πρόσφυγες σε ακτίνα 500 χιλιομέτρων. Υπήρχε βέβαια και το γενικό νοσοκομείο της Κομοτηνής, το οποίο περιέθαλπε πρόσφυγες και ντόπιους με ασθένειες μέτριας έντασης, ενώ τα σοβαρά περιστατικά μεταφέρονταν στο προσφυγικό νοσοκομείο του Παλλαδίου, προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί μια ενδεχόμενη εξάπλωση επιδημίας. Περισσότερα για τη λειτουργία του προσφυγικού νοσοκομείου, βλ. στο Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.3 και σ.8. Για τη λειτουργία του δημοτικού νοσοκομείου Κομοτηνής, αλλά και του τρόπου ίδρυσης και λειτουργίας των ιατρικών κέντρων στα χωριά του νομού Ροδόπης, βλ. στο Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 21.

²⁷⁸ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.5. Σύμφωνα με το έγγραφο, στο χωριό «Mourhain» εγκαταστάθηκαν ως τα μέσα του Φεβρουαρίου του 1923, «462 πρόσφυγες, οι περισσότεροι εγκατεστημένοι σε τέντες και οι οποίοι είχαν στη διάθεσή τους 150 βοοειδή σε πολύ κακή κατάσταση, εξαιτίας της έλλειψης σανού». Στο χωριό «Sougourlou» εγκαταστάθηκαν «215 πρόσφυγες από τον Καύκασο, σε τέντες, έχοντας στη διάθεσή τους 50 βοοειδή σε κακή κατάσταση», στο χωριό «Urunbeyli» εγκαταστάθηκαν «85 πρόσφυγες σε αγροτικές φάρμες, έχοντας στη διάθεσή τους 20 βοοειδή», στο χωριό «Biatli» εγκαταστάθηκαν «222 πρόσφυγες σε αγροτικές φάρμες», στο χωριό «Kir Chiflik» εγκαταστάθηκαν «183 πρόσφυγες σε τέντες, έχοντας στη διάθεσή τους 12 βοοειδή», και τέλος, στο χωριό «Phanan» αναφέρεται ότι κατασκευάστηκε ένας προσφυγικός καταυλισμός για να φιλοξενήσει πρόσφυγες αγρότες και ψαράδες, αφού ήταν «ψαροχώρι».

²⁷⁹ J. Dalegre, *ό.π.*, βλ. τον πίνακα «Tableau 17: Etat des installations dans la plaine de Komotini en Avril 1923», στη σ. 243. Σύμφωνα με τον πίνακα, στο χωριό «Ana-keuy» τον Απρίλιο του 1923 εγκαταστάθηκαν 88 οικογένειες, στο χωριό «Ortadji» εγκαταστάθηκαν 91 οικογένειες, στο χωριό «Orta kislar» εγκαταστάθηκαν 52 οικογένειες, στο χωριό «Meshler» εγκαταστάθηκαν 61 οικογένειες, στο χωριό «Karabunar» εγκαταστάθηκαν 19 οικογένειες και τέλος, στο χωριό «Tepe Tchiflik» εγκαταστάθηκαν 70 οικογένειες.

έκτασης μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, καθώς και στα χωριά «Kirlike Kiri 1 (Μπρόκτειον)» και «Kirlike Kiri 2 (Θρυλλόρειον)»²⁸⁰, τα οποία βρίσκονταν στο δρόμο Κομοτηνής – Σαπών.

Από τα παραπάνω χωριά, μεικτά, δηλαδή χωριά στα οποία ο πληθυσμός ήταν ντόπιοι και πρόσφυγες, ήταν η Παραδημή, το Κρανοβούνιον, το Ρηγόπουλον, τα Παγούρια, το Φανάρι, το Μητρικόν, η Αμβροσία, η Πόρπη, η Μέση και το Γλυκονέρι, ενώ καθαρά προσφυγικά χωριά, χωριά δηλαδή τα οποία δημιουργήθηκαν με την άφιξη και την εγκατάσταση των προσφύγων, ήταν το Νέο Καβακλί, η Ποταμιά, το Μπρόκτειον και το Θρυλλόρειον.

Σε ό,τι αφορά τον πληθυσμό αυτών των χωριών, από την απογραφή του Απριλίου του 1923, προκύπτουν τα εξής: Η Παραδημή είχε 442 πρόσφυγες (άντρες και γυναίκες), το Κρανοβούνιον 173, το Ρηγόπουλον 86, τα Παγούρια 214, το Φανάρι 226, το Μητρικόν 143, η Αμβροσία 505, η Πόρπη 204, η Μέση 273, το Γλυκονέρι 241, το Νέο Καβακλί 278 και η Ποταμιά 30 πρόσφυγες²⁸¹. Δυστυχώς, η παραπάνω αναφερόμενη απογραφή δεν μας δίνει στοιχεία για τους οικισμούς Μπρόκτειον και Θρυλλόρειον. Ωστόσο, από πίνακα όμως που δημοσιεύεται στην έκθεση του Νάνσεν και αφορά στον αριθμό των εγκατεστημένων προσφύγων στην πεδιάδα της Κομοτηνής, προκύπτει ότι τον Φλεβάρη του 1923 στα χωριά «Μπρόκτειον» και «Θρυλλόρειον» ήταν εγκατεστημένοι 248 και 100 πρόσφυγες αντίστοιχα.²⁸²

Το επόμενο στάδιο της αποκατάστασης των προσφύγων στην περιοχή ήταν η επαγγελματική τους απασχόληση, προκειμένου να καλύψουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες. Για το λόγο αυτό, η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης δημιούργησε στα χωριά που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, αρμόδια γραφεία Εποικισμού με σκοπό τη διανομή γης στους πρόσφυγες και την παραχώρηση «αρότρων και τρακτέρ» και άλλων γεωργικών εφοδίων, προκειμένου η συγκομιδή της πρώτης σοδειάς να ολοκληρωθεί ως τα τέλη του Ιουλίου του 1923²⁸³.

Σύμφωνα με τους «Πίνακες Οριστικής Διανομής Γης της Ε.Α.Π.»²⁸⁴ το χρονικό διάστημα 1930-1931 διανεμήθηκαν στο νομό Ροδόπης, (που περιλάμβανε τις υποδιοικήσεις Κομοτηνής,

²⁸⁰ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ.5.

²⁸¹ Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, *ό.π.*, σ. 42-44.

²⁸² Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 5. Σύμφωνα με το έγγραφο, στο χωριό «Kirlike Kiri 1 (Μπρόκτειον)» εγκαταστάθηκαν «248 πρόσφυγες Έλληνες της Μικράς Ασίας και Αρμένιοι, σε τέντες και έχοντας στη διάθεσή τους 182 βοοειδή», ενώ στο χωριό «Kirlike Kiri 2(Θρυλλόρειον)» εγκαταστάθηκαν 100 πρόσφυγες.

²⁸³ *Ο.π.*, σ. 2, 4.

²⁸⁴ Οι «Πίνακες της Οριστικής Διανομής Γης, ΕΑΠ, 1930-1931» φυλάσσονται στη σημερινή Διεύθυνση Πολιτικής Γης του νομού Ροδόπης, αλλά και στη Διεύθυνση Γεωργίας του σημερινού νομού Ξάνθης. Στο σημείο αυτό πρέπει

Σαπών και Ξάνθης) 200.000 περίπου στρέμματα γης , σε 30.000 περίπου αρχηγούς αγροτικών προσφυγικών οικογενειών, οι οποίοι φαίνεται πως εγκαταστάθηκαν σε 100 περίπου χωριά του νομού. Από τους ίδιους πίνακες πληροφορούμαστε πως στα περισσότερα χωριά παραχωρήθηκαν οι απαραίτητες εκτάσεις γης για τη δημιουργία γραφείων Εποικισμού και σχολείων.

Πέρα όμως από τις αγροτικές ασχολίες, αρκετοί πρόσφυγες των πόλεων και των χωριών της περιοχής ασχολήθηκαν και με αστικής φύσεως επαγγέλματα. Για τον λόγο αυτό απευθύνονταν στο «Γραφείο Αστικής Απασχόλησης»²⁸⁵ που δημιουργήθηκε στην Κομοτηνή το 1923 και είχε ως στόχο την εύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες. Ειδικότερα, 611 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μεταξύ Κομοτηνής και Πόρτο Λάγους, απασχολήθηκαν σε έργα κατασκευής ή επισκευής δρόμων, στις μεταφορές, στην παραγωγή ασβέστη, στην παραγωγή ξυλάνθρακα, στην παραγωγή υφαντών, κεντημάτων, κουβερτών και ταπήτων (κυρίως οι χήρες των προσφύγων) και στη βιομηχανία μεταξιού (κυρίως οι πρόσφυγες από την Προύσα). Σύντομα, η αυξανόμενη παραγωγή και ζήτηση οδήγησε στη δημιουργία μικρών επιχειρήσεων και στην αναζήτηση ιδιωτικών κεφαλαίων, προκειμένου αυτές να επεκταθούν²⁸⁶.

Σταδιακά, αντιμετωπίστηκαν όλες εκείνες οι ελλείψεις²⁸⁷ που ανάγκαζαν τους πρόσφυγες να μετοικήσουν σε άλλες περιοχές, (όπως για παράδειγμα ή έλλειψη σανού για τα ζώα, η έλλειψη σαπουνιών, ρούχων, κουβερτών), καθώς και τα λάθη από την πλευρά της διοίκησης²⁸⁸ (όπως για παράδειγμα η κακή σύνταξη χαρτών που οδηγούσε σε αποτυχημένη δημιουργία προσφυγικών καταυλισμών). Μέχρι το τέλος του καλοκαιριού του 1923, το πειραματικό και απόλυτα επιτυχημένο σχέδιο προσφυγικής εγκατάστασης του αναπληρωτή Υπάτου Αρμοστή, στρατηγού Treloar, εφαρμόστηκε στις μεγάλες πεδιάδες της Θράκης: Στην πεδιάδα μεταξύ της Κομοτηνής και του Πόρτο Λάγους, στην πεδιάδα μεταξύ Διδυμοτείχου και Ορεστιάδας και τέλος, στην πεδιάδα μεταξύ Ξάνθης και Πόρτο Λάγους.

Ταυτόχρονα, κατασκευάζονταν περιμετρικά των αστικών κέντρων της Κομοτηνής, της Αλεξανδρούπολης και της Ξάνθης οι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί. Τα πρόχειρα παραπήγματα έδωσαν τη θέση τους από τον Δεκέμβρη του 1923 στις πρώτες οικίες που κατασκευάστηκαν είτε

να διευκρινιστεί πως στην παρούσα εργασία δεν είναι δυνατό να αναφερθούν τα ονόματα των 100 περίπου οικισμών , τα οποία όμως καταγράφονται στους εν λόγω πίνακες .

²⁸⁵ Μουσείο Μπενάκη, *ό.π.*, σ. 6-7.

²⁸⁶ *Ο.π.*

²⁸⁷ J. Dalegre, *ό.π.*, σ. 241-245.

²⁸⁸ *Ο.π.*

από τους ίδιους τους πρόσφυγες είτε από τις εταιρείες της Ε.Α.Π. είτε, αργότερα, από τις κρατικές τεχνικές υπηρεσίες που συγκροτήθηκαν αμέσως μετά από τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930.

Πέρα όμως από την φροντίδα της αποκατάστασης των προσφύγων που έφθασαν στην περιοχή αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Ε.Α.Π. και το κράτος ανέλαβαν το χρονικό διάστημα 1924-1930 να φροντίσουν για την αποκατάσταση και εκείνων των προσφύγων που έφθασαν στην περιοχή από τη Βουλγαρία στα πλαίσια της εκούσιας ανταλλαγής των ελληνο-βουλγαρικών πληθυσμών, που προσδιόριζε η συνθήκη του Νεϊγύ²⁸⁹.

Συμπερασματικά, καταλήγουμε ότι, το οργανωμένο σχέδιο για την αποκατάσταση 10.000 αγροτών προσφύγων στην περιφέρεια της Κομοτηνής από την ΚτΕ αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχημένο, ως προς τη στεγαστική πολιτική, την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και την επαγγελματική τους αποκατάσταση, με αποτέλεσμα να επεκταθεί και σε άλλες διαθέσιμες πεδιάδες της Θράκης για την αποκατάσταση άλλων προσφύγων, όπως ήταν η πεδιάδα «μεταξύ Διδυμοτείχου και Ορεστιάδας» και «Ξάνθης-Πόρτο Λάγους».

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων συνεχίστηκε από το 1924 έως το 1930 από την Επιτροπή Αποκατάστασης των Προσφύγων και μετά από τη διάλυσή της (1930) από την ελληνική κυβέρνηση. Ενώ η αγροτική προσφυγική αποκατάσταση φαίνεται πως ολοκληρώθηκε στη Θράκη στα τέλη της δεκαετίας του 1930, η αστική προσφυγική αποκατάσταση κράτησε αρκετές δεκαετίες, «σκαλώνοντας» σε πολεοδομικές αυθαιρεσίες, γραφειοκρατικές δυσκολίες και νομικές παρερμηνείες. Το γεγονός αυτό βέβαια οφειλόταν στην απουσία μιας ολοκληρωμένης αστικής προσφυγικής νομοθεσίας, αντί για την οποία οι κυβερνήσεις προχωρούσαν κάθε φορά σε συμπληρωματικές διατάξεις, για να καλύψουν τα κενά προηγούμενων νομοθετικών διαταγμάτων.

²⁸⁹ Για τον αριθμό των προσφύγων που προέρχονταν από την ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκαν στις 3 υποδιοικήσεις του νομού Ροδόπης, βλ. τις παραπομπές 5,6,7, στη σ. 1 της παρούσας εργασίας.

Ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και ιδεολογικοπολιτικοί κλυδωνισμοί στην Ελλάδα (1876-1878)

Σταματία Φωτειάδου

Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ

Η διαμόρφωση μίας ιδεολογικοπολιτικής προσέγγισης στην προσπάθεια διεκδίκησης εδαφών από την Οθωμανική αυτοκρατορία, αποτέλεσε μία εύκολη λύση για την Ελλάδα, πριν οι Βούλγαροι αναδειχθούν ως ο νέος εθνικός ανταγωνιστής. Η εικόνα του Οθωμανού ως αιώνιου εχθρού είχε ριζώσει στην κοινωνική συνείδηση και ήταν τόσο διακριτή σε πολιτισμικό και θρησκευτικό επίπεδο, που διευκόλυνε την ελληνική πλευρά να καθορίσει το πλαίσιο των εθνικών της διεκδικήσεων έναντι των Οθωμανών. Ωστόσο, ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τον έλεγχο των οθωμανικών επαρχιών της Μακεδονίας και της Θράκης υπήρξε καταλυτικός για την αναδόμηση της Μεγάλης Ιδέας. Υπό τον φόβο της δημιουργίας μίας Μεγάλης Βουλγαρίας, η Ελλάδα αναγκάστηκε να αναζητήσει νέες ιδεολογικές προεκτάσεις που να εξυπηρετούν τον μεγαλοϊδεατισμό της.

Για να γίνουν αντιληπτές οι παραπάνω διακυμάνσεις, κατέστη απαραίτητη η απομόνωση των αντιδράσεων του ελληνικού τύπου, και η ερμηνεία τους με γνώμονα τα σημαντικότερα γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο 1876-1878. Σε μία προσπάθεια να αναδειχθούν οι κυριότερες εξελίξεις που καθόρισαν τις ελληνοβουλγαρικές διενέξεις και έθεσαν τις βάσεις για την διαμόρφωση της εικόνας του εθνικού ανταγωνιστή, η ανάλυση της παρούσας έρευνας διαχωρίζεται σε δύο βασικούς άξονες: Στον εθνογραφικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία που ανέδειξε ουσιαστικά επί χάρτου τον εθνικό ζωτικό χώρο του εθνικού αντιπάλου, και κατ' επέκταση στις αντιδράσεις του ελληνικού τύπου την περίοδο από την συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης μέχρι και το συνέδριο του Βερολίνου (1876-1878), οι οποίες θεμελίωσαν τα στερεότυπα της εθνικής και πολιτισμικής υπεροχής εναντίον των Βουλγάρων.

Η Συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης και η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1876-1878)

Η βαλκανική κρίση που ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1875 στην Ερζεγοβίνη με αφορμή την δυσβάσταχτη φορολογία και την κακοδιοίκηση της επαρχίας από τις επιτόπιες οθωμανικές αρχές και ένα μήνα αργότερα επεκτάθηκε στην όμορη Βοσνία, δεν προμήνυε σε καμία περίπτωση ότι θα λάμβανε

ευρωπαϊκές διαστάσεις²⁹⁰. Η κρίση του Ανατολικού ζητήματος (1875-1878) υπήρξε η τελευταία μείζονα εκδήλωση του 19^{ου} στα Βαλκάνια, προκαλώντας ανακατατάξεις στην «εθνική γεωγραφία» της χερσονήσου του Αίμου, σε μια προσπάθεια διανομής των ακόμη αδιανέμητων ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας²⁹¹. Η επανάσταση όχι μόνο συμπαρέσυρε την Σερβία και το Μαυροβούνιο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά πρόσφερε παράλληλα τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την βουλγαρική εθνική επανάσταση (*Априлското въстание*), με τον βουλγαρικό λαό να επιζητεί την ανεξαρτησία του. Οι πρώτες ειδήσεις για τις εξελίξεις στην Ερζεγοβίνη, δεν αποτέλεσαν ζήτημα άμεσου ενδιαφέροντος για την ελληνική πολιτική ζωή, η οποία αρχικά τις είχε αντιμετωπίσει ως εξεγέρσεις τοπικής εμβέλειας, ασύνδετες με τα ελληνικά συμφέροντα. Σε πλαίσια εθνικής πολιτικής τουλάχιστον, η Ελλάδα ήταν ανέτοιμη στρατιωτικά και απρόθυμη πολιτικά να εμπλακεί σε νέες περιπέτειες, γεγονός που αποδεικνύεται και από τις διαβεβαιώσεις του Χαρίλαου Τρικούπη στους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων στην Αθήνα, ότι η Ελλάδα δεν εξέφραζε την επιθυμία να εμπλακεί σε μία βαλκανική κρίση²⁹².

Ωστόσο, διαφορετική υπήρξε μέχρι τις παραμονές διεξαγωγής της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (1876) η λαϊκή ετυμηγορία, η οποία δεν συμβάδιζε με την εξωτερική πολιτική. Το κλίμα συμπαρατάσης που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα έντονο, δημιουργώντας τις αντίστοιχες πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση ώστε να λάβει ενεργό ρόλο εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σημαντική μερίδα του ελληνικού τύπου κατευθύνει την αρθρογραφία της στηριζόμενη στο δίπολο της αιώνιας σύγκρουσης της «ημισελήνου» με τον «χριστιανισμό», αναπαράγοντας τα γνώριμα στερεότυπα του «οθωμανικού ζυγού» και των «υποδουλωμένων χριστιανών»²⁹³. Ο ελληνικός τύπος επικροτούσε τις προσπάθειες των Μεγάλων Δυνάμεων να επέμβουν υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών, με σκοπό να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης²⁹⁴, ενώ παράλληλα υποστήριζε πως η Ελλάδα όφειλε να ξεκινήσει τις προπαρασκευαστικές ενέργειες ώστε

²⁹⁰ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων Ι, 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 554.

²⁹¹ Ανδρέας Α. Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881, Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Τσουκάτου, Αθήνα 2007, σ.305.

²⁹² Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα, 1875-1881, Από τις επαναστάσεις Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 43.

²⁹³ «Οι επαναστάται λαβόντες τα όπλα και επί πολύν χρόνον την επανάστασιν δια θυσιών μεγάλων συντηρούντες δεν εννοούσι να κύψωσι και πάλιν τον αυχένα υπό τον ζυγόν των τούρκων ... Προς τους τούρκους απιστούσι, και δικαίως. Οι τούρκοι είναι φυλή συνειθισμένη να δεσπόζη και παχύνεται εκ της εργασίας των άλλων ους πάντοτε περιφρονεί και θεωρεί μόνον άξιους να δουλεύωσιν αυτήν», σε Άγγελος 8/5/1876.

²⁹⁴ «Η δε διπλωματία επισκοπούσα τα της Τουρκίας δεν σκέπτεται πλέον μόνον περί βελτιώσεως της τύχης των Βοσνίων και Ερζεγοβινίων, αλλ' εν γένει περί βελτιώσεως της τύχης των υπό τον ζυγόν των Τούρκων χριστιανών, δικαιουμένων απάντων να τύχωσι της αυτής εκτιμήσεως», σε Άγγελος 15/5/1876.

όταν το επέτρεπαν οι διεθνείς συγκυρίες να «προσφέρει χείρα βοηθείας» στους ελληνικούς πληθυσμούς στην Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία και Θράκη²⁹⁵. Η συμμετοχή της Ελλάδας στην βαλκανική κρίση παρουσιάζεται ως επιτακτική από την αρθρογραφία της περιόδου, καθώς ένας ελληνοτουρκικός πόλεμος δεν θα εξυπηρετούσε αποκλειστικά την επεκτατική πολιτική της Ελλάδας με μία ενδεχόμενη εδαφική διεύρυνση, αλλά θα ενίσχυε και τον θρησκευτικό αγώνα εναντίον των Οθωμανών. Αντιθέτως, η πολιτική της μετριοπάθειας και του δόγματος της ελληνοτουρκικής συνεργασίας υπό την έννοια της διατήρησης αποστάσεων από στρατιωτικές συγκρούσεις, αντιμετωπιζόταν ως πράξη εθνικής μειοδοσίας από τον ελληνικό τύπο και ως ένδειξη αδυναμίας της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας²⁹⁶.

Παράλληλα, οι ραγδαίες διπλωματικές εξελίξεις και η αδυναμία της Ελλάδας να υιοθετήσει μία ευρέως αποδεκτή εθνική πολιτική περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο την στάση που θα ακολουθούσε το προσεχές διάστημα. Η βουλγαρική κινητοποίηση έδωσε μία νέα ώθηση στις επαναστατικές εξελίξεις, οδηγώντας την Σερβία και το Μαυροβούνιο να υπογράψουν συνθήκη συμμαχίας και να κηρύξουν τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Ενώ τα γεγονότα μαρτυρούσαν πως μία νίκη των σλαβικών λαών εναντίον των Οθωμανών ήταν ένα εφικτό σενάριο, οι εξελίξεις αλλάζουν ξανά τον ρου της ιστορίας προκαλώντας την επέμβαση της Ευρώπης. Η βουλγαρική επανάσταση, αν και χαρακτηριζόταν από απερισκεψία και προχειρότητα, σε πρώτη φάση είχε καταφέρει να επιτύχει ορισμένους από τους στρατιωτικούς της στόχους, ωστόσο οι οθωμανικές αρχές δεν άργησαν να καταστείλουν την εξέγερση²⁹⁷. Οι βιαιότητες που σημάδεψαν την καταστολή της εξέγερσης προκάλεσαν μεγάλη αίσθηση στην Ευρώπη και ένα κλίμα φιλοβουλγαρισμού, αναδεικνύοντας την βουλγαρική ανεξαρτησία σε ζήτημα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος²⁹⁸. Ταυτόχρονα, η ήττα των σερβικών

²⁹⁵ «Η Ελλάς θα λάβη τον απαιτούμενον υλικόν χρόνον να παρασκευασθή δεόντως εφ' όσον το επιτρέπει η οικονομική θέσις της, ίνα δυνηθή εν τη κρίσιμω ώρα να προστετεύσῃ τα δικαιώματα αυτής και δώσῃ χείρα αρωγόν προς βελτίωσιν της τύχης των εν Τουρκία ομοφύλων μας», σε *Άγγελος* 8/5/1876.

²⁹⁶ «Είναι ανεξήγητον σύμπτωμα πολιτικής αμβλυωπίας πως ευρίσκονται εν Ελλάδι πολιτευόμενοι φρονούντες ότι η ελληνοτουρκική συμμαχία είναι πράγμα ευκατόρθωτον και δυνάμενον να συμβιβασθῇ με τας εθνικάς παραδόσεις και τας εθνικάς ιδέας εκατέρας των εθνικοτήτων Ουδέ είναι δυνατόν να σιγήσωσιν έχθραι και μίση συνδραυλιζόμενα καθ' ἑκάστην ως εκ της γενικής καταθλίψεως των δεσποτῶν προς τους δούλους ημῶν ἀδελφούς. Δεν είναι μόνη η τουρκική κυβέρνησις, δεν είναι μόνοι οι των διαφόρων επαρχιών του κράτους τούτου τυραννίσκοι, εἶναι αὐτός ο λαός, ὅστις ως εκ των θρησκευματικῶν αὐτοῦ δοξασιῶν και προλήψεων ἐκήρυξεν αἰώνιον και ἀδιάλειπτον πόλεμον κατὰ των ἀπίστων Πῶς λοιπόν είναι δυνατόν να συσφίγῳμεν δι' ἐιλικρινούς φιλίας λαούς, οἵτινες τοιαύτην ιδέαν λογίζονται χιμαϊρικήν και συμβιβαστον ὁλως με τα ἥθη και τας παραδόσεις των, και οἵτινες βδελύσσονται τοιοῦτο τερατώδες συνοικέσιον;» σε *Νεολόγος των Αθηνών* 10/6/1876.

²⁹⁷ Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα*, σ. 55.

²⁹⁸ Roumen Daskalov, *The making of a nation in the Balkans: Historiography of the Bulgarian Revival*, Central European University Press, Budapest and New York 2004), σ. 197.

στρατευμάτων από τον οθωμανικό στρατό θα οδηγήσει την Ρωσία σε μερική επιστράτευση απειλώντας πλέον στρατιωτικά την Οθωμανική αυτοκρατορία. Η πολυπόθητη επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων που επιζητούσε η Ελλάδα ένα χρόνο νωρίτερα, θα οδηγήσει στην διεξαγωγή της Συνδιάσκεψης στην Κωνσταντινούπολη τον Δεκέμβριο του 1876. Ο ελληνικός τύπος θα δεχθεί με θετικό πρόσημο τις διπλωματικές εξελίξεις, έχοντας την πεποίθηση ότι η συνδιάσκεψη θα υποχρέωνε την Οθωμανική αυτοκρατορία σε ευνοϊκές ρυθμίσεις υπέρ των χριστιανικών πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένων και των ελληνικών.

Οι πρώτες ειδήσεις για τις προθέσεις της Ρωσίας, θα οδηγήσουν σε μία θεαματική μεταστροφή των ελληνικών θέσεων για τους μέχρι τότε «επαναστατημένους και αδικημένους ομόδοξους». Τα ζητήματα που αφορούσαν την Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Σερβία και Μαυροβούνιο δεν επηρέαζαν άμεσα τις ελληνικές βλέψεις και επομένως δεν βρίσκονταν στο επίκεντρο της ελληνικής προσοχής. Από την άλλη, το βουλγαρικό ζήτημα και οι ενδεχόμενες υποχωρήσεις της Βρετανικής και Οθωμανικής διπλωματίας συνδέονταν άμεσα με τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό, καθώς οι αποφάσεις τους ήταν σε θέση να περιορίσουν τον μελλοντικό ελληνικό εθνικό χώρο. Πράγματι, τα προτεινόμενα από την ρωσική διπλωματία όρια της Βουλγαρίας, συμπεριλάμβαναν τις οθωμανικές επαρχίες της Μακεδονίας και Θράκης, επιβεβαιώνοντας την βουλγαρική απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα²⁹⁹.

Αυτό που χρήζει ιδιαίτερης μνείας σε αυτό το σημείο, δεν είναι οι προσπάθειες της Ρωσίας να αποσπάσει τις επαρχίες της Μακεδονία και Θράκης από την Οθωμανική αυτοκρατορία ώστε να αποτελέσουν κομμάτι του νεοσύστατου βουλγαρικού πριγκιπάτου, αλλά το εργαλείο στο οποίο στηρίχθηκαν οι ρωσικές θέσεις. Η Ρωσία θα χρησιμοποιήσει ως τεκμήριο απόδειξης της αναμφίβολης ηγεμονίας των Βουλγάρων στην περιοχή, τον εθνογραφικό χάρτη του H. Kiepert³⁰⁰ προκαλώντας ένα κύμα αντιδράσεων στην Ελλάδα για «την εκτρωματική απεικόνιση των Βουλγάρων στην περιοχή»³⁰¹. Οι ελληνικές αντιδράσεις αν και αναμενόμενες, διεγείρουν νέους προβληματισμούς, και αυτό διότι ο χάρτης του Kiepert αν και πράγματι προωθούσε τα βουλγαρικά συμφέροντα ήταν σαφώς πιο αντικειμενικός από ανάλογους χάρτες που είχαν δημοσιευτεί στο παρελθόν³⁰². Επομένως οι ελληνικές αντιδράσεις θα μπορούσαν είτε να θεωρηθούν ως υπερβολικές, αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι στο

²⁹⁹ «Η άρκτος υπό το ένδυμα προβάτου, προβαλούσα ημίν το ομόδοξον ζητεί να μας καταπιεί», σε *Αλήθεια* 10/12/1876 και «Η Συνδιάσκεψις υπηρετούσα τα σχέδια του πανσλαβισμού» σε *Αλήθεια* 23/12/1876.

³⁰⁰ Βλ. χάρτη 1.

³⁰¹ «τον εξαμβλωτικόν εκείνον γεωγραφικόν χάρτην, δι' ου εκβουλγαρίζεται άπασα η Θράκη και άπασα η Μακεδονία, εκσλαβίζονται δε η άνω Αλβανία και μέρος της Ηπείρου, όστις τοιαύτην ολέθριαν επιρροήν ήσκησεν επί των συμφερόντων του ελληνισμού», σε *Αλήθεια* 22/1/1877.

³⁰² Σπύρος Καράβας, «Οι Εθνογραφικές Περιπέτειες του Ελληνισμού (1876-1878), μέρος Α' (1876-1877)», *Τα Ιστορικά* 19, τεύχος 36 (Ιούνιος 2002), σ. 30.

παρελθόν είχαν δημοσιευτεί εθνογραφικοί ευρωπαϊκοί χάρτες που παρουσίαζαν ακόμη πιο διευρυμένη την βουλγαρική παρουσία στην περιοχή, είτε ως μία αντίδραση που προέκυπτε από τον αιφνιδιασμό των Ελλήνων, οι οποίοι δεν είχαν δώσει την ανάλογη βαρύτητα στην εθνογραφική χαρτογραφία.

Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα είχε καθυστερήσει δραματικά να αντιληφθεί την σημασία της εθνογραφίας ως εργαλείο εθνικής προπαγάνδας. Το ελληνικό ενδιαφέρον για την χαρτογραφία υπήρξε ανεπαίσθητο, ίσως διότι στην Ελλάδα επικρατούσε η πεποίθηση ότι η Ευρώπη ενστερνιζόταν απόλυτα την ελληνική μεγάλη ιδέα και το όραμά της για την δημιουργία μίας ελληνικής αυτοκρατορίας στα όρια της παλαιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο εθνογραφικός χάρτης του Kierpert δεν καινοτομούσε ούτε παρουσίαζε μία διαφορετική εθνογραφική εικόνα στα Βαλκάνια, απλά ενίσχυσε τις υπάρχουσες αντιλήψεις περί βουλγαρικής πληθυσμιακής υπεροχής έναντι των Ελλήνων. Το εθνικό ιδεολόγημα των Ελλήνων ήταν τόσο έντονο, που όχι μόνο εμποδίζε την Ελλάδα να αντιληφθεί τους Βουλγάρους ως ισάξιους ανταγωνιστές μέχρι το 1876³⁰³, αλλά λειτουργούσε ως ανασταλτικός παράγοντας ώστε η Ελλάδα να συνειδητοποιήσει ότι η Ευρώπη είχε απομακρυνθεί σταδιακά από την εικόνα της ελληνικής πολιτισμικής, πληθυσμιακής και οικονομικής πρωτοκαθεδρίας στην βαλκανική Χερσόνησο³⁰⁴.

Οι προσπάθειες της ελληνικής πλευράς να αντιστρέψει το κλίμα παρουσιάζοντας ανάλογους φιλελληνικούς χάρτες, υπήρξαν υποτονικές, αδύναμες και εκ των πραγμάτων υστερόχρονες αν αναλογιστεί κανείς ότι επιδίωκαν να αντιστρέψουν μία εικόνα που είχε παγιωθεί εδώ και δεκαετίες στα ευρωπαϊκά φόρουμ. Πριν φτάσουμε στην περίοδο που η ελληνική πλευρά συνειδητοποίησε την χρησιμότητα της εθνογραφικής χαρτογραφίας ως αποτελεσματικό εργαλείο εθνικής προπαγάνδας για την διεκδίκηση της Μακεδονίας και της Θράκης, θα επιχειρηθεί μία καταγραφή των κυριότερων εθνογραφικών απεικονίσεων που συνέβαλλαν στην ενίσχυση της βουλγαρικής εικόνας στην Βαλκανική χερσόνησο τις προηγούμενες δεκαετίες. Η απουσία ενός βουλγαρικού κρατικού μορφώματος δεν μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για την αντίστοιχη βουλγαρική προπαγάνδα όμως, οι σλαβικές γενικότερα, και βουλγαρικές ειδικότερα θέσεις αποτυπώθηκαν μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εξευρηνητών, χαρτογράφων Ευρωπαίων που εξυπηρέτησαν τα βουλγαρικά συμφέροντα στην περιοχή.

³⁰³ Λίγοι ήταν αυτοί που επιχείρησαν να αναδείξουν τον κίνδυνο, όπως ο Μ. Δήμιτσας και ο Κ. Παπαρηγόπουλος.

³⁰⁴ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα, Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 30-31.

Οι φιλοβουλγαρικές εθνογραφικές απεικονίσεις τον 19^ο αιώνα

Η εντύπωση που επικρατούσε παλαιότερα στην Ευρώπη αλλά διατηρούνταν ακόμη ως ψευδαίσθηση στην Ελλάδα, ότι δηλαδή τα Βαλκάνια συνδέονταν αναμφισβήτητα με την ελληνική πολιτισμική και πληθυσμιακή υπεροχή, είχε αρχίσει να χάνει έδαφος δεκαετίες νωρίτερα³⁰⁵. Η παρουσία αξιολογών εθνογραφικών χαρτών που είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, είχαν μειώσει δραματικά την ελληνική παρουσία στην βαλκανική χερσόνησο, διευρύνοντας την αντίστοιχη βουλγαρική. Οι επιστήμες της φιλολογίας, εθνολογίας, αρχαιολογίας και γεωγραφίας βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της Ευρώπης. Η ανάγκη να εξερευνηθεί ανθρωπολογικά η μέχρι τότε άγνωστη νοτιοανατολική Ευρώπη, συνέπεσε χρονολογικά με τις πολιτικές μεταβολές που επηρέαζαν τους λαούς της Βαλκανικής χερσονήσου και ιδιαίτερα τους Σλάβους³⁰⁶.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα κοινό σημείο σύμπλευσης ανάμεσα στην παραγωγή επιστημονικών δεδομένων και την πολιτική εκμετάλλευσή τους. Παραδόξως αν και το ενδιαφέρον για τις εθνογραφικές αναζητήσεις δεν απέκτησε εξ αρχής πολιτική χροιά, αποτέλεσε ωστόσο συστατικό κομμάτι της υπό διαμόρφωσης εθνικής πολιτικής των νότιων Σλάβων, οι οποίοι επιζητούσαν τον γλωσσικό, θρησκευτικό και γεωγραφικό αυτοπροσδιορισμό τους³⁰⁷. Εν ολίγοις, το κίνημα του Πανσλαβισμού έδωσε μία δυναμική ώθηση στην απεικόνιση των Σλάβων στους εθνογραφικούς χάρτες, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρον ως εργαλείο ιστορικής αλήθειας στα πλαίσια των σλαβικών διεκδικήσεων. Υπό αυτές τις περιστάσεις, η εκτεταμένη απεικόνιση των Βουλγάρων στην νότια Βαλκανική είχε επηρεάσει την ευρωπαϊκή εικόνα για την εθνογραφία των Βαλκανίων σε τέτοιο σημείο που μέχρι της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (1876), οι ευρωπαϊκές δυνάμεις θεωρούσαν αυτονόητο πως οι λέξεις «Βουλγαρία» και «Βαλκάνια» ήταν ταυτόσημες³⁰⁸.

Ο πρώτος χάρτης που αποτύπωσε την βουλγαρική εθνική υπεροχή στα Βαλκάνια, κυκλοφόρησε το 1842 από τον Τσέχο P. G. Šafárik. Ο Šafárik³⁰⁹ υπήρξε καθηγητής στο σερβικό Λύκειο στο

³⁰⁵ Σύμφωνα με τον Wilkinson η άποψη αυτή είχε παρουσιάσει σημάδια εξάλειψης αμέσως μετά την ελληνική επανάσταση και παγιώθηκε ως επικρατούσα άποψη μέχρι το 1861.

³⁰⁶ Henry R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Liverpool 1951, σ. 28.

³⁰⁷ Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 28.

³⁰⁸ Robert S. Peckman, "Map mania: nationalism and the politics of place in Greece, 1870–1922", *Political Geography*, no. 19 (January 2000), σ. 80.

³⁰⁹ Ο P. G. Šafárik υπήρξε ο πρώτος εθνογράφος που αναγνώρισε έξι επικρατέστερες εθνικές ομάδες στα Βαλκάνια (Τούρκους, Έλληνες, Σερβοκροάτες, Βούλγαρους, Ρουμάνους και Αλβανούς) σε Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 33.

Novi Sad και δεν είχε επισκεφτεί ποτέ τα νότια Βαλκάνια³¹⁰. Βασιζόμενος στο κριτήριο του γλωσσικού παράγοντα, ο Šafárik υποστήριξε ότι οι Βούλγαροι κατοικούσαν σε μία διευρυμένη περιοχή, η οποία απλωνόταν από τον Δούναβη μέχρι την Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη, περιοχές που μέχρι τότε πιστευόταν πως κατοικούνταν αποκλειστικά από Έλληνες ή Τούρκους³¹¹. Όσον αφορά την ελληνική παρουσία, ο Šafárik απεικόνισε εκτεταμένα την ελληνική παρουσία νοτιότερα ενώ οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί απεικονίζονταν ως «κηλίδες» σε πόλεις με γεωστρατηγικό ενδιαφέρον³¹².

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1847, θα κυκλοφορήσει με μικρές διαφοροποιήσεις ο χάρτης του Α. Βουέ³¹³. Αναφορικά με την προσέγγιση του χαρτογράφου, η θρησκεία δεν μπορούσε να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για την διάκριση της εθνικής ταυτότητας των βαλκανικών πληθυσμών, διότι με αυτήν την συλλογιστική θα έπρεπε να θεωρηθούν ως Έλληνες όλοι οι ορθόδοξοι πληθυσμοί που υπάγονταν στον έλεγχο του Οικουμενικού πατριαρχείου. Αφού διεξήγαγε επιτόπια έρευνα στις οθωμανικές επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης, ο Α. Βουέ βέβαιος για την ισχυρή βουλγαρική παρουσία στην περιοχή, τις «χρωμάτισε» ως βουλγαρικές. Αν και ο χάρτης του αποτέλεσε μία αξιοσημείωτη επιστημονική έρευνα για τα δεδομένα της εποχής, ανακρίβειες εντοπίζονται όσον αφορά την απεικόνιση της αλβανικής και οθωμανικής παρουσίας στην βαλκανική χερσόνησο, καθώς επεκτείνει την πρώτη μέχρι την Άρτα ενώ περιόρισε δραματικά την δεύτερη στην Μακεδονία, βορειοανατολική Βουλγαρία και Θράκη³¹⁴. Από την άλλη, υποστήριξε πως η βουλγαρική παρουσία εκτεινόταν σε ολόκληρη την περιοχή της Μοισίας, ενώ αποτελούσε και την πλειοψηφία στην Μακεδονία. Οι θέσεις του Βουέ θα υποστηριχθούν από τους μεταγενέστερους εθνογραφικούς χάρτες του G. Lejean, A. H. Peterman και H. Kiepert, οι οποίοι θα ενισχύσουν την εικόνα της βουλγαρικής υπεροχής στα νότια Βαλκάνια³¹⁵.

Το 1861, στα πλαίσια των αναγκών της γαλλικής κυβέρνησης να κατασκευαστεί ένας χάρτης που να χαρτογραφεί τα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο G. Lejean θα προβεί

³¹⁰ Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19^ο έως τον 21^ο αιώνα*, σ. 26.

³¹¹ Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 35.

³¹² Gabor Demeter, Zsolt Bottlik, Krisztian Csaplar-Degovics, “Ethnic Mapping on the Balkans (1840–1925): a Brief Comparative Summary of Concepts and Methods of visualization”, *(Re)Discovering the Sources of Bulgarian and Hungarian History, Auxiliary Historical Disciplines*, no. 9 (2015), σ. 71.

³¹³ Βλ. Χάρτη 2.

³¹⁴ Demeter, Bottlik, Csaplar-Degovics, “Ethnic Mapping on the Balkans (1840–1925)”, σ. 72.

³¹⁵ Σύμφωνα με τον Wilkinson, ο χάρτης του Βουέ κατάφερε να αποσπάσει την προσοχή των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες ξεκίνησαν να επεξεργάζονται την ιδέα μίας σλαβικής ηγεμονίας στην Βαλκανική Χερσόνησο. Αυτός ήταν και ο λόγος που οι Μεγάλες Δυνάμεις αργότερα θα υποστηρίξουν το βουλγαρικό εθνικό κίνημα και τις προσπάθειες των Βουλγάρων να αποκτήσουν δική τους εκκλησία, σε Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 38.

στην δημοσίευση του εθνογραφικού χάρτη της Τουρκίας³¹⁶. Ο Γάλλος χαρτογράφος είχε συλλέξει τα δεδομένα του αφού ταξίδεψε στην ευρωπαϊκή Τουρκία δύο φορές, ενώ παράλληλα η φήμη που είχε ως μεθοδικός περιηγητής προσέδιδε την απαραίτητη επιστημονική εγκυρότητα στον χάρτη³¹⁷. Σε αντίθεση με τους προγενέστερους χαρτογράφους, ο γλωσσικός και θρησκευτικός παράγοντας αποκλείστηκαν από τον Lejean, ο οποίος υποστήριζε πως δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αξιόπιστα εργαλεία για την διεξαγωγή επιστημονικής έρευνας. Αναλυτικότερα, στο εισαγωγικό του σημείωμα με το οποίο προλογίζει την «εθνογραφική έρευνα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας» σημειώνεται ότι «η γλώσσα δεν δύναται να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο για να διακριθούν τα έθνη στην Τουρκία» καθώς «το θρησκευτικό μίσος και οι πολιτικές ανισότητες έχουν αναγκάσει τους πληθυσμούς να επιλέξουν να υιοθετήσουν μία γλώσσα που δεν ανταποκρίνεται στην φυλή τους»³¹⁸.

Από την άλλη, υποστήριζε πως το κριτήριο του ιστορικού παράγοντα θα μπορούσε να αποτελέσει ένα αξιόπιστο μέσο, το οποίο θα διαχώριζε τις εθνικές ομάδες των χριστιανικών πληθυσμών που ζούσαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Παρά την επιλογή της ιστορίας ως μέθοδο για την ταξινόμηση των εθνικών ομάδων, οι χρωματισμοί του χάρτη συνέχισαν να ευνοούν το βουλγαρικό στοιχείο στην Μακεδονία³¹⁹. Σύμφωνα με τον χαρτογράφο, η ελληνική πληθυσμιακή υπεροχή στην Θράκη και τα παράλια του Αιγαίου δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Για αυτό το λόγο ο Lejean περιόρισε το ελληνικό στοιχείο στην περιοχή ανάμεσα στην Θεσσαλία και Χαλκιδική, διευρύνοντας παράλληλα την παρουσία των Βουλγάρων και των Οθωμανών στα βόρεια, υποστηρίζοντας πως η ισχυρή βουλγαρική παρουσία απωθούσε ουσιαστικά την αντίστοιχη ελληνική προς τα παράλια. Επιπλέον, απεικόνισε τον πληθυσμό που κατοικούσε στην Μακεδονία ως επί το πλείστον βουλγαρικό.

Οι εθνογραφικές απεικονίσεις του Lejean θα επηρεάσουν λίγα χρόνια αργότερα τον εθνογραφικό χάρτη του Μ. Φ. Μιρκοβιτς³²⁰ ο οποίος αποτέλεσε και το κύριο έκθεμα στο πανσλαβιστικό συνέδριο της Μόσχας το 1867. Χρησιμοποιώντας ως βάση την συλλογιστική που ακολούθησε ο Lejean, ο χάρτης του Μ. Φ. Μιρκοβιτς διαφοροποιήθηκε ως προς την διεύρυνση της βουλγαρικής παρουσίας στην περιοχή, περιορίζοντας την τουρκική παρουσία στην βορειοανατολική Βουλγαρία

³¹⁶ Βλ. χάρτη 3.

³¹⁷ Demeter, Bottlik, Csaplar-Degovics, "Ethnic Mapping on the Balkans (1840–1925)", σ. 72.

³¹⁸ Guillaume Lejean, *Ethnographie de la Turquie D'Europe – Ethnographie der Europäischen Türkei, Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen*, Justus Perthes, Gotha 1861, σ. 1-4.

³¹⁹ İpek K. Yosmaoglu, *Blood ties: religion, violence, and the politics of nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Cornell University Press, Ithaca and London 2014, σ. 93.

³²⁰ Βλ. χάρτη 4.

την οποία μετέτρεψε σε βουλγαρο-τουρκική. Παράλληλα απεικόνισε εντονότερα τον βουλγαρικό πληθυσμό στην Θράκη, ενώ οι περιοχές που ο Lejean είχε χρωματίσει με εντονότερη ελληνική και τουρκική παρουσία, ο Μιρκοβιτς την αντικατέστησε με βουλγαρική³²¹. Με τον έναν εθνογραφικό χάρτη να αποτελεί κατευθυντήρια οδό για τον επόμενο, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η περιοχή της Μακεδονίας ανακαλύφθηκε σταδιακά από ευρωπαίους περιηγητές. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί και η επιτόπια έρευνα των δύο κυριών βρετανικής καταγωγής, Mackenzie και Irby οι οποίες ταξίδεψαν ασυνόδευτες στην Βαλκανική χερσόνησο με σκοπό να προσφέρουν μία αξιόπιστη εικόνα για τους σλαβικούς λαούς στην βρετανική κοινωνία³²². Ο χάρτης τους αποτέλεσε τον πρώτο βρετανικό εθνογραφικό χάρτη ο οποίος δημοσιεύτηκε το 1867 και παρόλο που βασίστηκε εξ αρχής στον χάρτη του Lejean, διαφοροποιήθηκε μέσα από τις προσωπικές παρατηρήσεις κατά το ταξίδι τους στην Βαλκανική χερσόνησο³²³. Στα ίδια πλαίσια, θα δημοσιευτεί το 1869, ο χάρτης του A. H. Petermann, ο οποίος θα απεικονίσει Σέρβους και Βουλγάρους με τον ίδιο χρωματισμό με σκοπό να ισχυροποιήσει την σλαβική κυριαρχία στην νοτιοανατολική Ευρώπη³²⁴.

Η εθνογραφική χαρτογραφία ως μέσο άσκησης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής

Στα πλαίσια του εθνογραφικού ανταγωνισμού, η ελληνική κωλυσιεργία υπήρξε δραματική. Όταν έγινε αντιληπτό το προβάδισμα που είχαν προσφέρει οι εθνογραφικές απεικονίσεις στους Βουλγάρους είχαν ήδη δημιουργηθεί τετελεσμένα στην ευρωπαϊκή διπλωματία. Επιστρέφοντας ξανά στην περίοδο της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης η απόφαση της Ελλάδας να τηρήσει ουδέτερη στάση στην Βαλκανική κρίση, την οδήγησε να επιταχύνει από πλευράς της τον αγώνα της εθνογραφικής αναπαράστασης, ξεκινώντας από τον χάρτη του Stanford³²⁵. Σε αντίθεση με την βουλγαρική πλευρά, όπου η απουσία ενός κρατικού μορφώματος δεν επέτρεπε να αναπτυχθεί ένας ρόλος «συνεργασίας» μεταξύ κράτους και χαρτογράφου, όπου το κράτος θα αποφάσιζε και θα αιτούνταν καθ' υπόδειξή του την κατασκευή ενός χάρτη, η Ελλάδα αποφάσισε να ανάγει το εθνογραφικό ζήτημα σε

³²¹ Όσον αφορά τα δυτικά Βαλκάνια οι χάρτες των Lejean και Μιρκοβιτς δεν παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις. Ακόμη και η οριοθέτηση των εθνογραφικών συνόρων μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας παρέμεινε η ίδια, σε Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 53.

³²² Βλ. χάρτη 5.

³²³ Muir G. Mackenzie and Adelina P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Daldy, Isbister & Co., London 1877.

³²⁴ Βλ. χάρτη 6.

³²⁵ Βλ. χάρτη 7.

ζήτημα εθνικής σπουδαιότητας³²⁶. Σκοπός της ελληνικής πλευράς ήταν να αντικρούσει την επικρατούσα άποψη και να προσφέρει μία άλλη εικόνα της βαλκανικής χερσονήσου διαφορετική από αυτήν που προωθούσαν οι φιλοσλαβικοί χάρτες. Ωστόσο ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η εύρεση ενός καταξιωμένου χαρτογράφου σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, που όχι μόνο θα ήταν διατεθειμένος να μην αμφισβητήσει τα ελληνικά δεδομένα, αλλά παράλληλα θα ήταν συγκαταβατικός να αποκρύψει την συνεργασία του με το ελληνικό κράτος, αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου την επιστημονική ευθύνη.

Η θετική απάντηση ήρθε από τον Έλληνα πρόξενο στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιο, ο οποίος πρότεινε το γεωγραφικό κατάστημα του Ed. Stanford. Οι δυσκολίες διαφαίνονταν από την αρχή, όταν ο Stanford εξέφρασε την αβεβαιότητα ότι δεν ήταν σε θέση να συγκεντρώσει στοιχεία πιο ακριβή από αυτά που είχε συγκεντρώσει ο Kiepert. Ο Γεννάδιος τον διαβεβαίωσε ότι θα του προμήθευε ο ίδιος τα στοιχεία παραλείποντας να αναφέρει ότι θα προέρχονταν από ελληνικές πηγές³²⁷. Οι προβληματισμοί από τον εκδοτικό οίκο συνεχίστηκαν αφότου ο Γεννάδιος κατέθεσε τα στοιχεία, όπου και εκφράστηκαν ξανά αντιρρήσεις διότι οι *«αριθμοί δεν συμβάδιζαν με την πραγματικότητα»*. Η δυσπιστία του Stanford οφειλόταν στο γεγονός πως αν τα στοιχεία του Γεννάδιου ήταν πράγματι αξιόπιστα, σε αυτήν την περίπτωση θα είχαν αναφερθεί χιλιάδες θύματα ελληνικής καταγωγής την περίοδο της βίαιης καταστολής της βουλγαρικής επανάστασης από τα οθωμανικά στρατεύματα. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον ίδιο, τα θύματα την περίοδο της Απριλιανής επανάστασης ήταν αποκλειστικά βουλγαρικής καταγωγής ενώ δεν είχε αναφερθεί ούτε ένας Έλληνας νεκρός³²⁸.

Παράλληλα, εκτός από την επιδίωξη της ελληνικής πλευράς να παρουσιάσει την Βαλκανική χερσόνησο ως «ελληνική», σκοπός του χάρτη ήταν να αντικατοπτρίσει την Μεγάλη Ιδέα σε πραγματικές διαστάσεις. Αυτός ήταν και ο λόγος που τα στοιχεία τα οποία είχε διαβιβάσει η ελληνική πλευρά στον Stanford συμπεριλάμβαναν και την Μικρά Ασία. Ωστόσο, η ελληνική παρουσία στην περιοχή παρουσιαζόταν εκτεταμένη σε τέτοιο βαθμό που οδήγησε τον Stanford σε αντιδράσεις, αποκαλώντας την *«σκανδαλίζουσα»*. Υπό τον φόβο ότι ο Stanford θα παραιτούνταν από το ελληνικό εγχείρημα, συμφωνήθηκε από κοινού η Μ. Ασία να μην συμπεριληφθεί στην εθνογραφική απεικόνιση. Η Ελλάδα επιθυμούσε πάση θυσία, ο εθνογραφικός χάρτης να φέρει την «αμερόληπτη» υπογραφή ενός ευρωπαίου χαρτογράφου, ώστε να παρουσιάσει τα σύνορα της Μεγάλης Ιδέας ως αποδεκτά από την

³²⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του υπουργού εξωτερικών Κοντόσταυλου, ο οποίος είχε στείλει εμπιστευτική επιστολή στις ελληνικές πρεσβείες σε Λονδίνο, Βιέννη, Ρώμη και Βερολίνο, ζητώντας να βρεθεί αξιόλογος χαρτογράφος, δεκτικός να κατασκευάσει ένα χάρτη με τα στοιχεία που θα του προωθούσε το ελληνικό κράτος, σε Καράβας, «Οι Εθνογραφικές Περιπέτειες του Ελληνισμού», σ. 33.

³²⁷ *Ο.π.*, σ. 34.

³²⁸ *Ο.π.*, σ. 39.

Ευρώπη, και να διαψεύσει όσους αναφέρονταν σε φαντασιόπληκτες πεποιθήσεις³²⁹. Οι διχογνωμίες που παρουσιάστηκαν στις διαπραγματεύσεις του Γεννάδιου και του Stanord, αποδεικνύουν την διαφορετική αντίληψη που είχε Ελλάδα και Ευρώπη για τα ελληνικά όρια.

Με μεγάλη καθυστέρηση, ο χάρτης κατάφερε να δημοσιευτεί έχοντας εξασφαλίσει το όνομα του εκδοτικού οίκου αλλά όχι του χαρτογράφου, και έφτασε στην Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια των προκαταρκτικών συνεδριάσεων της συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης. Η ελληνική διπλωματία υπέστη βαρύ πλήγμα καθώς παρά τις προσπάθειες, ο χάρτης δεν περιλήφθηκε στην συνδιάσκεψη ως τεκμήριο. Αντιθέτως, χρησιμοποιήθηκαν οι χάρτες του Lejean και Kiepert με αποτέλεσμα τα όρια της Βουλγαρίας να ευθυγραμμιστούν καθ' υπόδειξη των 2 χαρτών. Η Ελλάδα απέτυχε να αναπτύξει μία δυναμική στην εθνογραφική προπαγάνδα, με αποτέλεσμα ο φιλελληνικός χάρτης του Stanford να μην αποκτήσει την επιθυμητή επιρροή στους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης και να αντιστρέψει την εικόνα που επικρατούσε.

Το ίδιο έτος, παράλληλα με τις προσπάθειες του ελληνικού βασιλείου να αποκτήσει ρόλο ρυθμιστή στην βαλκανική χαρτογράφηση, δημοσιεύεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία ο εθνογραφικός χάρτης του Γάλλου φιλέλληνα Α. Synvet³³⁰. Ο χάρτης του Synvet³³¹ κατέρριπτε την βουλγαρική ηγεμονία στην περιοχή, προσθέτοντας έναν νέο χρωματισμό, το ανοιχτό πράσινο, με τον οποίο εισήγαγε μία νέα εθνοτική ομάδα την οποία χαρακτήρισε ως «Γραικοβουλγάρους»³³². Αν και αριθμητικά η ομάδα των Γραικοβουλγάρων ήταν αμελητέα, καθώς υπολογιζόταν περίπου σε 50.000, τοποθετήθηκε για να λειτουργήσει συμπληρωματικά με τον ελληνικό χρωματισμό, ώστε να απωθήσει τον κίτρινο χρωματισμό των Βουλγάρων από την γραμμή Σκάρδου-Αίμου³³³.

Την περίοδο που ο ρωσοτουρκικός πόλεμος (1877-1878) βρισκόταν ήδη σε εξέλιξη και η Ελλάδα ταλαντευόταν πολιτικά ανάμεσα στο δίλημμα τήρησης ουδετερότητας ή κήρυξης πολέμου με την Οθωμανική αυτοκρατορία, έρχεται στην δημοσιότητα ένας νέος χάρτης, αυτός του F.

³²⁹ «Εννοείται ότι προσπαθώ ίνα ο χάρτης δημοσιευθεί με το όνομα Στάνφορντ ώστε να παρέχει το αγγλικό κύρος» σε ο.π., σ. 41.

³³⁰ Βλ. χάρτη 8.

³³¹ Στην πραγματικότητα, ο χάρτης αποτελούσε μία αναθεωρημένη έκδοση. Ο 1^{ος} χάρτης που είχε κυκλοφορήσει λίγους μήνες νωρίτερα, δεν διαφοροποιούνταν ιδιαίτερα από τις θέσεις που υποστήριζαν οι φιλοσλαβικοί προγενέστεροι χάρτες.

³³² Χαρακτηριστικό είναι ότι επέλεξε να χρωματίσει αυτήν την ομάδα και όχι τους Κουτσόβλαχους, οι οποίοι αριθμητικά ήταν υπερδιπλάσιοι γιατί τους αντιμετώπιζε ως ελληνικό στοιχείο, καθώς είχε σύμφωνα με τον χαρτογράφο ελληνική συνείδηση.

³³³ Η απώθηση των Βουλγάρων από την γραμμή Σκάρδου – Αίμου αποτυπώθηκε και στον χάρτη του Stanford. Ακόμη και έτσι όμως, ο χάρτης δεν ήταν αρκετός, καθώς χρησιμοποιήθηκε από τους Βουλγάρους για να προωθήσουν τον πανσλαβισμό, σε Καράβας, «Οι Εθνογραφικές Περιπέτειες του Ελληνισμού», σ. 58-59.

Bianconi³³⁴. Ο χάρτης ξεπερνούσε κατά πολύ τις ελληνικές προσδοκίες, διαθέτοντας καταξιωμένο χαρτογράφο, φέροντας υπογραφή από εκδοτικό οίκο, και χρωματίζοντας ως ελληνικές, περιοχές που οι χάρτες του Stanford και Synvet είτε είχαν αφήσει σε βουλγαρική κατοχή, είτε είχαν αποκλείσει από την χαρτογράφηση³³⁵. Στον χάρτη του Bianconi, οι Βούλγαροι αποτυπώνονται μονάχα ως διάσπαρτες κηλίδες σε μερικά τμήματα της Μακεδονίας και στην Ήπειρο. Ωστόσο, το πρόβλημα με τον συγκεκριμένο χάρτη εντοπίζεται στο γεγονός ότι υστερούσε ποιοτικά. Ο τρόπος με τον οποίο επιλέχθηκαν οι χρωματισμοί του χάρτη, βασιζόταν αποκλειστικά στην διάκριση μουσουλμάνων και χριστιανών. «Οι Βουλγαρόφωνοι», οι οποίοι σύμφωνα με τον χαρτογράφο ήταν αποτέλεσμα της συνύπαρξης Ελλήνων και Βουλγάρων, ήταν Έλληνες που ομιλούσαν την ελληνική γλώσσα, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα βουλγαρικές εκφράσεις. Αν και η παρουσία των Βουλγάρων δεν παραλείπονταν, υποστηριζόταν πως η πολιτισμική και πληθυσμιακή υπεροχή των Ελλήνων υπερτερούσε σε τέτοιο σημείο που «αφομοίωνε» τους υπόλοιπους πληθυσμούς. Μάλιστα είχε υπολογίσει τον ελληνικό πληθυσμό εκτός Ελλάδας σε 6.000.000, 3 εκ των οποίων κατοικούσαν στη Μακεδονία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Θράκη και Κωνσταντινούπολη³³⁶.

Οι προσπάθειες της Ρωσίας να δημιουργήσει ένα βουλγαρικό κράτος στα νότια Βαλκάνια, με ισχυρή γεωπολιτική και γεωστρατηγική θέση, δεν επηρέαζαν αποκλειστικά τα ελληνικά συμφέροντα. Μετά την αποτυχία της Αυστροουγγαρίας να αποκτήσει ρόλο ρυθμιστή στην κεντρική Ευρώπη, το ενδιαφέρον της είχε στραφεί στα Βαλκάνια με αποτέλεσμα να μην παρακολουθεί με συμπάθεια οποιαδήποτε ενέργεια που αφορούσε την ανεξαρτησία των Σλάβων. Η Ελλάδα βρήκε απρόσμενα έναν νέο σύμμαχο με τον οποίο μοιραζόταν κοινές ανησυχίες. Ο χάρτης του Karl Sax³³⁷ (1877) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ο πολυπλοκότερος χάρτης της περιόδου³³⁸. Ο Sax χρησιμοποίησε έναν διαφορετικό τρόπο για να απεικονίσει τα Βαλκάνια, περισσότερο περίπλοκο από τους προηγούμενους που είχαν βασιστεί στο γλωσσικό κριτήριο. Ισχυρίστηκε ότι οι χάρτες των Safarik και Lejean είχαν δώσει λανθασμένα μεγάλη σημασία στον γλωσσικό παράγοντα, ενώ σύμφωνα με τον Sax, ο θρησκευτικός παράγοντας ήταν αυτός που αποτελούσε ζήτημα μεγάλης σπουδαιότητας στα

³³⁴ Βλ. χάρτη 9.

³³⁵ Γάλλος μηχανικός που υπηρέτησε ως προϊστάμενος στον οθωμανικό σιδηρόδρομο, σε Καράβας, “Οι Εθνογραφικές Περιπέτειες του Ελληνισμού”, σ. 51.

³³⁶ Μία διαπίστωση που προκαλεί έντονους προβληματισμούς, αν αναλογιστούμε ότι σε προγενέστερη έρευνα του ιδίου για το ανατολικό ζήτημα το 1876, ο βουλγαρικός πληθυσμός αναλογούσε σε 9.000.000 ενώ ο ελληνικός μόλις σε 4.000.000, σε. ο.π., σ. 54.

³³⁷ Βλ. χάρτη 10.

³³⁸ Η βαρύτητα των δεδομένων του χάρτη ήταν σημαντική εξαιτίας της θέσης του ως πρόξενος της Αδριανούπολης και των γνώσεων που είχε για τον πληθυσμό των Βουλγάρων στην Θράκη, από πηγές που είχε στην διάθεσή του από την αυστριακή κυβέρνηση κυρίως όσον αφορά τις πόλεις Σκούταρι, Θεσσαλονίκη, Σκόπια, Βίτολα.

Βαλκάνια περισσότερο από ότι πίστευε η Ευρώπη. Ακολουθώντας την ίδια συλλογιστική με την Ελλάδα, ο Sax εισήγαγε τον όρο «εθνική συνείδηση» θέλοντας να προσδώσει βαρύτητα στην επιθυμία των ανθρώπων να επιλέγουν την εθνική τους ταυτότητα, ανεξαρτήτου γλώσσας και θρησκείας.

Η συνεισφορά του Sax δεν έγκειται στην προσπάθεια απεικόνισης των βαλκανικών εθνών, αλλά στο γεγονός ότι επιχείρησε να παρουσιάσει μία ρεαλιστική εικόνα για τα Βαλκάνια: αυτήν της πολυποίκιλης, πολυδιάστατης και σχεδόν αδύνατης διάκρισης των εθνικών ομάδων στην περιοχή. Βασική επιδίωξη του Αυστριακού χαρτογράφου ήταν να αναδείξει τις «πρόχειρες» εθνογραφικές απόπειρες των προγενέστερων, οι οποίοι είχαν υπέρ-απλοποιήσει την χαρτογράφηση των Βαλκανίων. Όπως πολύ χαρακτηριστικά υποστήριζε, οι προγενέστεροι εθνογραφικοί χάρτες είχαν την τάση να αναδεικνύουν επιλεκτικά κριτήρια διάκρισης των εθνικών ομάδων παραλείποντας να τα χρησιμοποιήσουν συνδυαστικά, κάτι που τους οδηγούσε σε εσφαλμένες διαπιστώσεις³³⁹. Ο χάρτης του Sax αν και δεν φαίνεται εκ πρώτης όψεως να προωθεί τα συμφέροντα μίας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας, αν παρατηρηθεί σε σύγκριση με άλλους χάρτες της περιόδου θα μπορούσε να θεωρηθεί πως ευνοούσε τα ελληνικά συμφέροντα. Αναλυτικότερα, διέσπασε την ομοιογενή βουλγαρική παρουσία στην περιοχή, προσθέτοντας την ύπαρξη διάφορων εθνοτικών ομάδων, ενώ ταυτόχρονα τοποθέτησε την ελληνική παρουσία στις περιοχές του Έβρου, Σκοπίων, Σερρών και Ροδόπης. Ο χάρτης του διέκρινε 21 διαφορετικές εθνικές ομάδες ενισχύοντας βέβαια την εικόνα των Βουλγάρων στην Φλώρινα, Βέροια, Θεσσαλονίκη την οποία ωστόσο απέσπασε από τμήματα της Μακεδονίας στα βόρεια τοποθετώντας στην θέση την Έλληνες Αλβανούς και Τούρκους³⁴⁰.

Η Εθνογραφική προπαγάνδα και ο ελληνικός τύπος – Η διαμόρφωση της εικόνας του Βουλγάρου ως «εθνικό άλλο»

Η αποτυχία της Συνδιάσκεψης της Κωνσταντινούπολης (1876), θα οδηγήσει στον ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-1878), και στην νίκη της Ρωσίας επί των Οθωμανών, η οποία θα ολοκληρωθεί με την υπογραφή της διμερούς συνθήκης του Αγίου Στεφάνου την άνοιξη του 1878. Οι εξελίξεις βρήκαν απροετοίμαστο το ελληνικό βασίλειο τόσο ιδεολογικά όσο και πολιτικά. Οι ραγδαίες διπλωματικές εξελίξεις θα προκαλέσουν μία ιδεολογικοπολιτική σύγχυση στη Ελλάδα, η οποία θα οδηγήσει εν

³³⁹ Ουσιαστικά ο Sax υποστήριζε πως κάθε ομάδα ανάλογα με τις περιστάσεις προήγαγε το δικό της διαχωριστικό κριτήριο, όπως για παράδειγμα οι Βόσνιοι και Σέρβοι, που μιλούσαν την ίδια γλώσσα, αλλά είχαν διαφορετική θρησκεία, και αυτός ο παράγοντας ήταν ισχυρότερος από τον γλωσσικό, σε Wilkinson, *Maps and Politics*, σ. 77.

³⁴⁰ Ο.π., σ. 79.

τέλει στην εγκατάλειψη της εθνικής πολιτικής προσέγγισης που βασιζόταν σε παρωχημένες έννοιες που προήγαγε η θρησκευτική ενότητα. Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, δημιούργησε ένα εκτεταμένο Βουλγαρικό πριγκιπάτο, το οποίο εκτεινόταν από τον Δούναβη μέχρι το Αιγαίο, εμποδίζοντας την εδαφική επέκταση της Ελλάδας στην Μακεδονία και τη Θράκη. Μπορεί η εφαρμογή της συνθήκης να διήρκεσε λίγους μήνες, ωστόσο ήταν αρκετή για να προκαλέσει αισθήματα αντιβουλγαρισμού στην ελληνική κοινωνία, τα οποία είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται από την περίοδο της Συνδιάσκεψης³⁴¹, δομώντας το ιδεολόγημα του «*βάρβαρου Βουλγάρου δυνάστη*» που υφάρπαζε την ιστορική κληρονομιά των Ελλήνων στην Μακεδονία³⁴². Ο πανσλαβισμός αποτελούσε πλέον μία υπαρκτή απειλή για τα ελληνικά συμφέροντα στις οθωμανικές επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης. Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ελλάδα ήταν αναγκασμένη να επαναπροσδιορίσει εχθρούς και συμμάχους, ώστε να είναι εφικτή η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας στα πλαίσια μίας ρεαλιστικής εξωτερικής πολιτικής.

Οι προσπάθειες της ελληνικής πλευράς να παρουσιάσει την Μακεδονία και την Θράκη ως κοιτίδα του ελληνισμού χωρίς ισχυρή βουλγαρική παρουσία δεν είχαν την αναμενόμενη απήχηση στην Ευρώπη. Αντιθέτως, όσον αφορά το εσωτερικό, λειτούργησαν ως εργαλεία οικοδόμησης στερεοτύπων για την εικόνα του Βουλγάρου ως εθνικού αντιπάλου. Γενικότερα, οι εθνικοί ανταγωνισμοί που σχετίζονταν με περιοχές που δεν διέθεταν εθνική ομοιογένεια, είχαν ως πάγια τακτική να διαμορφώνουν ένα εθνικό ιδεολόγημα, με σκοπό οι αντίπαλες εθνικές βλέψεις στην περιοχή να παρουσιάζονται ως επεμβατικές πολιτικές με αφομοιωτικό χαρακτήρα. Αυτή η προσέγγιση αποτελούσε ουσιαστικά μία προσπάθεια πολιτικής χειραγώγησης της κοινωνίας με διττή επιδίωξη. Αφενός να ενισχύσει στο εσωτερικό το αίσθημα της εθνικής απειλής, και αφετέρου να υιοθετήσει και να αναπαράγει με εθνικιστική ρητορική, στερεότυπα για τον εθνικό ανταγωνιστή.

Βασικά εργαλεία για την επίτευξη αυτής της προσέγγισης, ήταν η ανάδειξη αντιθέσεων ανάμεσα στον εθνικό ανταγωνιστή, η παρουσίαση της διεκδικούμενης περιοχής ως δίκαιη και αναγκαία προβάλλοντας τα αντίστοιχα επιχειρήματα, σε συνδυασμό πάντα με την ανάδειξη των ανήθικων και διαστρεβλωμένων στοιχείων που προέβαλλε η αντίπαλη δύναμη. Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση, ο ελληνικός τύπος επιδόθηκε στην αναπαραγωγή ενός συνδυασμού αρχαίας ελληνικής ιστορίας, πολιτισμικής υπεροχής, θρησκευτικής κυριαρχίας και μακροχρόνιας παρουσίας των ελληνικών πληθυσμών στην Μακεδονία και Θράκη. Από την άλλη, ο γλωσσικός παράγοντας και η

³⁴¹ Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων αναφέρονται στην Συνδιάσκεψη ως μία διπλωματική παρωδία.

³⁴² *Αλήθεια*, 20/2/1878.

σημασία της πληθυσμιακής υπεροχής, συνήθιζαν να υποβιβάζονται από τον ελληνικό τύπο ακριβώς για τον ίδιο λόγο που αποσιωπούσαν στους εθνογραφικούς χάρτες.

Ο γλωσσικός κατακερματισμός και η εκτεταμένη χρήση της βουλγαρικής γλώσσας, αδυνατούσε να ενισχύσει τις ελληνικές επιδιώξεις στην περιοχή³⁴³. Όπως αναδείχθηκε από την δράση των ελληνικών επιτροπών σε Αδριανούπολη και Φιλιππούπολη στην προσπάθειά τους να συλλέξουν στατιστικές πληροφορίες για τον πληθυσμό των επαρχιών, όταν κάποιος αναφερόταν ως Βούλγαρος εννοούσαν ο εγγεγραμμένος στα μητρώα του ελληνικού κλήρου, που απλώς ομιλούσε την βουλγαρική γλώσσα³⁴⁴. Από την άλλη, η εθνική διάκριση με γνώμονα το γλωσσικό κριτήριο συνέδραμε στις αφομοιωτικές πολιτικές των Ρώσων και των Βουλγάρων στην ιδιωτική, εκπαιδευτική και πολιτική ζωή των Ελλήνων με σκοπό την απαλοιφή του ελληνικού στοιχείου από την περιοχή³⁴⁵. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που πηγάζουν από τις ανταποκρίσεις της εποχής, οι ελληνικοί πληθυσμοί των περιοχών αυτών και ιδιαίτερα οι βουλγαρόφωνοι Έλληνες³⁴⁶, καταγράφονταν ως Βούλγαροι και υποβάλλονταν σε υποχρεωτική στρατολόγηση, συνθήκες που παρομοιάζονται με τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό που υπάχθηκαν πληθυσμοί της Ανατολής από τους Τούρκους³⁴⁷.

Αναμφίβολα το γλωσσικό επιχείρημα μπορούσε να γίνει ευκολότερα κατανοητό και αποδεκτό από την Ευρώπη, κάτι που είχε γίνει αντιληπτό από την ελληνική πλευρά, η οποία υποβίβαζε το ζήτημα του εθνικού προσδιορισμού μέσα από τον γλωσσικό παράγοντα και αντιμετώπιζε την βουλγαρική γλώσσα ως σλαβικό ιδίωμα ασύνδετο με την εθνική ταυτότητα³⁴⁸, προσπαθώντας να αναδείξει

³⁴³ Το πρόβλημα δεν αφορούσε μόνο τον πληθυσμό που προσδιοριζόταν ως ελληνικός αλλά μιλούσε την βουλγαρική γλώσσα. Αντίστοιχο πρόβλημα εντοπιζόταν και με την τουρκική γλώσσα. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εκπαιδευτικής επιτροπής που αναφέρεται στο χωριό Δελιάχοβα, «η κατάστασις είναι οικτρή ... η μητρική γλώσσα (των κατοίκων) εγένετο η τουρκικήν, την οποία βαρβάρως ψελλίζουν, εν δε τη οικογενεία ουδόλως λαλείται η ελληνική», σε Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 81.

³⁴⁴ *Εφημερίς*, 17/4/1878.

³⁴⁵ «(Οι Βούλγαροι και οι Ρώσοι) Διόρισαν πολιτικούς και στρατιωτικούς διοικητάς και αρχισυννόμους ρώσους· απηγόρευσαν την χρήσιν πάσης άλλης γλώσσης εν τοις δημοσίοις εγγράφοις εκτός της ρωσικής και της βουλγαρικής· συνέστησαν δημοτικά συμβούλια, χωρίς να λάβωσιν υπ' όψιν τον πληθυσμόν εκάστης φυλής, αλλά κατά τρόπον τοιούτον, ώστε εν τούτοις να πλειονοψηφώσιν οι βούλγαροι, όπου δεν ηδύναντο ν' αποκλείσωσιν ολοτελώς τα άλλα στοιχεία.» σε *Ωρα*, 3/5/1878.

³⁴⁶ «Επειδή δε οι βούλγαροι και ρώσοι πολλήν σημασίαν δίδουσιν εις την γλώσσαν, ως κύριον και μόνον συστατικόν και γνώρισμα της εθνικότητος», σε *Ωρα*, 9/5/1878.

³⁴⁷ *Λαός*, 15/6/1878.

³⁴⁸ «Ουδαμού της Ευρώπης υπάρχει ουδ' εις βούλγαρος, διότι ουδείς υπάρχει φθεγγόμενος βουλγαριστί, υπάρχει γλώσσα, ή μάλλον υπάρχουσι διάλεκτοι σλαβικάί, αλλά γλώσσα βουλγαρική δεν υπάρχει ουδαμού της Ευρώπης», σε *Ωρα*, 9/5/1878.

ως αντεπιχείρημα την επικράτηση της ελληνικής κουλτούρας ως απόδειξη της ελληνικότητας των κατοίκων³⁴⁹.

Παράλληλα, την περίοδο που η Ελλάδα προσπαθούσε να αντικρούσει τους βουλγαρικούς ισχυρισμούς οι οποίοι υποστηρίζονταν από τους φιλοσλαβικούς χάρτες, ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης συνέταξε *«Υπόμνημα μετά των αναγκαίων στατιστικών προς εξακρίβωσιν των εθνικών ημών δικαίων και τους εν σφετεριζομέναις χώραις επικρατούντος ελληνισμού»*, προβάλλοντας τις ελληνικές θέσεις στους Ευρωπαίους πρόξενους³⁵⁰. Το μακροσκελές υπόμνημα το οποίο συντάχθηκε λίγους μήνες πριν το συνέδριο του Βερολίνου, αναφέρεται σε ιστορικά και πολιτικά επιχειρήματα των Ελλήνων τα οποία ισχυροποιούσαν τα δικαιώματά του ελληνισμού στην Μακεδονία και στη Θράκη³⁵¹. Στο υπόμνημα γίνεται λόγος για την συνεχή και αδιάσπαστη ελληνική παρουσία στην περιοχή³⁵², όπως επίσης και για την διατήρηση της ελληνικής γλώσσας παρά τις αντιξοότητες που βίωσε ο ελληνικός πληθυσμός από τις βουλγαρικές επιδρομές την περίοδο του Μεσαίωνα. Η επιμονή του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ακόμη και μετά την οθωμανική κατάκτηση, οι Έλληνες συγκεντρώθηκαν στα σημαντικότερα αστικά κέντρα των επαρχιών *«συμβάλλοντας στην αναγέννηση του εθνικού αισθήματος και στην ανάπλαση του ελληνικού πολιτισμού»*³⁵³.

Όπως ήταν φυσικό, σκοπός του υπομνήματος δεν ήταν να εξιστορήσει απλά την ελληνική παρουσία στην περιοχή, αλλά να αναδείξει από την μία τους πολιτισμικούς δεσμούς της «πολιτισμένης» Ευρώπης και της Ελλάδας, και από την άλλη να υπενθυμίσει την πολιτισμική κατωτερότητα των Βουλγάρων ως διεκδικητές της περιοχής. Για αυτό το λόγο δεν παραλείπονται οι αναφορές για την υποχρέωση που είχε η Ευρώπη απέναντι στον ελληνικό πολιτισμό, ο οποίος όχι μόνο λειτούργησε ως κοιτίδα του δυτικού πολιτισμού αλλά και ως προστάτης του. Αναμενόμενα, το υπόμνημα ακολουθεί την συλλογιστική του εθνικού ελληνικού κέντρου, απορρίπτοντας οποιονδήποτε ισχυρισμό περί

³⁴⁹ *«Ο εν Θράκη ελληνικός πληθυσμός πλεονάζει κατά το 1/3 του βουλγαρικού στοιχείου. υπερτερεί προς δε αυτόν και πλούτω, και παδεία, και εμπορίω και βιομηχανία σχολεία αρρένων και θήλεων πανταχού της Θράκης ανέκαθεν ιδρύθησαν. Πλην των εν Κων/πόλει, Ανδριανουπόλει, Φιλιππουπόλει, Βάρνα ... παντού ευρίσκει τις ανοιχτούς και λειτουργούντας τους ναούς τούτους της παιδείας ένθα καλλιεργούνται τα ελληνικά γράμματα και διαμορφούνται ο νους και η καρδιά του ανθρώπου»*, σε *Εθνικόν Πνεύμα*, 11/3/1878.

³⁵⁰ Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η Ελληνική Παιδεία και Επιστήμη ως Εθνική Πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1998, σ. 132.

³⁵¹ *Ο.π.*, σ. 128.

³⁵² *«Εάν εις αρχαίας ανατρέχοντες εποχάς απειρρώντο να κατδείξωσιν το ομογενές τοις Έλλησι των αρχαίων Θρακών και όλων ελληνικών των Μακεδόνων»*.

³⁵³ Γιαννακόπουλος, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», σ. 129-130.

βουλγαρικής πληθυσμιακής υπεροχής, ενώ παράλληλα όπως συνέβη και με την ελληνική εθνογραφική χαρτογραφική, ο γλωσσικός παράγοντας υπονομεύεται ως μη έγκυρο κριτήριο διάκρισης.

Ο όρος «βουλγαρόφωνος» χρησιμοποιείται και στο υπόμνημα, για να υποστηρίξει πως «πολλαχού της Θράκης και Μακεδονίας, οι βουλγαρόγλωσοι γνήσιοι εστίν Έλληνες Μπορεί πολλαχού των νοτίων υπωρειών του Αίμου όπου η ελληνική άλλοτε ομιλείτο, η βουλγαρική μόνον σήμερα ακούεται ... το συναίσθημα της ελληνικής καταγωγής παρά πολλοίς των την πάτριον απομαθόντων γλώσσαν ισχυρόν ενυπάρχει και παν σθένος καταβάλλουσι προς ανάκτησιν της γλώσσης ταύτης, αδρά δαπανώντες προς ανέγερσιν ελληνικών σχολείων εν ταις πατρίσι αυτών, ως μυρία τεκμήρια εις χείρας αυτών έχουσιν οι Σύλλογοι Κωνσταντινουπόλεως»³⁵⁴. Στον αντίποδα, αυτό που θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη για την ελληνικότητα της Μακεδονίας και της Θράκης δεν είναι άλλο από την πολιτισμική και οικονομική υπεροχή του ελληνικού πληθυσμού, όπου σε αντίθεση με τους Βουλγάρους που η ίδρυση σχολείων αποτελούσε μέρος της πανσλαβιστικής προπαγάνδας, στην ελληνική περίπτωση η ίδρυση των σχολείων πήγαζε από την ανάγκη του λαού για πνευματική μόρφωση.

Οι μήνες που ακολούθησαν μετά την υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου χαρακτηρίζονται από μία επιτακτική ανάγκη ανάδειξης των πολιτισμικών αντιθέσεων Ελλήνων και Βουλγάρων. Χωρίς να γνωρίζουμε αν οι θέσεις που παρουσιάζονταν στο υπόμνημα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως επηρέασαν τον ελληνικό τύπο ή αν αποτελούσαν γενικές διαπιστώσεις που αναπαράγονταν στους κύκλους της Κωνσταντινούπολης και της Αθήνας, παρατηρείται μία ευθυγράμμιση ανάμεσα στις θέσεις του και σε αυτές που προωθούσε ο ελληνικός τύπος. Η ελληνική αρθρογραφία υποστήριζε πως οι Μεγάλες δυνάμεις όφειλαν να αναγνωρίσουν την ελληνική οικονομική, πολιτισμική και εκπαιδευτική υπεροχή των Ελλήνων στις οθωμανικές επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης, ενώ παράλληλα έσπευδαν να κατηγορήσουν τον βουλγαρικό εθνικισμό ο οποίος εξαιτίας των εθνικών του επιδιώξεων λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας για την διάσπαση του ορθόδοξου μιλλέτ³⁵⁵. Επιπλέον δίνοντας έμφαση στην «ευφυΐα» που χαρακτήριζε τον ελληνισμό σε συνδυασμό με την πολιτισμική και γλωσσική υπεροχή των Ελλήνων, ο ελληνικός τύπος επιχειρούσε να αναδείξει τις βουλγαρικές αξιώσεις ως «ανυπόστατες και γελοίες»³⁵⁶. Έτσι κάθε

³⁵⁴ Ο.π., σ. 130-131.

³⁵⁵ *Εθνικόν Πνεύμα*, 27/4/1878.

³⁵⁶ Αναλυτικότερα σε μία προσπάθεια να αναδειχθεί η σπουδαιότητα του ελληνισμού, η εφημερίδα Ώρα δημοσίευσε τις απόψεις του John Pentland Mahaffy (1839-1919), ενός Ιρλανδού λόγιου, φιλόλογου, και πρώτου καθηγητή της αρχαίας ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Δουβλίνου. Σύμφωνα με τον Mahaffy, η Ευρώπη έπρεπε να διαχειριστεί τις σερβικές και βουλγαρικές αξιώσεις ως γελοίες, ενώ από την άλλη όφειλε να πραγματοποιήσει τις ελληνικές απαιτήσεις, καθώς ήταν ένα σαφώς πιο ευφύες και πολιτισμένο έθνος. Οι Έλληνες είχαν επενδύσει στην πολιτισμική

φορά που οι Έλληνες παρουσιάζονται «οξυδερκείς, διανοούμενοι, ενεργητικοί και πεφωτισμένοι» οι Βούλγαροι απεικονίζονταν ως μία «αμβλεία και ευμάλακτος» φυλή³⁵⁷.

Σε αυτά τα πλαίσια, μέσα από τις εθνογραφικές χαρτογραφήσεις και τις θέσεις που προωθήθηκαν από το υπόμνημα, διαμορφώθηκε και το εθνικό αφήγημα της «βουλγαρικής κατωτερότητας» στον ελληνικό τύπο της περιόδου, στο οποίο γίνονται συχνά αναφορές στο δίπολο του «προηγμένου Έλληνα» και «πνευματικά καθυστερημένου Βουλγάρου», μία αντίθεση που δημιουργούσε το ρητορικό ερώτημα «ανεξαρτήτως πάσης εθνικής θεωρίας, δεν θα ήτο ανάξιον του ευρωπαϊκού πολιτισμού το καταστρέψαι τα μόνα εκπολιτευτικά κέντρα των χωρών χάριν επιλύδων τινών αγροτών;»³⁵⁸.

Η βουλγαρική παρουσία στην Μακεδονία και στη Θράκη αντιμετωπιζόταν ως παράνομη με την λογική ότι προέκυψε ως απόρροια από τις βαρβαρικές επιδρομές των Βουλγάρων ανά τους αιώνες³⁵⁹. Αυτός ήταν και ο λόγος άλλωστε που οι Βούλγαροι δεν είχαν το δικαίωμα να εγείρουν εδαφικές διεκδικήσεις για την περιοχή³⁶⁰. Σταδιακά παρατηρείται μία απομάκρυνση από τους θρησκευτικούς δεσμούς που ένωναν τα δύο έθνη στο παρελθόν, ενώ η εικόνα ενός ομόδοξου έθνους το οποίο παρασύρθηκε από την ρωσική προπαγάνδα και την ιδέα της δημιουργίας μίας μεγάλης σλαβικής αυτοκρατορίας, αντικαταστάθηκε από μία νέα εικόνα, αυτήν του Βουλγάρου που εκμεταλλεύεται την παραμονή των ρωσικών στρατευμάτων στην περιοχή ασκώντας βίαιες και αφομοιωτικές πολιτικές εις βάρος των ελληνικών πληθυσμών³⁶¹.

Παράλληλα, μέσα από την εδραίωση του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού προέκυψε και η ανάγκη για βελτίωση της εικόνας των Οθωμανών, εξομαλύνοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα στερεοτυπισμούς που είχαν παγιωθεί στην ελληνική κοινωνία εδώ και δεκαετίες. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί πως οι διαμαρτυρίες του ελληνικού τύπου για τα όρια της βουλγαρικής ηγεμονίας εξυπηρετούσαν ταυτόχρονα και τα οθωμανικά συμφέροντα, καθώς για να δείξουν την

και εκπαιδευτική ανάπτυξη ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές, προκαλώντας τριβές με τους γειτονικούς λαούς. Επιπλέον, αποτελούσε ευτύχημα που οι Έλληνες κατάφεραν να διασώσουν την ελληνική γλώσσα χωρίς διαφοροποιήσεις από την αρχαιότητα, ενώ η ευφυΐα των Ελλήνων, τους οδήγησε να διαπρέψουν στο εμπόριο, σε *Ωρα*, 26/12/1876.

³⁵⁷ *Λαός*, 18/3/1878.

³⁵⁸ Γιαννακόπουλος, «Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», σ. 131.

³⁵⁹ «Επιδρομείς με ληστικό χαρακτήρα», σε *Ωρα*, 22/3/1877.

³⁶⁰ Σύμφωνα με τις θέσεις που προβάλλει η εφημερίδα *Ωρα*, η εθνική αφύπνιση των Σλάβων δεν ήρθε ως αποτέλεσμα εσωτερικής ανάγκης, αλλά εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στην Οθωμανικής αυτοκρατορία. Αν η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν παρήκμαζε, η εθνική αφύπνιση των Σλάβων θα καθυστέρουσε επιπλέον έναν αιώνα, σε *Ωρα*, 22/3/1877.

³⁶¹ *Λαός*, 9/3/1878.

περιορισμένη πληθυσμιακή παρουσία των Βουλγάρων στην Μακεδονία και Θράκη, αναφέρονταν στην πληθυσμιακή υπεροχή Ελλήνων και μουσουλμάνων ως σύνολο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί η σύγκριση που έκανε ο ελληνικός τύπος με αφορμή την εναλλαγή της διοίκησης στις επαρχίες της Μακεδονίας και Θράκης από οθωμανική σε ρωσο-βουλγαρική. Η ρωσοβουλγαρική κυριαρχία στην περιοχή παρουσιάζεται ως ένας «*δυσβάσταχτος πνευματικός ζυγός*», βιαιότερος του οθωμανικού, ο οποίος μάλιστα θεωρείται και προτιμότερος «*Οι ημέτεροι, έχοντας πάθει τα πάνδεινα μέχρις εσχάτων από τους Τούρκους, με ανοικταίς αγκάλαις θα τους υποδέχονταν για να τους σώσουν εάν ο σωτήρας επεδείκνυε έστω και ελάχιστη προς συμπάθεια και φιλία*»³⁶². Αναλυτικότερα, η οθωμανική κυριαρχία και ο δεσποτισμός, σύμφωνα με την αρθρογραφία, περιοριζόταν αποκλειστικά σε ζητήματα που αφορούσαν την οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών πληθυσμών, ενώ αντιθέτως οι Βούλγαροι αποδεικνύονται ως οι πραγματικοί δυνάστες της πνευματικής ευημερίας των Ελλήνων «*η εθνικότητά μας απειλείται, η τιμή περιυβρίζεται, η θρησκεία κινδυνεύει και η περιουσία διαρπάζεται και ταύτα πάσχομεν, διότι επιμένουμε να ομολογούμε ότι είμαστε Έλληνες στην καρδιά, Έλληνες στην εθνικότητα, Έλληνες στα φρονήματα*»³⁶³.

Επηρεασμένος από τις τοποθετήσεις των ελληνικών εφημερίδων της Κωνσταντινούπολης και συγκεκριμένα από την εφημερίδα *Νεολόγος*, ο εγχώριος τύπος θα αρχίσει να προβάλλει δειλά πολιτικές τοποθετήσεις που ανάγουν την ελληνοτουρκική συνεργασία ως έναν ευρύ στρατηγικό στόχο στην περιοχή της Βαλκανικής με σκοπό να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να ισχυροποιηθεί η θέση της Ελλάδας έναντι των Σλάβων, αποκτώντας ρόλο ρυθμιστή στα Βαλκάνια. Το κύριο ζήτημα, όπως αναφέρεται στο άρθρο, ήταν να εξασφαλιστεί η μακροχρόνια βιωσιμότητα των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κάτι το οποίο θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσα από την διεύρυνση της ελληνοτουρκικής φιλίας, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι το «*ζωτικό συμφέρον επιβάλλει εις την Πύλην την φιλικήν συνεννόηση μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδος ... Αμφότερες οι δυνάμεις, η ύπαρξη των οποίων εξαρτάται από τις αποφάσεις του ευρωπαϊκού συνεδρίου, οφείλουν να συνδυάσουν τα συμφέροντα τους μετά του μεγίστου ευρωπαϊκού συμφέροντος, ώστε να τεθεί φραγμός στον πανσλαβισμό*»³⁶⁴.

³⁶² *Ωρα*, 4/4/1878.

³⁶³ *Ωρα*, 3/5/1878 και *Λαός*, 22/2/1878.

³⁶⁴ *Ωρα*, 19/6/1878.

Επίλογος

Όπως ήταν αναμενόμενο, η ανάδειξη των Βουλγάρων σε μία νέα ηγεμονική δύναμη στα Βαλκάνια δεν άφησε ανεπηρέαστη την Ελλάδα. Η ανάγκη να αναθεωρηθούν αντιλήψεις που σχετίζονταν με το εθνικό αφήγημα της θρησκευτικής ενότητας υπήρξε επιτακτική αλλά συνάμα δύσκολη. Η ιδεολογική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα στάθηκε αδύναμη να ακολουθήσει ένα σταθερό δόγμα εξωτερικής πολιτικής. Η βαλκανική κρίση βρήκε την Ελλάδα να ταλαντεύεται ανάμεσα στην ουδετερότητα, η οποία συνεπικουρούσε ουσιαστικά την Οθωμανική αυτοκρατορία και στην συνδρομή της στους επαναστατημένους σλαβικούς λαούς στα πλαίσια της θρησκευτικής αλληλεγγύης.

Η συνδιάσκεψη της Κωνσταντινούπολης (1876) και η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878), θα απομακρύνουν οριστικά την Ελλάδα από πολιτικές που βασίζονταν στο αφήγημα της απελευθέρωσης του υποδουλωμένου χριστιανισμού. Οι λαοί της Βαλκανικής χερσονήσου έπαψαν να αντιμετωπίζονται με συμπάθεια από την ελληνική αρθρογραφία, με τους Βουλγάρους να έχουν την μερίδα του λέοντος. Ο ομόδοξος, ταλαιπωρημένος Βουλγαρικός λαός, αντικαταστάθηκε με την βάρβαρη και απολίτιστη φυλή, η οποία στερεί τα ιστορικά δικαιώματα της Ελλάδας στην Μακεδονία και τη Θράκη. Οι Βούλγαροι οι οποίοι προηγουμένως μάχονταν για την απώθηση του τουρκικού ζυγού και την αποτίναξη της τυραννίας τους σουλτάνου, μετατρέπονται οι ίδιοι σε δυσβάσταχτο πνευματικό ζυγό, με σκοπό την εξάλειψη των ελληνικών πληθυσμών.

Εν κατακλείδι, αυτό που θα μπορούσε να χαρακτηρίσει την διετία 1876-1878 είναι η προσπάθεια να αναδειχθεί ο Βούλγαρος ως ένας επικίνδυνος εθνικός αντίπαλος, ο οποίος όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τον ελληνικό πολιτισμό, την ελληνική ιστορία και τα κατορθώματα του ελληνικού έθνους ανά τους αιώνες. Σε αυτά τα πλαίσια, το ενδεχόμενο μίας ελληνοτουρκικής συμμαχίας θα αρχίσει να εμφανίζεται δειλά στον ελληνικό τύπο, δημιουργώντας σταδιακά την εντύπωση πως μία σύμπραξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα αποτελούσε τον ανασταλτικό παράγοντα στον βουλγαρικό επεκτατισμό, με σκοπό να αναχαιτιστεί η δυναμική ενός κοινού εχθρού. και να αντιμετωπιζόταν ωστόσο ως αποδεκτή λύση από την κοινωνία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

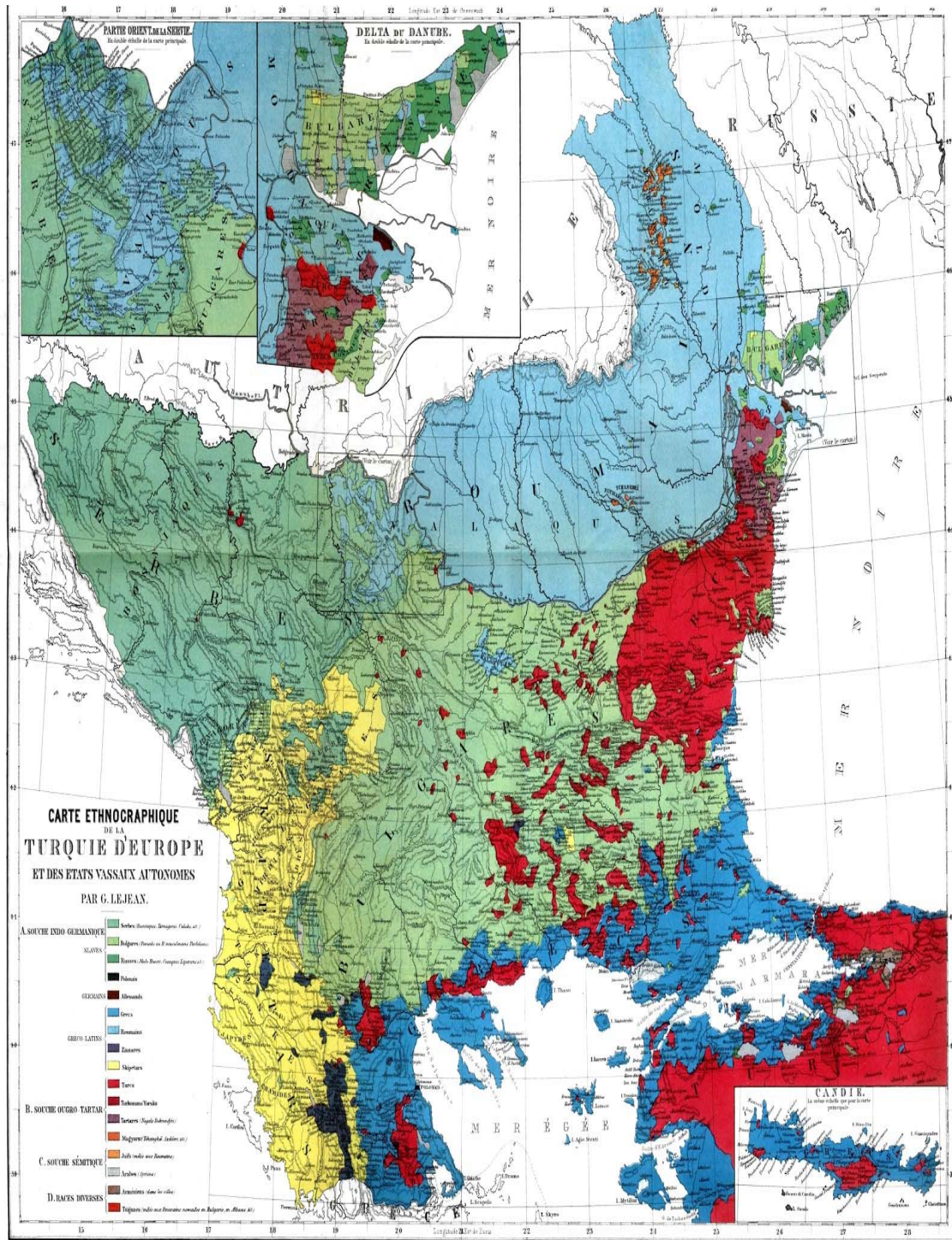
Χάρτης 1: Ο εθνογραφικός χάρτης του H. Kiepert (1876)³⁶⁵

³⁶⁵ Dimitar Rizov, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin 1917, σ. 44.

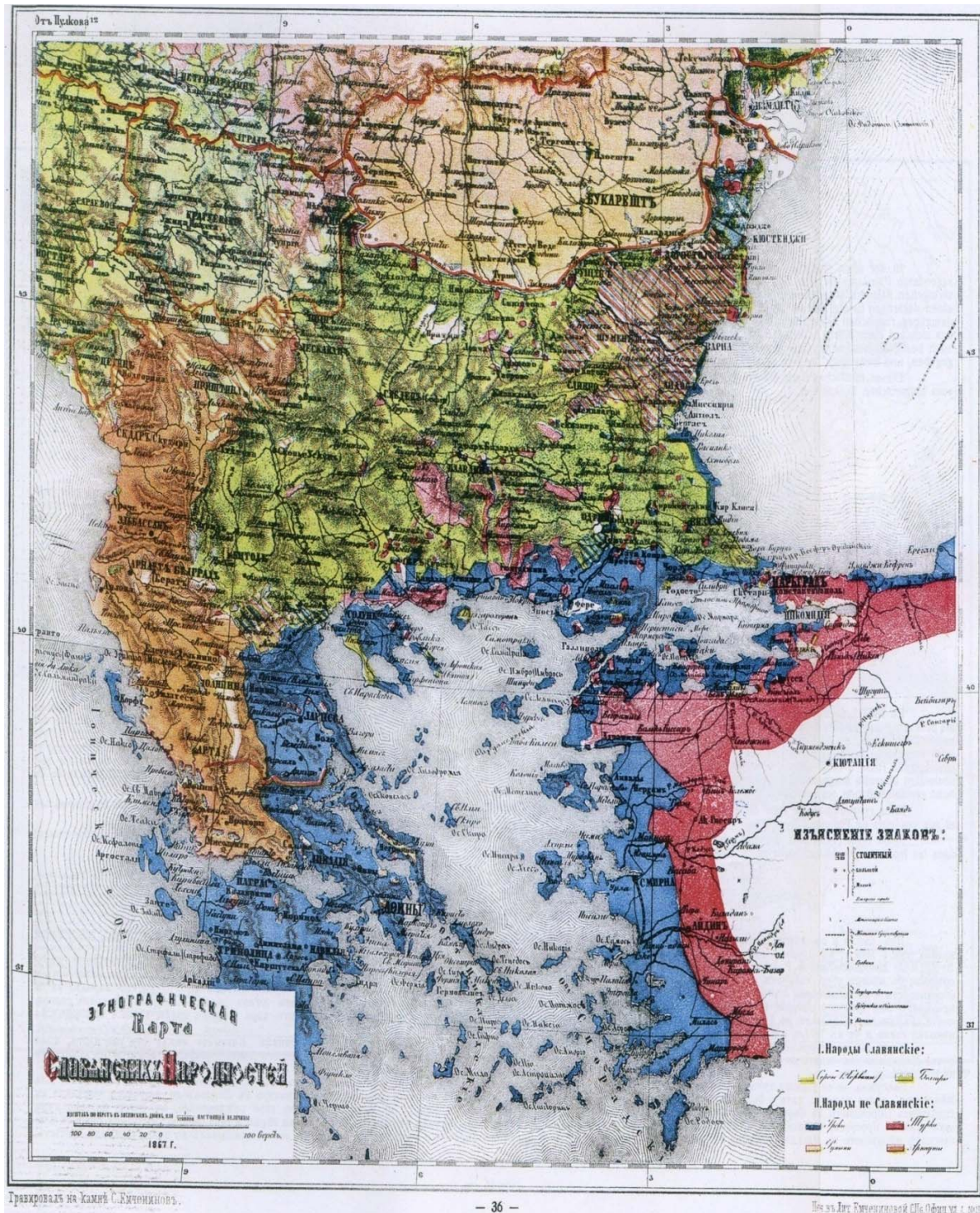
Χάρτης 2: Ο εθνογραφικός χάρτης του Α. Βουέ (1847)³⁶⁶

³⁶⁶ Dimitar Rizov, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin 1917, σ. 26.

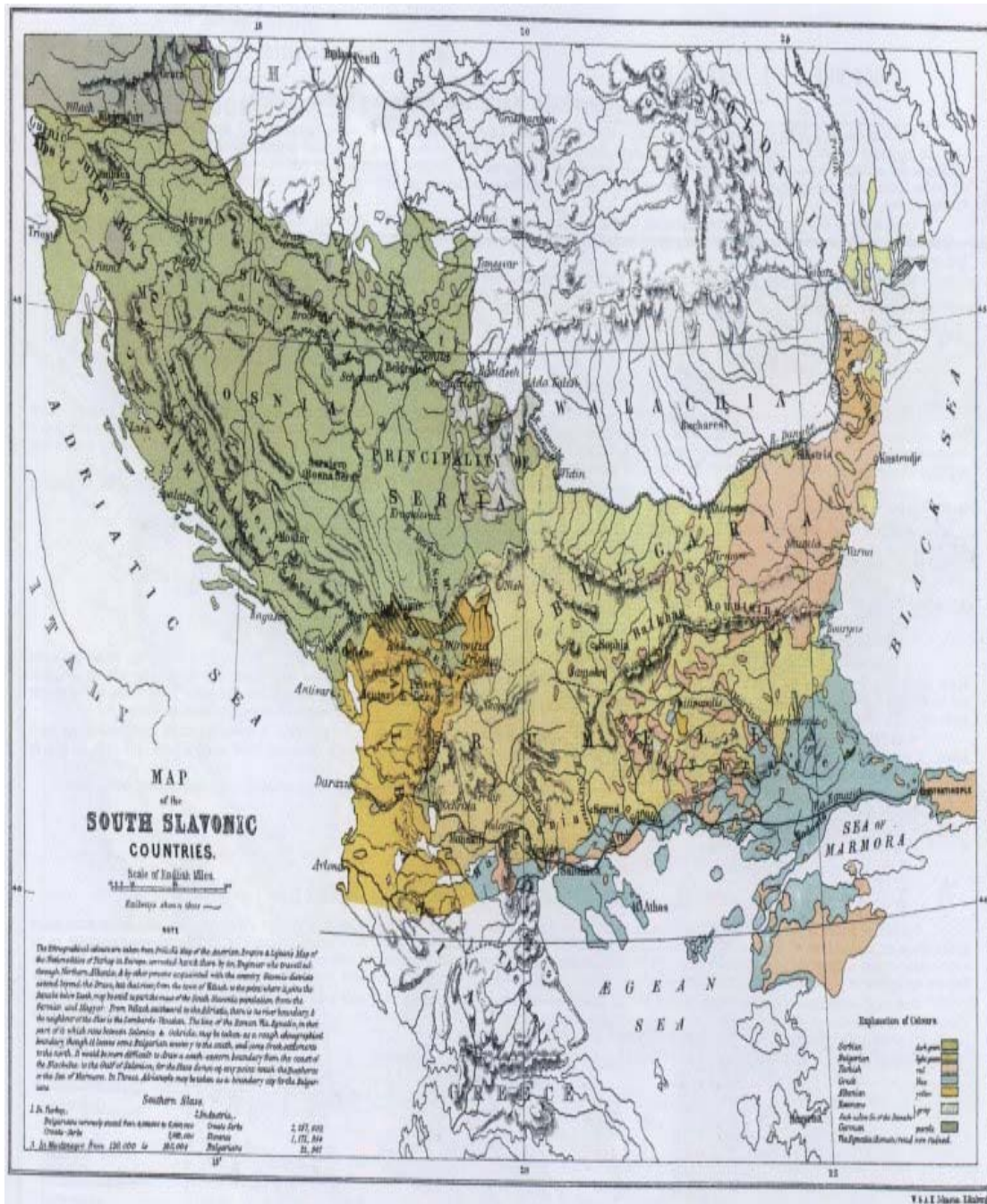
Χάρτης 3: Ο εθνογραφικός χάρτης του G. Lejean (1861)³⁶⁷

³⁶⁷ Guillaume Lejean, *Ethnographie de la Turquie D'Europe – Ethnographie der Europäischen Türkei, Ergänzungsheft zu Petermann's Geographischen Mittheilungen*, Justus Perthes, Gotha 1861.

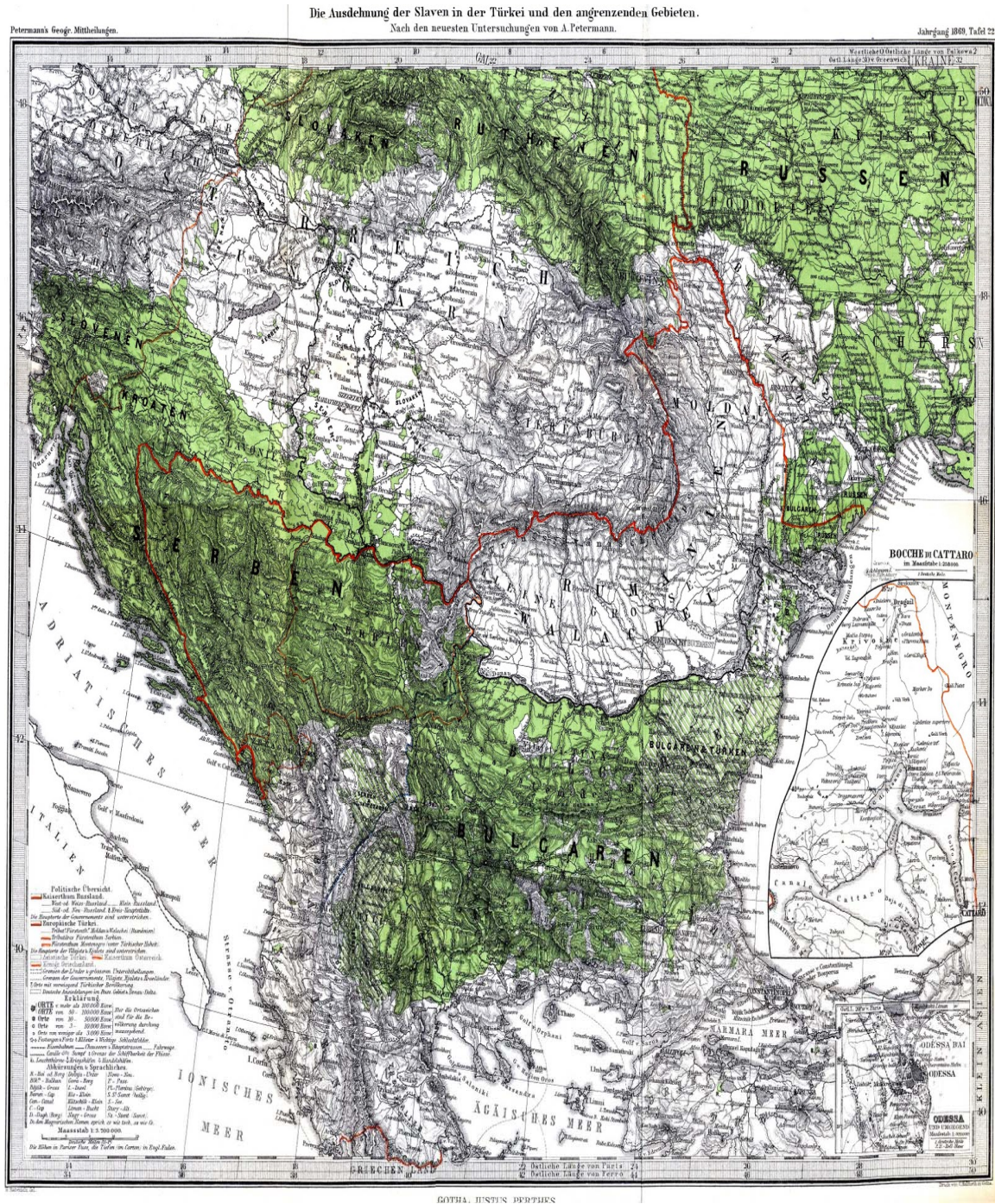
Χάρτης 4: Ο εθνογραφικός χάρτης του Μ. Φ. Миркович (1867)³⁶⁸

³⁶⁸ Dimitar Rizov, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin, 1917, σ. 36.

Χάρτης 5: Ο εθνογραφικός χάρτης των Mackenzie-Irby (1867)³⁶⁹

³⁶⁹ Muir G. Mackenzie and Adelina P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, (London: Bell and Daldy, 1867), facing p. XV.

Χάρτης 6: Ο εθνογραφικός χάρτης του Α. Petermann (1869)³⁷⁰

³⁷⁰ https://archive.thulb.uni-jena.de/ufb/receive/ufb_cbu_00012832

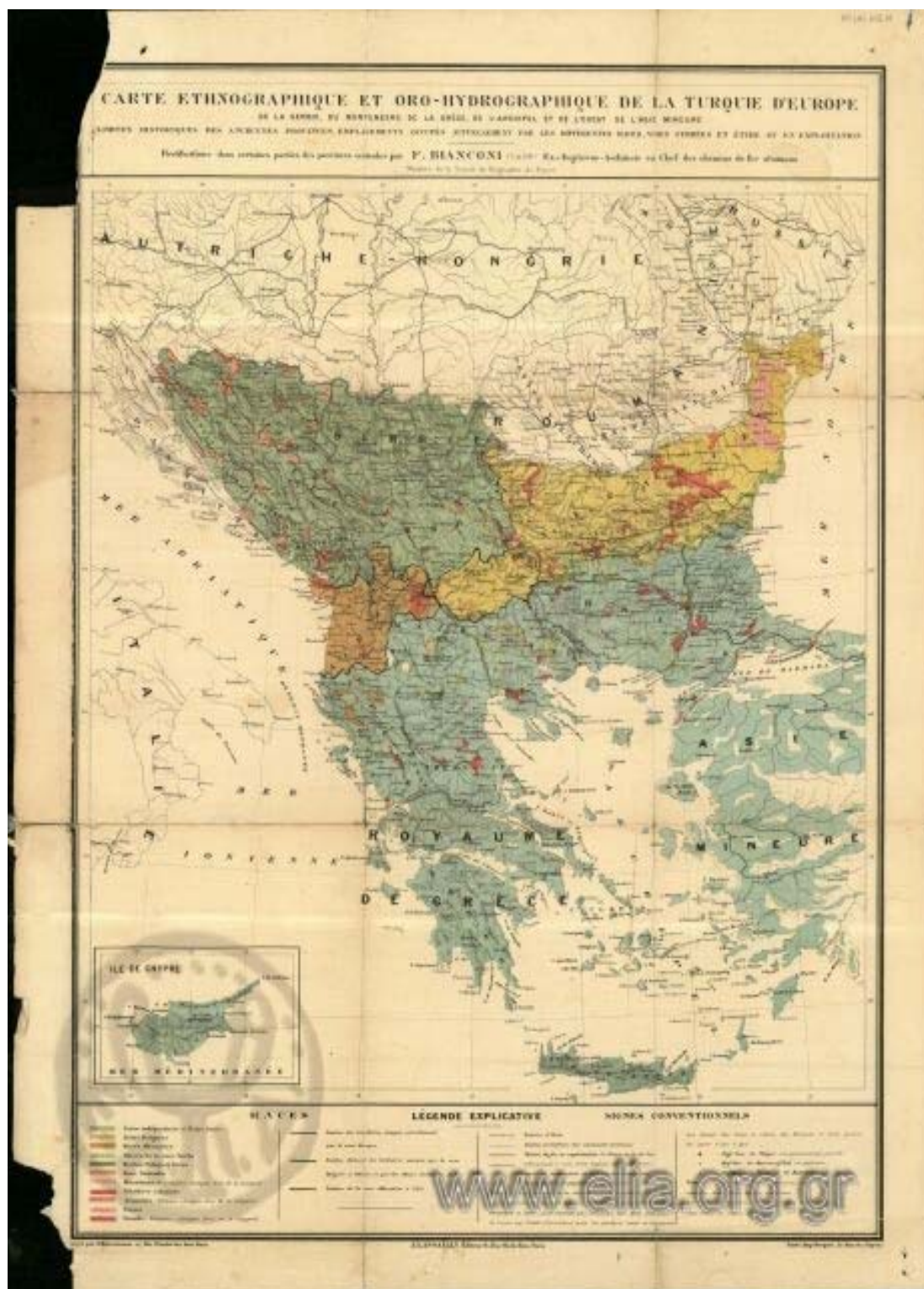
Χάρτης 7: ο εθνογραφικός χάρτης του Ed. Stanford (1877)³⁷¹

³⁷¹ Edward Stanford, An Ethnological Map of European Turkey and Greece, with Introductory Remarks to the Ethnological Map of European Turkey and Greece, 1877.

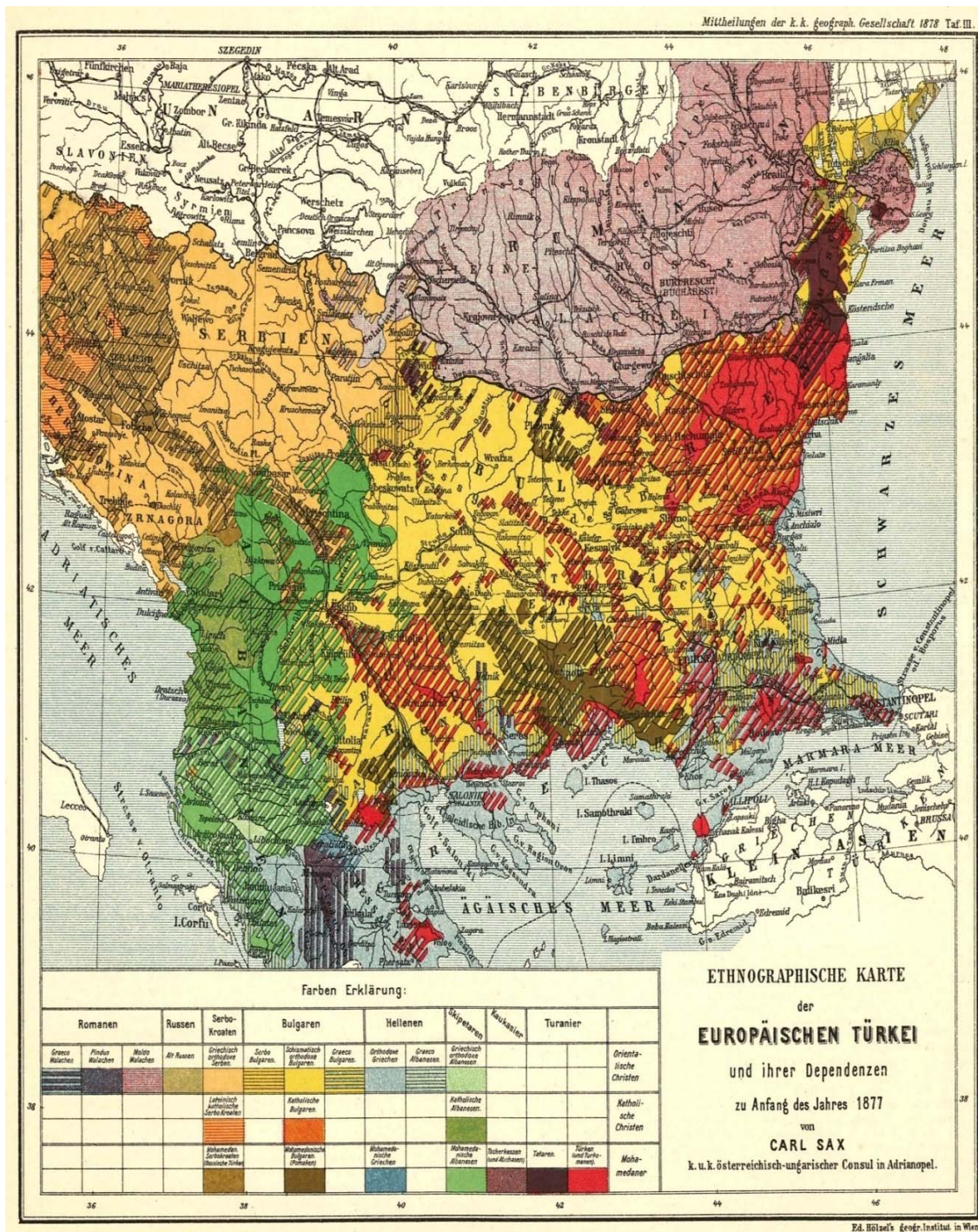

Χάρτης 8: Ο εθνογραφικός χάρτης του A. Synvet (1877)³⁷²

³⁷² <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=600112>

Χάρτης 9: Ο εθνογραφικός χάρτης του F. Bianconi (1877)³⁷³

Χάρτης 20: Ο εθνογραφικός χάρτης του Karl Sax (1877)³⁷⁴

³⁷³ <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/Iselia/rec.aspx?id=604890>

³⁷⁴ Dimitar Rizov, *Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin 1917, σ. 48.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ/APPENDIX

**Για μια ιστορία της καθημερινής ζωής του πολέμου και της Κατοχής σε τοπικό επίπεδο.
Ζητήματα μεθοδολογίας με βάση το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης.**

**For a history of the daily life of War and Occupation at the local level: Issues of methodology
based on the archive of the Special Court of Wartime Collaborators of Xanthi**

Δημήτρης Καλογιαννίδης/Dimitris Kalogiannidis
Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
PhD Candidate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: Βασικός στόχος του παρόντος άρθρου είναι να διαπραγματευτεί ένα διαφορετικό τρόπο προσέγγισης στο υλικό ενός αρχείου, εν προκειμένω δικαστικού, και να εξετάσει τις ερευνητικές δυνατότητες που προκύπτουν σχετικά με την προσέγγιση του παρελθόντος. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα δύο υποθέσεις από το αρχείο του Ειδικού Δικαστηρίου Δοσιλόγων Ξάνθης και υιοθετώντας μια εθνογραφική οπτική στη διερεύνηση του αρχειακού υλικού γίνεται προσπάθεια να σκιαγραφηθεί μια μεθοδολογική πρόταση για τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να αξιοποιήσουμε το υλικό ενός δικαστικού αρχείου για να προσεγγίσουμε την καθημερινή ζωή του πολέμου και της Κατοχής στο τοπικό επίπεδο, να ανασυστήσουμε όψεις της και να κατανοήσουμε καλύτερα τα φαινόμενα αυτής της περιόδου στην τοπική τους διάσταση, διατυπώνοντας με τον τρόπο αυτό νέες προσεγγίσεις και πιθανές ερμηνείες.

Abstract: The basic aim of this article is to discuss a different approach to the material of an archive – in this case a judicial one- and to examine the research possibilities in the approach of the past. More specifically, by using two cases from the archive of the Special Court of Wartime Collaborators of Xanthi as an example and by adopting an ethnographic perspective on the research of the archival material, an attempt is being made to outline a methodological proposal on how we can use the material of a judicial archive to look into the daily life of War and Occupation at the local level, to reconstruct its aspects and to better understand the phenomena of this period in their local dimension, formulating in this way new approaches and possible interpretations.

Η μάχη των τροφίμων: Ο επισιτισμός της κατοχικής Θεσσαλονίκης σύμφωνα με το αρχείο της ΑΥΕΜ (1941-1945)

The battle for food: The food provisioning in Thessaloniki during Occupation based on the archive of the Autonomous Agency for Provisioning of Macedonia (AAPM, 1941-1945)

Ελένη Κωστοπούλου/Eleni Kostopoulou

Εκπαιδευτικός, απόφοιτος ΠΜΣ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
Teacher, Mater's Graduate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στη λειτουργία του Οργανισμού που ήταν υπεύθυνος για την προμήθεια τροφίμων στη Θεσσαλονίκη κατά την Κατοχή, την ΑΥΕΜ. Η έρευνα βασίστηκε στο αρχείο της Αυτονόμου Υπηρεσίας Επισιτισμού Μακεδονίας, το οποίο φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη. Η ΑΥΕΜ ιδρύθηκε στα τέλη της άνοιξης του 1942 και εξελίχθηκε πολύ γρήγορα σε μια δυσκίνητη γραφειοκρατική υπηρεσία. Η συστηματική μελέτη του αρχείου της μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ΑΥΕΜ χαρακτηριζόταν από αργή λήψη αποφάσεων, από ασάφεια και ασυνέπεια των διοικητικών εντολών και από γραφειοκρατικές δυσλειτουργίες που χαρακτηρίζουν όλες τις δημόσιες υπηρεσίες μέχρι σήμερα. Αυτά τα χαρακτηριστικά της ΑΥΕΜ συνδυάζονταν με την έλλειψη ελέγχου σε ολόκληρο το κύκλωμα συγκέντρωσης, επεξεργασίας και διανομής των τροφίμων. Εν ολίγοις, θα λέγαμε ότι η ΑΥΕΜ θα μπορούσε να υποστηρίξει αποτελεσματικότερα τον επισιτισμό της πόλης, αλλά δεν το έκανε.

Abstract: This paper focuses on the operation of the Agency that was responsible for the food supply of Thessaloniki during the Occupation, the AYEM. The survey was based on the archive of the Autonomous Agency for Provisioning of Macedonia, which is kept in the Historical Archive of Macedonia in Thessaloniki. AYEM was founded at the end of the spring of 1942 and it evolved into a cumbersome bureaucratic agency very quickly. The systematic study of her archive leads us to the conclusion that AYEM was characterized by slow decision-making, ambiguity and inconsistency of administrative orders and bureaucratic malfunctions that are characteristic of all public services to date. These characteristics of AYEM are responsible for the lack of any control over the entire circuit of concentration, distribution, and delivery of food. In short, we would say that AYEM could more effectively support the city's food supply, but it did not do that.

Η έννοια του λαϊκισμού και η περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς

The concept of populism and the case of the Greek radical left

Δρ. Γρηγόρης Μάρκου/ Dr. Grigoris Markou
Διδάκτωρ Τμήματος Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ/
Department of Political Science AUTH

Περίληψη: Η πρόσφατη δυναμική επανεμφάνιση των λαϊκιστικών κομμάτων διεθνώς αναζωπύρωσε τη συζήτηση γύρω από τον λαϊκισμό και τη σχέση που αναπτύσσει με τη (φιλελεύθερη) δημοκρατία. Πολλές από τις «κυρίαρχες» επιστημονικές αναλύσεις άσκησαν ισχυρή κριτική στον λαϊκισμό μέσα από μια στερεοτυπική οπτική, εντοπίζοντας συγκεκριμένα παθολογικά χαρακτηριστικά στο φαινόμενο, ενώ υπήρξε ένας αριθμός μελετών που κράτησε τις αποστάσεις του από τις στρεβλές θεωρητικές αναγνώσεις. Ένα από τα πολιτικά κόμματα που απασχόλησαν τους ακαδημαϊκούς στην Ελλάδα ήταν η περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ, τόσο στην αντιπολίτευση όσο και στην εξουσία. Δεν ήταν λίγοι οι ερευνητές που επιχείρησαν να ιχνηλατήσουν και να κατανοήσουν τη μετάβαση της ριζοσπαστικής αριστεράς από ένα κινηματικό κόμμα της νεολαίας σε κόμμα εξουσίας μέσα από την ανάλυση Λόγου.

Στο συγκεκριμένο άρθρο μελετάμε την έννοια του λαϊκισμού και την περίπτωση του ΣΥΡΙΖΑ μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Αρχικά, εννοιολογούμε τον λαϊκισμό, ακολουθώντας τις θεωρητικές και μεθοδολογικές κατευθύνσεις τριών σημαντικών προσεγγίσεων [των Ερνέστο Λακλάου και της Σχολής του Έσσεξ (λογοθεωρητική), Πιερ Οστιγκί (κοινωνικοπολιτισμική) και Μπέντζαμιν Μόφιτ (επιτελεστική)], οι οποίες παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν διαθέτουν ιδιάιτερα σημεία σύνδεσης, ενώ υπογραμμίζουμε και τη στερεοτυπική ανάγνωση των αντι-λαϊκιστικών αναλύσεων. Στη συνέχεια, αναδεικνύουμε τα χαρακτηριστικά που έλαβαν στο πέρασμα των ετών διάφορες λαϊκιστικές εμπειρίες, ενώ στο τέλος επικεντρωνόμαστε στην περίπτωση της ελληνικής ριζοσπαστικής αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ), με στόχο να εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά του πολιτικού της λόγου στην αντιπολίτευση και την εξουσία (2009-2019). Εξέφρασε έναν λαϊκιστικό λόγο; Ποιες ήταν οι επιπτώσεις του αριστερού λαϊκισμού στην δημοκρατία, την κοινωνία και τη πολιτική;

Abstract: The recent forceful re-emergence of populist parties around the world has rekindled the debate over populism and its impact on (liberal) democracy. Many mainstream research analyses utilized a strong criticism on populism through a stereotypical perspective, identifying specific pathological features on the phenomenon, while a number of studies kept its distance from distorted theoretical readings. In Greece, the case of SYRIZA turned the academic interest again on populism. There have been many researchers who have tried to study and understand radical left's transition from a party of movements and youth to a party of power through discourse analysis.

In this paper, we attempt to study the concept of populism and the case of SYRIZA after the eruption of the economic crisis. Firstly, we use three important theoretical approaches [Ernesto Laclau and Essex School (discursive), Pierre Ostiguy (socio-cultural), and Benjamin Moffitt (performative)] to define the notion of populism, while we emphasize some of the stereotypical anti-populist approaches. Subsequently, we highlight the special characteristics of various populist experiences over the years. Finally, we focus on the case of the Greek radical left (SYRIZA), with the aim of examining the features of its political discourse in opposition and power (2009-2019). Did Alexis Tsipras express a populist discourse? What were the effects of left-wing populism on democracy, society and politics?

Η ιδεολογική λειτουργία του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση εθνικής ταυτότητας των μαθητών στο Ελληνικό Κράτος

The ideological function of the school textbook and the construction of national identity of the students in the Greek State

Ευσταθία Παρασκευά/ Efstathia Paraskeua

Φιλολόγος Δ.Ε., Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
Secondary Education Philologist, PhD Candidate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: Η εκπαιδευτική διαδικασία έχει ως εργαλείο το βιβλίο, καθώς αυτό αποτελεί μέσο προώθησης εννοιών, δεξιοτήτων, αξιών και έχει υποστεί επιτυχώς τη διαδικασία έγκρισης από το Υπουργείο Παιδείας. Προσφέρεται στους μαθητές, δηλαδή σε άτομα με περιορισμένα κάποιες φορές ερεθίσματα, μειωμένη κριτική ικανότητα και δυνατότητα αμφισβήτησης, διαμορφώνει συνειδήσεις, ταυτότητες και τροφοδοτεί την εθνική συλλογική μνήμη. Καθώς η Εκπαίδευση είναι επιφορτισμένη να παράγει τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, με τη διαρκή κρατική διαμεσολάβηση, διαπιστώνουμε την προθετικότητα του σχολικού βιβλίου στην ανάληψη πολιτικού ρόλου και στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, ειδικότερα στη συγκρότηση εθνικής συνείδησης. Η προβληματική που μάς απασχολεί είναι σε ποια μαθήματα και με ποιους τρόπους επιτελείται ο εθνοποιητικός ρόλος του σχολικού βιβλίου. Επίσης, διερευνούμε ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που προβάλλονται και συγκροτούν την εθνική συνείδηση των μαθητών. Τελικά, μας απασχολεί εάν το βιβλίο αποκτά ιδεολογικό ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Abstract: The educational process is based on the school textbook, as this is a means of promoting concepts, skills, values and has been successfully approved by the Ministry of Education. The school textbook is offered to students, as people with limited stimulus, reduced critical ability and the ability to challenge sometimes, as well as it shapes consciences, identities, and nurture national collective memory. As Education is tasked with producing the dominant political discourse, with ongoing state mediation, we see the intentionality of the textbook in taking on a political role and in the reproduction of the dominant ideology, especially in the formation of national consciousness. The main problem area with which the paper deals, is in which subjects and in what ways the ethnocentric/ethnopoietic role of the textbook is performed. Also, we explore what are the

characteristics that are projected and constitute the national consciousness of the students. Finally, we are concerned about whether the book acquires an ideological role in the educational process.

«Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: η οριενταλιστική εικόνα της Αυστροουγγαρίας μέσα από την Βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19^{ου} αιώνα

‘Asia begins at the Landstrasse’: The Orientalist depiction of Austria-Hungary in nineteenth century British travel literature

Κωνσταντίνα Τορτομάνη/Konstantina Tortomani

Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
PhD Candidate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: «Η Ασία ξεκινάει από τη Landstrasse»: αυτή η φράση που αποδίδεται στον Αυστριακό πολιτικό και διπλωμάτη Klemens von Metternich θα μπορούσε να συνοψίσει και το συμπέρασμα πολλών Βρετανών ταξιδιωτών που κατέγραψαν τις εμπειρίες τους διασχίζοντας την Αυστροουγγαρία. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να εντοπίσει τους βασικούς πυλώνες στους οποίους βασίστηκε η εικόνα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων ως μερικώς Ασιατική μέσα από τις αφηγήσεις Βρετανών ταξιδιωτών τον 19^ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική και πολιτισμική ετερότητα της Αυστροουγγαρίας παρουσιάστηκε σε μεγάλο βαθμό στον αντίποδα της πολιτισμένης Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Όλες οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις κινούνται περίπου στα ίδια θεματικά μοτίβα. Αυτά είναι ο δεσποτικός χαρακτήρας της Αυστριακής διακυβέρνησης, το διεφθαρμένο και οπισθοδρομικό Καθολικό Δόγμα που προάγει τις δεισιδαιμονίες και ο πολυεθνικός πληθυσμός της. Τέλος όλοι οι ταξιδιώτες σχολιάζουν την πολιτική της αυτοκρατορίας των Αψβούργων σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα. Μάλιστα, βασική θέση του άρθρου είναι πως οι φόβοι των Βρετανών για μελλοντική γεωπολιτική αστάθεια στην Νοτιοανατολική Ευρώπη και η διαφωνία τους για την πολιτική των Αψβούργων επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την υβριδική πολιτισμικά εικόνα που διαμορφώθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Abstract: ‘Asia begins at the Landstrasse’; this phrase that is credited to the Austrian politician and diplomat Klemens von Metternich could also serve as the tagline of various British travel narratives on Austria-Hungary. The aim of this article is to pinpoint the ideological basis on which nineteenth century British travelers presented the Habsburg Empire as partly Asiatic.

More specifically, the political and cultural otherness of Austria-Hungary was primarily set as antithetical to that of the ‘civilized’ British Empire. The majority of the travel narratives refer to similar thematic motifs which determine the semi-Asiatic status of the Habsburg Empire; these are the despotic character of the Austrian government, the corrupted and superstitious Catholic clergy, and its divided, multinational population. Finally, all the travelers comment and criticize the political choices of the Habsburgs regarding the Eastern Question. What is more, this article suggests that the image of Austria-Hungary as culturally tainted was created by the British due to their fear of an imminent geopolitical imbalance in South-Eastern Europe, which was largely attributed to the ‘faulty’ policies of the Habsburg government.

Εικόνες από την αρχική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ροδόπης το 1923, σύμφωνα με το Αρχείο της Κοινωνίας των Εθνών.

Images from the initial settlement of refugees in the prefecture of Rodopi in 1923, according to the Archives of the League of Nations

Βασιλική Φίλιου/ Vasiliki Filiou
Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
PhD Candidate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: Αμέσως μετά από την υπογραφή της ανακωχής των Μουδανιών (9 Οκτωβρίου 1922), χιλιάδες χριστιανοί κάτοικοι της περιοχής αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, φοβούμενοι από ένα ενδεχόμενο ξέσπασμα διωγμών που θα εφάρμοζε εναντίον τους το νέο τουρκικό καθεστώς διοίκησης, που θα επιβαλλόταν στην περιοχή 30 ημέρες μετά από την υπογραφή της ανακωχής. Τα μέτρα της ελληνικής κυβέρνησης, με τη βοήθεια των φιλανθρωπικών οργανώσεων, του Ταμείου Περιθάλψεως και της Διεύθυνσης Περιθάλψεως των προσφύγων, δεν επαρκούσαν για να αντιμετωπιστεί το μέγεθος της προσφυγικής κρίσης που έπληξε την περιφέρεια της Θράκης εκείνο το χρονικό διάστημα.

Για τον λόγο αυτό, κλιμάκιο της Αποστολής της Κοινωνίας των Εθνών, που έδρευε στη Ραιδεστό της ανατολικής Θράκης για τη διαχείριση των προσφυγικών μεταναστευτικών ροών, εστάλη στις 1 Νοεμβρίου του 1922 στην Αλεξανδρούπολη με εντολή του Υπάτου Αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών, δρ. Φρίντγκιοφ Νάνσεν, επικεφαλής του οποίου ορίστηκε ο αναπληρωτής Υπάτος Αρμοστής, συνταγματάρχης, George Divine Treloar. Με τη βοήθεια της Αποστολής, σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε ένα πειραματικό σχέδιο προσφυγικής αποκατάστασης στην περιφέρεια της Ροδόπης, βασικά σημεία του οποίου ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων σε καταυλισμούς, ο επισιτισμός των προσφύγων, η ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη και η επαγγελματική τους αποκατάσταση, με τη δημιουργία μιας μικρής βιομηχανικής ζώνης στην περιοχή. Το πειραματικό αυτό σχέδιο της ΚτΕ για την αποκατάσταση των προσφύγων, αποδείχτηκε απόλυτα επιτυχημένο και εφαρμόστηκε κατόπιν, σε ευρεία κλίμακα και πιο μεθοδικά, σε ολόκληρη την επικράτεια.

Abstract: Immediately after the signing of the Moudania ceasefire (October 9, 1922), thousands of Christian residents of the area decided to leave their homes, fearing a possible outbreak of persecution against them by the new Turkish regime in the 30th Regiment. days after the armistice was signed. The Greek government's measures, with the help of charities, the Refugee Fund and the Refugee Care Directorate, were not enough to address the magnitude of the refugee crisis that hit the region of Thrace during that time.

For this reason, a team from the United Nations Mission, based in Redestos, eastern Thrace, to manage refugee migration flows, was sent on November 1, 1922, to Alexandroupolis by order of the High Commissioner of the League of Nations, Dr. Fridjof Nansen, headed by Deputy High Commissioner, Colonel George Divine Treloar. With the help of the Mission, an experimental refugee rehabilitation plan was designed and implemented in the region of Rodopi, the main points of which were the settlement of refugees in camps, the feeding of refugees, their medical care and professional rehabilitation, by creating a small industrial zone in the area. This experimental plan of the League of Nations for the rehabilitation of refugees proved to be completely successful and was then implemented, on a large scale and more methodically, throughout the country.

**Ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός και ιδεολογικοπολιτικοί κλυδωνισμοί στην Ελλάδα
(1876-1878)**

**The Greek – Bulgarian antagonism and the ideological and political upheavals in Greece
(1876-1878)**

Σταματία Φωτειάδου/Stamatia Foteiadou
Υπ. Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ/
PhD Candidate Department of History and Ethnology DUTH

Περίληψη: Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει ένα μέρος του ελληνοβουλγαρικού εθνικού ανταγωνισμού μέσα από την ανάδειξη των εθνογραφικών διαστάσεων που έλαβε χώρα αμέσως μετά την Βαλκανική κρίση του 1875. Η μελέτη θα επιχειρήσει να αναδείξει την προσέγγιση του αντίπαλου εθνικού ανταγωνιστή σε δύο φάσεις, αρχικά μέσα από την σύγκριση των εθνογραφικών δεδομένων που παρείχε η εθνογραφική χαρτογραφία της εποχής και κατ' επέκταση θα παρουσιάσει το αντίκτυπο των παραπάνω δεδομένων στον ελληνικό τύπο την περίοδο του συνεδρίου του Βερολίνου. Με αυτόν τον τρόπο θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την πολύπλευρη και πολυδιάστατη μορφή που έλαβε ο αντικρουόμενος ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός την περίοδο των μεγάλων ιδεών.

Abstract: The present paper aims to present a part of the Greek-Bulgarian national antagonism through the emergence of the ethnographic dimensions that took place immediately after the Balkan crisis of 1875. The study will attempt to highlight the approach of the national rival in two phases, initially through the comparison of the ethnographic data provided by the ethnographic cartography of that period and consequently it will present the impact of the above data in the Greek press the period of the Berlin Conference. Within this context, a multifaceted and multidimensional approach regarding the Greek-Bulgarian national rivalry will be attempted, during the period of the Great Ideas.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Προϋποθέσεις δημοσίευσης: Προκειμένου να αξιολογηθεί προς δημοσίευση μια εργασία θα πρέπει: 1. Το θέμα της να εμπίπτει στα επιστημονικά ενδιαφέροντα του περιοδικού, 2. Να είναι πρωτότυπη, 3. Να μην έχει υποβληθεί ταυτόχρονα προς κρίση σε άλλο επιστημονικό περιοδικό και να μην έχει, καθ' οιονδήποτε τρόπο, δημοσιευτεί, 4. Το κείμενο, οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές να έχουν συνταχθεί σύμφωνα με τους κανόνες που παρατίθενται στη συνέχεια.

Γλώσσες δημοσίευσης: Το περιοδικό *Έρεισμα* δημοσιεύει εργασίες γραμμένες στη νέα ελληνική γλώσσα, συνοδευόμενες από περιλήψεις στην αγγλική. Σε περίπτωση που συγγραφείς επιθυμούν να υποβάλουν εργασίες στα αγγλικά, συνοδευόμενες από περίληψη στη νέα ελληνική γλώσσα, το αίτημά τους θα εξεταστεί από τη Συντακτική Επιτροπή.

Τρόπος υποβολής: Οι εργασίες υποβάλλονται στο email asyriato@he.duth.gr, σε μορφή .doc, .docx ή .rtf. Το όνομα του αρχείου κειμένου θα πρέπει να είναι γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες και να αποτελείται από δύο λέξεις: το επίθετο του συγγραφέα και μία χαρακτηριστική λέξη του τίτλου (π.χ. Filiou Refugees). Αν υπάρχουν εικόνες θα πρέπει και να αποσταλούν χωριστά και να είναι ενταγμένες στο κείμενο με τις λεζάντες τους, ώστε να φαίνεται η επιθυμητή θέση τους.

Έκταση του κειμένου: Οι μελέτες που δημοσιεύονται στο *Έρεισμα* δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν τις 7.000 λέξεις, εκτός αν οι επιμελητές τόμου αποφασίσουν διαφορετικά. Το περιοδικό δημοσιεύει άρθρα σε μονοτονικό σύστημα.

Παραθέματα και υποσημειώσεις: Το περιοδικό ακολουθεί το βιβλιογραφικό πρότυπο Chicago (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html).

Εικόνες: Οι εικόνες σε τόνους του γκρι και οι έγχρωμες που περιέχονται στις σελίδες του κειμένου θα πρέπει να έχουν ανάλυση 300 dpi και τα γραμμικά σχέδια ανάλυση 800 dpi, π.χ. αν μια έγχρωμη εικόνα τοποθετηθεί σε όλο το πλάτος της σελίδας, τότε το πλάτος της εικόνας σε pixel θα είναι περίπου 2250. Αν οι εικόνες χρειάζονται άδειες δημοσίευσης, σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία περί πνευματικών δικαιωμάτων, οι συγγραφείς είναι υποχρεωμένοι να εξασφαλίζουν τις άδειες αυτές και να καταθέτουν ψηφιοποιημένα αντίγραφά τους μαζί με τις εικόνες. Σε περίπτωση εικόνων που συνοδεύουν το άρθρο και δεν περιέχονται στις σελίδες του κειμένου, τα ονόματα των αρχείων .jpg θα πρέπει να περιλαμβάνουν το επίθετο του συγγραφέα με λατινικούς χαρακτήρες και τον αύξοντα αριθμό της εικόνας (π.χ. Filiou_1.jpg).

Επικοινωνία με τους συγγραφείς κατά τη διαδικασία αξιολόγησης: Την επικοινωνία με τους συγγραφείς αναλαμβάνει ο επιμελητής κάθε τόμου. Μέσα σε εύλογο χρονικό διάστημα από την υποβολή της εργασίας οι συγγραφείς λαμβάνουν μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, με το οποίο τους ανακοινώνεται το αποτέλεσμα της αξιολόγησης, το οποίο διαμορφώνεται αφού συμβουλευτεί δύο ανώνυμους κριτές. Αν μία εργασία δεν γίνει δεκτή για δημοσίευση, η απόφαση της επιτροπής σύνταξης τεύχους συνοδεύεται από τη σχετική αιτιολόγηση. Αν γίνει δεκτή υπό τον όρο να βελτιωθεί, ο επιμελητής κοινοποιεί στον συγγραφέα τις παρατηρήσεις και τις υποδείξεις των κριτών και μελών της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Στην περίπτωση αυτή ο επιμελητής ορίζει την προθεσμία εντός της οποίας ο συγγραφέας θα πρέπει να υποβάλει την

τελική μορφή της εργασίας, αφού λάβει υπόψη του τις παρατηρήσεις που θα του κοινοποιηθούν. Όταν ο συγγραφέας υποβάλει την αναθεωρημένη μορφή της εργασίας του θα πρέπει σε ξεχωριστό αρχείο κειμένου (.doc ή .rtf) με ημερομηνία και υπογραφή, να περιγράφει με συγκεκριμένες παραπομπές στο κείμενό του όλες τις αλλαγές που έκανε, είτε υιοθετώντας τις υποδείξεις είτε με δική του πρωτοβουλία, προκειμένου να διευκολύνεται ο έλεγχος. Σε περίπτωση κατά την οποία δεν έχει υιοθετήσει κάποιες από τις παρατηρήσεις ή τις υποδείξεις, θα πρέπει να εξηγήσει τους λόγους για τους οποίους απέρριψε τις προτάσεις των κριτών και της επιτροπής σύνταξης τεύχους. Αν η επιτροπή δεν θεωρήσει επαρκή την αιτιολόγηση, και κρίνει ότι η απόρριψη των προτάσεών της από τον συγγραφέα έχει ως συνέπεια να μην τηρούνται οι όροι διασφάλισης ποιότητας των περιεχομένων του περιοδικού, ενδέχεται να αρνηθεί την δημοσίευση της εργασίας. Σε κάθε περίπτωση ο συγγραφέας ενημερώνεται σχετικά από τον επιμελητή του τόμου.

Ενημέρωση για τα πνευματικά δικαιώματα: Οι συγγραφείς των άρθρων που δημοσιεύονται στο *Έρεισμα* διατηρούν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί των άρθρων τους, δίνοντας στο περιοδικό το δικαίωμα της πρώτης δημοσίευσης. Άρθρα που δημοσιεύονται στο *Έρεισμα* μπορούν να χρησιμοποιούνται ελεύθερα, χωρίς δικαίωμα τροποποίησης (δημιουργία παράγωγου έργου) με αναφορά στον συγγραφέα και στην πρώτη δημοσίευση για μη κερδοσκοπικούς σκοπούς (άδεια [Creative Commons 4.0](#)). Το *Εργαστήριο Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας* διατηρεί το δικαίωμα να δημοσιεύει, να αναπαραγάγει, να παρουσιάζει στο κοινό, να διανέμει και να χρησιμοποιεί άρθρα που δημοσιεύονται στο *Έρεισμα* σε οποιοδήποτε μέσο και μορφή, είτε μεμονωμένα είτε ως μέρη συλλογικών έργων, για όλο το χρόνο διάρκειας προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας και για όλες τις χώρες του κόσμου. Αυτό περιλαμβάνει, ενδεικτικά και όχι αποκλειστικά, το δικαίωμα δημοσίευσης των άρθρων σε τεύχη του περιοδικού *Έρεισμα*, αναπαραγωγής και διανομής μεμονωμένων αντιγράφων των άρθρων, αναπαραγωγής ολόκληρων των άρθρων σε άλλη έκδοση του Εργαστηρίου, και αναπαραγωγής και διανομής των άρθρων ή περίληψης αυτών με χρήση πληροφορικού συστήματος αποθετηρίου.

Πολιτική προστασίας προσωπικών δεδομένων: Τα ονοματεπώνυμα καθώς και οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις που καταχωρούνται στο ηλεκτρονικό αρχείο του περιοδικού χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την εκπλήρωση των στόχων του περιοδικού. Το περιοδικό, ως Υπεύθυνος επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων που συλλέγονται όπως ορίζεται από την οικεία νομοθεσία και συγκεκριμένα στον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679, οφείλει να τηρεί τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την εθνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία πάνω σε θέματα προστασίας προσωπικών δεδομένων.